

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be **ISSUED**
out of the Library
without Special Permission.

भर्तृहरि विरचित

शतक चतुष्टय संग्रह

(नीति, शृंगार, वैराग्य, विज्ञान अने प्रास्ताविक)

(मूळ श्लोक, भाषांतर अने समजुति समेत)

“गुजराती” प्रेसना मालीको

“गुजराती” प्रिन्टिंग प्रेसमा मणिलाल इच्छाग्रम
सासु। बिल्डींग्स, कोट, १ मुर

ચતુર્થાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય શતકને નામે, જે અપૂર્વ શ્લોકસંઘડ્યું સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રાજર્ષિપ્રવર ભગવાન્ ભર્તૃહરિને નામે પ્રસિદ્ધ છે, તેની પ્રથમાવૃત્તિ સંવત્ ૧૯૪૮ માં 'શુન્દરાતી' પ્રેસ વરદ્ધી શુર્જર ભાષાંતર સાથે પ્રકટ કરવામાં આવી હતી. આ તેની ચતુર્થાવૃત્તિ છે. એમાં વિજ્ઞાનશતક એ નામનું ચોથું શતક દાખલ કરવામાં આવ્યું છે. પંડિતો અને શોધકોનો મત એવો છે કે, એ શતક રાજર્ષિ ભર્તૃહરિવિરચિત નથી, કેમકે લોકપ્રસિદ્ધ શતકત્રયમાં જે મધુરતા-મિઠાશ અને વિચારની શ્રેષ્ઠતા જણાય છે, તે 'વિજ્ઞાન'માં નથી. એના શ્લોકોની રચનામાં પણ શિથિલતા છે. છતાં ઘણાકોની સૂચનાથી આ શતકને, આ સંઘડ્યુંમાં દાખલ કરીધું છે. એ શતકની બે પ્રતો-એક છાપેટ્ટી ને બીજી હસ્તલિખિત મળી છે. બંને પ્રતો સંતોષ પમાડનારી નથી ને 'વિજ્ઞાન' શતક રાજર્ષિવિરચિત નથી, એ નિશ્ચયને દૃઢ કરાવે તેવી જ છે.

આ પુસ્તક કેટલું જનપ્રિય છે, તે ચતુર્થ* સંસ્કરણથી જ સ્પષ્ટ થાય છે, એટલે વિશેષ લખવાની અગત્ય નથી. માત્ર એટલુંજ કહેવું અત્ર પ્રાપ્ત થાય છે કે, પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને વધારે અનુકૂળતા કરી આપવાને શ્લોકાનુક્રમ બહુધા સ્વર્ગસ્થ ન્યાયમૂર્તિ મિંતેલંગની સરકારે છાપાવેલી પ્રત પ્રમાણે ગોઠવેલ છે. જો કે,

* આ આશ્વિન સાતમી છે.

અમારી હસ્તલિખિત અને અન્યત્ર મુદ્રિત થયેલી જે ત્રણ પ્રતો પ્રમાણે સરખાવતાં, જે શ્લોકોની આવૃત્તિ થતી જણાઈ, તે અમુક એક જ શતકમાં રાખી, ક્ષેપકને પ્રાસ્તાવિકમાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. પાકાંતરો વગેરે ખડુધા ઉક્ત પ્રત પ્રમાણે જ રાખવામાં આવ્યા છે.

ઉપર જણાવેલા સુધારા વધારા ઉપરાંત આમાં ભગવાન ભર્તૃહરિનું જીવનવૃત્ત છેલ્લી શોધ પ્રમાણે જેમ નક્કી થયું છે તેમ, ઘણા મોટા શ્રમથી એકત્ર કરીને આપવામાં આવ્યું છે. સંસ્કૃતમાંથી ગુર્જર ભાષાન્તર રૂપે પ્રકટ થતા ગ્રંથોમાં આ નવીન જ સ્પષ્ટિ છે અને આશા છે કે, પાશ્ચાત્ય પંડિતોની, પ્રાચીન ગ્રંથકર્તાઓનાં જીવનવૃત્ત ઉપગતવવાની રીતિથી ગુર્જર વાંચકો અને શાસ્ત્રીઓને આ ઉલ્લેખ વધારે ઉપયોગી થશે.

ભર્તૃહરિ શતક સંગ્રહની આ ચતુર્થાવૃત્તિમાં શ્લોકોની કક્કાવાર અનુક્રમણિકા આપવામાં આવી છે અને આ વધારા છતાં કિંમતમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે.

अनुक्रमणिका

नीतिशतक

श्लो.	अ.	पृष्ठ.	श्लो.	पे.	पृष्ठ.
५२	अकदंगत्वमकारण...	२६	८२	ऐश्वर्यस्य विमूर्खं ...	४१
श्लो-१	अमाल्यं हृदयं ...	५४		क.	
१७	अधिगतपरमार्था ...	९	१०६	कदर्थितस्यापि ...	५२
१०१	अप्रियवचनदरिद्रैः	५२	श्लो-६	कमठकुलाचलदिरगज	५७
श्लो-२	अभिमुखनिहतस्य	५५	६५	करे श्लाघ्यस्त्यागाः...	३३
१८	अम्भोजिनी वन ...	१०	८९	कर्मयुतं फलं पुंसां.	४४
श्लो-२२	अयममृतनिधानं ...	६३	१०७	कान्तावटाक्षविशिखा	५२
२	अज्ञः सुखमाराधय...	२	श्लो-७	किं कूर्मस्य भरण्यथा.	५७
	आ.		७९	किं तेन द्वेमगिरिणा.	३९
४८	आज्ञा कीर्तिः पालनं.	२५	३३	कुसुमस्तत्रकस्येव ...	१७
६०	आरंभगुर्वी क्षयिणी.	३०	९	कुमिकुलचित्तं लाला.	५
८६	आलस्यं हि मनुष्याणां.	४३	१९	केयूरा न विभूषयन्ति.	१०
	इ.		श्लो-८	को न याति वशं लोके	५८
७६	इतः स्वपिति केशवः	३८	१०३	को लाभो गुणिसङ्गमः	५१
श्लो-३	इत्येतस्मिन्वा ...	५५	८९	कचिद्धूमौ शायी ...	४०
	उ.		२१	क्षान्तिश्चेद्दहनं किं.	११
श्लो-४	उदम्बच्छन्ना भूः ...	५६	७५	क्षीरेणात्मगतोदकाय.	३७
५९	उद्भासिताखिलखलस्य	३०	२९	क्षुक्षामोऽपि जरा...	१५
	ए.		श्लो-९	क्षुद्राः सन्ति सर्वदराः	५८
७४	एके सत्पुङ्गवाः परार्थ.	३७		ख.	
१०८	एकेनापि हि शूरेण.	५३			
श्लो-९	एको देवः केशवो...	५६	९०	खत्वाटो दिवसेश्वरस्य	४४

श्लो	ग	पृष्ठ	श्लो	प.	पृष्ठ.
९९	गुणवदगुणवद्वा ...	४९	९३	पत्र नैव यदा ...	४६
	छ		७३	पद्माकर दिनकरो ...	३६
८७	छिन्नोऽपि रोहति तरु	४३	४५	परिक्षीण कश्चित्	२३
	ज.		क्षे.१२	परिचरितव्या सन्तो	६०
२४	जयन्ति ते मुहूर्तिनो.	१३	३२	परिवर्तिनि सप्तारे...	१७
२३	जाढ्य धियो हरति.	१२	८५	पातितोऽपि कराघाते	४३
५४	जाढ्य हीमति गण्यते	२७	७२	पापानिवारयति योज.	३१
३९	जातिर्यातु रसातल.	२०	६४	प्रदान प्रच्छन्न ...	३२
	त.		४	प्रसह्य मणिमुद्धरेन्म.	२
४०	तानीन्द्रियाणि ...	२१	२६	प्राणाघातानिहृतिः	१४
७७	तृष्णा छिन्धि भज क्षमा	३८	क्षे.१३	प्रायः कन्दुकपातेन	६०
५०	त्वमेव चातकाधारो ..	२६	२७	प्रारभ्यते न खलु	१४
	द.		क्षे.२३	प्रियसखि विप ...	६३
क्षे.११	दैवेन प्रभुणा स्वय	५९	२८	प्रिया न्याय्या रूति	१५
२०	दाक्षिण्य स्वजने दया.	१२		घ.	
४३	दान भोगो नाशस्तिस्रो	२२	९५	ब्रह्मा येन कुलालव	४७
१	दिक्कालायनवच्छिन्ना	१		भ.	
५३	हुर्जन. परिहर्तव्यो ..	२७	८४	भग्राशस्य करण्डपीडित	४२
क्षे.१०	दूरार्थं घटयति नव	५८	७०	भवन्ति नम्रास्तस्य	३५
४२	दौर्मन्धातृपतिर्विनश्यति	२२	१००	भीम वन भवति ...	५०
	न			म.	
५७	न कश्चिच्चण्डकोपाना.	२९	१०१	मज्जत्तमसि यातु मेह	५०
९४	नमस्प्रामो देशाननु	४६	४४	मणि शाणोष्ठीढ	९३
६९	नम्रत्व नोन्नमत्	३७	७८	मनसि वचसि काये.	३९
८३	निन्दतु नीतिनिपुणा	४२	१०४	मालतीकुसुमस्यैव ..	५१
८८	नेता यस्य बृहस्पति	४४	६१	मृगमीनसज्जनाना	३१
९६	नैवाकृति फलति	४७	५८	मौनान्मूक प्रवचनपटु	१९

श्लो.	य.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
६८	य प्रीणयेत्पुत्रचरिते	३४	श्लो१९ वरं तुद्राञ्जृङ्गाद्रुवसि,	६२
३७	यद्वेत्तनोऽपि पादैः	२०	३९ बहति शुक्लश्रेणी...	१९
८	यदा किञ्चित्कोऽह...	९	१०९ बहिरस्तस्य बलवत्ये.	५३
श्लो१४	यदि नाम, देवताया.	६०	६२ वाञ्छा राजनस्यगमे,	३१
४९	यद्वात्रा निजभालपट.	२५	२० त्रिधा नाम नरस्य	११
श्लो१५	यनागाममभिज्ञगण्ड.	६१	६३ विपदि धैर्यमया ...	३०
४१	यस्यास्ति वित्तस...	२१	श्लो२० विरम विरसाया ...	६२
९८	या राधूध सलान्	४८	६ व्यालि बालमृगाल ..	४
२	यां चिन्तयामि सततं	१	श.	
श्लो१६	ये सतोषपुस्तप्रभोद.	६१	११ शम्भो वारयितु जलेन	६
१३	येषा न विद्या न तपो.	७	९१ शशिदिवाकरश्रेष्ठ	४५
र.			५६ शशी दिवसधूपरो	२१
श्लो१७	रतस्व कमलानां ...	६१	१५ शाश्वोपकृतशब्द...	८
८०	रत्नैर्महाईस्तुतुपुर्न .	४०	१० शिरः शर्व स्वर्गात्	६
४६	राजन्दुषुक्षसि यदि.	२४	७१ श्रोत्र ध्रुतेनैव न....	३६
५१	रे रे चातक सावधान-		स.	
मनसा	२६	४७ सत्याश्रुता च परया.	२४	
ल		६७ सन्तसायसि सस्मितस्य	३४	
११०	लज्जाशुण्ठीजननी	५४	३४ सन्त्यन्येषि बृहस्पति.	१८
५	लभेत विरुतासु तैल	३	६६ सपत्न्यु मद्रता वित्त.	३३
३१	लाङ्गूलचालनमध	१७	३८ सिद्ध सिशुपि निप-	
५५	लोमशेदशुणेन किं	२८	तति. "	२०
व.		२५ सूनु सचरित सती.	१३	
श्लो१८	वधो हि सत्य परम वि	६२	५२ सुजति तापदशेषशुणा.	४५
९७	वने रणे शत्रुजला	४८	१२ साहित्यसङ्गीतकला	७
१४	वर पर्वतदुर्गेषु ...	८	३० स्वल्प स्नायुवसावशेष	१६
३६	वर पशच्छेद ...	१९	श्ल२१ स्पृहयति भुजयो...	६३

श्लो	पृष्ठ	श्लो	पृष्ठ
१०० स्थाव्यावैत्यूयमापचति ४९		ह	
७ स्वायसमेकान्तगुण ४		१६ हतुर्याति न गोचर ९	

शृङ्गारशतक

अ

३४ अष्टाद्रचदनरसाद्र ७९	
९६ अजितात्मसु सवद्ध १०७	
७१ अदर्शने दर्शनमात्र ९५	
१६ अनाघ्रात पुष्प ७१	
८६ अपसर सखे दूरादस्मा १०२	
४२ अर्थ नीत्वा निशाया ८३	
४ असूचीससारे ८२	

आ

७४ आमीलितनयनानाम् ९७	
९८ आवर्त सशयाना १०८	
३१ आवास किल किंचि ७८	
९० आवास क्रियता मा १०४	
४१ आसारेण न हर्म्यत ८२	

इ

३९ इतो विद्युद्वह्नीविल ८१	
८४ इदमनुचितमश्मन् १०१	
८९ इमे तारुण्यश्रीनव १०३	

उ

६७ उद्धृत स्मनभार एष ९४	
६१ उन्मत्तप्रेमसरभा ९१	
१८ उपरि घन घनपटल ७२	
७२ उरसि निपतिताना ९६	

ए

८३ एको रागिषु राजते १००	
प्रियतमा ८९	
५७ एतस्कांफल लोक ६८	
८ एताश्चन्द्रलयसहति ६८	

क

५५ कक्षुम्वति कुलपुष्टो ८८	
२० कान्तेत्युललोचनेति ७३	
४९ कामिनीकायकातारे ८६	
१४ किमिह बहुभिदत्तैषुक्ति ७०	
७३ किं गतेन यदि सा ९६	
६४ कुडकुमपङ्ककलकितदेहा ९२	
९४ कुश काण खञ्ज १०६	
४५ केशानाकलयन्द्दशौ ८४	
९१ कशा सयमिन श्रुते १०४	
२१ कचित्तुभूमाद्गै कचि ७३	

ग

८१ गुरुणा स्तनभारेण ९९	
------------------------	--

च

४४ चुम्बन्तो गण्डभिती ८४	
--------------------------	--

ज

६८ जलन्ति सार्धमन्येन ९४	
५६ जात्यधाय च दुर्मु ८९	

श्लो.	त.	पृष्ठ.	श्लो.	म.	पृष्ठ
३७	तद्वर्णवैषा दीपितकामा	८०	६	मत्तेभकुम्भदलने भुवि	६७
३	तावदेव वृत्तिना हृदिःकु.	६६	१५	मत्तेभकुम्भपरिणाहिनि	७१
५८	तावन्महत्त्व पाण्डित्य.	९०	२०	मधुरय मधुरैरपिको.	७८
७६	तावदेवामृतमयी ...	९८	१३	मात्सर्यमुत्तार्य विचार्य	७०
	द.		६३	मालती शिरसि ...	९७
६६	दिशवन्हरिणीभ्यो	९३	८०	मुखेन चन्द्रकान्तेन	९९
५३	दृष्टव्येषु किमुत्तम मृग.	८८	८२	मुग्धे धातुःकृता कय.	१००
९२	दृष्टा दृष्टिमघो ददाति	१०५	९७	मधु तिष्ठति वाचि	१०७
	ध.			य.	
४	धन्यास्त एव चपलाय.	६६	२७	यदेतत्पूर्णेन्दुयुतिहर	७६
	न.		८८	यस्या स्तनी यदिपनौ	१०३
७७	न चाम्यो यत्राणां न च	९८		र.	
२३	नामृत न विष किंचि.	७४	५०	रागस्यागारमेक ..	८६
६५	नून दिते कविवरा	९३	१७	राजनू तृष्णाम्बुराशे.	७७
७८	नूनमाश्रकरस्तस्या	९८		ल.	
	प.		१०	लीलावतीना सहजा.	६८
२९	परिमलभृतो वाता	७७		च.	
३२	पञ्चस्त्रीविरहानलाहुति	७८	२२	वज्रं चन्द्रविडम्बि पङ्कज	७४
६२	प्रणयमधुरा प्रेमोद्गाटा	९२	३८	विद्यदुपचितमेष	८१
७५	प्राख्यामेति मनागमा		८७	विरहोऽपि सप्तम खलु	१०३
	नित्यगुण ...	९७	७०	विध्रम्य विध्रम्य ...	९५
९३	प्रियपुरतो युवनीना	१०५	९५	विधामिषपराशर ...	१०६
४६	प्रोद्यप्रौढप्रियहृयुतिभृति	८४	६०	विस्तारित मकरकेतन	९१
	म.		५४	वेद्याम्बो मदनम्बाला	८८
५	भवति ववसि सङ्गत्याग	६६	८५	व्यादीर्घेण चलेन ...	१०२
११	भवन्तो वेदान्तप्रणि	६९		दा.	
२४	भूवातुर्वाङ्मविताशाः	७५	१	शमुत्स्यभुदरयो हरिणे	६५

श्लो	पृष्ठ	श्लो	पृष्ठ
५२ शास्त्रज्ञोऽपि प्रथित	८७	४७ सुधामयोऽपि ...	८५
७ शुभ्र सद्य सविभ्रमा	६५	३६ सुधाशुभ्र धाम भुरद	८०
५१ शृङ्गारदुमनीरदे .	८७	३७ सज्जी हयामोदा व्यजनप	८०
स		५९ स्त्रीमुद्रा क्षयकतनस्य	९०
७९ सति प्रदीपे सत्यप्रौ	९९	७ स्मितेन भावेन च	
९९ सत्यत्वेन शशाङ्क एष	१०८	लज्जया भिया	६७
९ सत्य जना वच्मि न	६८	२५ स्मित किञ्चिद्वक्त्रे सर	
२६ स मार्गे तावदास्ते .	७६	लतरलो ...	७१
१९ ससारेऽस्मिन्नसारे .	७२	१०० स्मृता भवति पापाय	१०९
२८ ससारेऽस्मिन्नसारे कु	७७	२९ स्वप्नप्रतारकोऽसौ ..	९५
४८ ससारोदधिनिस्तार	८५	ह	
३३ सहकारकुमुभकेसर	७९	४३ हगन्ते दधिदुग्धसर्पि	
११ सिद्धाध्यासितकन्दे	६९	रशना . . .	८३

वैराग्य शतक

अ	७९ आयु कलोललोल	१५१
५९ अग्रे गीत सरसकवय १४१	१०५ आयुर्वर्षशत नृणा	१६३
२१ अजान माहात्म्य पततु १००	४३ आशानामनदी मनो	१३०
३१ अतिक्रान्त कालो १२६	४४ आमसार त्रिभुवनमिद १३३	
२५ अमुक्ताया यस्या .. १२२		
३५ अमीषा प्राणाना १०८	इ	
३० अर्धानामीशिप त्व १२५	६४ इय बाला मा प्रयनयस्त १४४	
१६ अवश्य यातारजिर ११७	१११ इह हि मधुरगीत १६६	

आ

१०२ आप्रात मरणेन जन्म	१६२	४ उत्थात निधिशङ्कया	११२
७ आदियस्य गतागते	११३	१४ उदानेषु विचित्र ..	१५८
१०३ आधिव्याधिगतैर्जनस्य	१६	११० व मीनितत्रिस्तीतरद	१६८

खो.	पृ.
६९ एकाकी निःसृष्ट ...	१४६
५६ एतस्माद्विर्सेदियार्थ.	१३९

क.

६६ किं कन्दाः कन्देरेभ्यः	१४५
७८ किं वेदैः स्मृतिभिः	१५०
१०४ कृच्छ्रेणामेध्यमप्ये ...	१६३
१८ कृशः काणः खल थव	११८
९९ कौपीन दातखण्डजर्ज.	१६०
८८ कविद्वीगावादः कचि.	१५९
११३ क्षणबालोभूतवाक्षणमपि	१६७
१३ क्षान्त न क्षमया	११६

ख.

६ खलोलापाः सोडाः	११२
------------------	-----

ग

४० गङ्गातीरि दिग्गिरि.	१३१
६७ गङ्गातरङ्गहिमशीकर	१४५
११२ गात्र संकुचित ...	१६७

घ

५४ घाण्डातः किमयं ...	१३८
-----------------------	-----

ज.

१०९ जात कूर्मः स एहः	१६५
७१ जीर्णा कन्या ततः किं	१४७
८९ जीर्णा एव मबोरधाः	१५६

त.

३९ तपस्यन्तः सन्त ...	१३०
७३ तस्मादन्तस्तर्ज ...	१४८
९० तृपाशुष्यत्यास्ये विधिति	१५८

खो.	पृ.
७७ श्रेतोक्थाधिपतितमेव	१५०
२४ त्वं राजा ...	१२१

द.

१ दिक्कालाद्यनवच्छिन्ना.	१५०
८ दीनादीनमुखैः सदैव	११३
५१ दुराराध्यः स्वामी ...	१३६

ध.

१०१ धन्यानां गिरिकन्दरे	१६१
-------------------------	-----

न.

१५ न ध्यात पदमीभस्स्य	११५
२७ न नटा न विटा न	१२३
३ न ससारोत्पन्नं ..	१११
८६ नाभ्यस्ता भुवि ...	१५४
९५ नाय ते समयो रहस्य.	१५९
९ निवृत्ता भोगेच्छा ...	११४

प.

३३ परंपरां चेतासि ...	१२७
५० पाणिः पात्र पवित्र	१३६
७४ पातालमाविशसि यासि	१४८
११४ प्रशस्तशास्त्रार्थविचार	१६८
५३ पुण्ये ग्रामे घने वा	१३८
५७ पुण्यैर्मूलफलैः प्रिये ..	१४०
२८ पुरा विद्वत्तासीदुपश.	१२४
७० प्राप्ताः प्रियः सकल	१४७
९६ प्रियसखि विपर्ययात.	१५९

व.

८० वङ्गाण्डमण्डली मान.	१५१
------------------------	-----

श्लो.	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
१०६ ब्रह्मज्ञानविवेकिनो ...	१६४	४९ यदेतत्स्वाच्छन्दं ...	१३५
६३ बाले लोलामुकुलित.	१४३	६८ यदा मेरुः धूम्रान्	१४६
२२ विसमलमक्षनाय ...	१२०	८१ यदाशीदहानं स्मर...	११२
२. बोद्धारो मतसरप्रस्ताः	११०	८५ यावत्स्यस्थमिदं ...	१५३
भ.		६२ यूयं वयं वयं यूयं...	१६३
७२ भक्तिर्भवे मरणजन्म.	१४८	१५ येनैवाम्बरखण्डनं ...	११७
१९ भिक्षाशनं तदपि नीरस	११९	४६ ये वर्तते 'घनपतिपुरः	१३३
८३ भिक्षाशी जन्ममध्यसङ्ग.	१५२	र.	
१२ भोगा न भुक्ता वय-		६५ रम्यं हर्म्यतलं न किं	१४४
मेव भुक्ता. ...	११६	८२ रम्याश्चन्द्रमरीचयः...	१५२
५२ भोगा मेघवितान.	१३७	७५ रात्रिः सैव पुनः ...	१४९
१०० भोगा भदुरष्टयो	१६१	९८ रे कन्दर्प करं वदर्य.	१६०
३४ भोगे रोगभयं कुले	१२८	च.	
३६ भ्रातः कष्टमहो महान्	१२९	४८ वयमिह परितुष्टा ...	१३५
५ भ्रान्तं देशमनेकदुर्ग-		३७ वयं येभ्यो जाताश्चिर.	१२९
विपमं ...	११२	५३ वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्र.	१३८
म.		१८ वलिभिर्मुक्षमाक्रान्तं.	११७
४२ महादेवो देवः ...	१३२	४७ वितीर्णे सर्वस्ये तदण.	१३४
७६ मही रम्या शय्या	१४९	४६ विद्या नाधिमता कलंक.	१३४
९७ महेश्वरे वा जगताम	१६०	२३ विपुलहृदयधन्यैः ...	१२१
६१ मातर्लक्ष्मि भजाम...	१४२	६० विरमत बुधा योपितं	१८२
३२ माने म्लायिनि ...	१२६	१७ विवेकभ्याकोशे ...	११८
८४ मातर्मैदिनी तात मास्त	१५३	१०७ व्याघ्रीव तिष्ठति ...	१६४
२६ मृत्पिण्डो जलरेखया	१२२	श.	
१८ मोहं मार्जय तामुपार्जय	१४१	९२ शय्या शैलशिला गृहं.	१५७
य.		स.	
३८ यत्रानेकः क्वचिदपि गृहं	१३०	५५ सपे धन्याः केचित्	११९

श्लोक,	पृष्ठ.	श्लो.	पृष्ठ.
२९ सजात कोट्यासी.	१२४	४१ एकुरस्फारज्योत्सना	१३१
९३ सत्यामेव त्रिलोकी.	१५८	६.	
१०८ सदा योगाभ्यास	१६५	१० हिंसाशून्यमयस्नलभ्य	११४
१० स्तनौ मासप्रची कन	११९	३.	
९१ हनात्वा गात्रे पयोभि	१५७	८७ ज्ञान सता मान ...	१५५

विज्ञान शतक

अ.

३६ अग्रे पञ्चादधस्ता...	१८७
११ अथ श्लो वा मरणमशि	१९५
६७ अत्राशाय सदा रट.	१९७
७६ अरे चेतश्चित्र भ्रमसि	२०६
११ अर्येभ्योऽनर्धजात...	१९६
७६ अहोऽयथेऽयथे ...	२०६
३३ अहं प्रज्ञास्मीति ...	१८६
७७ अहं भ्रान्तोऽप्यहं .	२०७

आ.

७ आलस्य कश्चिदपडितो	१७२
५९ आरभ्य गर्भवमर्ति	१९८
६६ आयुर्वेदविदा रसाशन.	२०२

उ.

७९ उदासीनो देवो मदन.	२०८
----------------------	-----

क.

८६ कदा गोविन्देति प्रति	२११
४६ कर्त्तव्यं न करोति	१९२
१० कर्त्तव्यौ पितरौ मनो	१७४
८८ कश्चित्मन्दति काल.	२०३

७१ कदाचित्कष्टेन द्वविग.	२०४
८६ कदा भागीरथ्या ..	२१०
४० कमलवदनापीनोत्तुङ्ग	१८९
८३ कलौ गङ्गा कात्था	२०९
२० कामादिनिक्रमेव मूल.	१७९
२१ कामस्यापि निदानमाहु	१८०
६२ कामव्याघ्रे कुमति...	२००
९९ काशीय समलङ्कृता	२१४
२६ काहं प्रज्ञोति विद्या	१८३
४४ किं स्थानस्य निरीक्ष.	१९१
९७ किं कुर्म क गजानः	२१८
१०० केदारस्थानमेक रुचिर	२१७
९ को देवो भुवनोदया	१७३
१७ कश्चिद्वसन्ध्रेणी सुप्रयति	११३

ग.

८२ गङ्गा गङ्गेति यस्या	२०९
------------------------	-----

घ.

३० चित्रेव ध्यातव्या रातत	१८४
२४ चिदस्तमत्र पतित	१८२

श्लो.	ज.	पृष्ठ	श्लोक	व	पृष्ठ
५६	जगाम व्यर्थ मे बहु	१९७	४२	बालेय बालभाव ...	१९०
४३	जनयति सुत कश्चित्	१९१	२९	ब्रह्मामृत भज	१८४
४५	जानधेव करोति कर्म	१९२		भ	
	त.		८७	भजत विबुधसिंधु	२११
४	तीर्थावस्थानजन्यं न.	१७०	७३	भानुर्भूवल्लयप्रदक्षिण.	२०५
९०	तीर्थानामवलोकने...	२१२	९८	भुक्ति.क्वापि न मुक्ति	२१६
३०	तुल्याधेन त्वमैक्य	१८५	७४	भूमण्डल लयमुपैति	२०७
३७	ते घन्या भुवने ...	१८८	१७	भ्रात शान्त प्रशान्ते	१७८
६४	त्वत्साक्षिकं सकल.	२०१		म	
	द.		६१	माता मृता जनयिता	२००
११	देहाद्यात्ममत्तानुसारि.	१७५	५५	मायत्ताकिंकतात्रिक	१९७
६७	दष्ट प्रायो विकल.	२०२		य.	
	ध.		८९	यत्तीरे वसतां सता.	२१२
११	धन्या एते पुमांसो.	१७७	६५	यत्प्रीत्यर्थमनेकधा...	२०१
१९	ध्यानव्यग्र भवतु ...	१७९	२	यत्सत्तया सदिदमस्ति	१६९
	न.		३१	यत्साक्षादभिघातुम.	१८५
१६	न चेत्ते सामर्थ्य . .	१७८	२२	यदध्यन् सयै सजि	१८०
४८	न जानीषे चेत ...	१९३	४७	यदा देवादीनामपि	१९३
५०	नात श्रीर्यति ...	१९४	८१	यद्येता मदनेपत्रो ...	१९०
५३	नाम्नस्तो धातुवादो	१९६	८८	यममृतममृतानां ...	२११
१३	नित्यानित्यपदार्थ...	१७६	८	यमाराध्याराध्य	१७३
२८	निष्कामा मुनय ...	१८४	८४	यम्या. सङ्गतिरुन्नति	२१०
७७	निष्कटकेऽपि न ...	२०४	९३	यामासाद्य त्रिलोकी.	२१३
८०	निस्सारा वष्टुषा ...	२०८	६	यायसे यमकिंकरा	१७२
	प		२७	यावन्मार्गति चित्ते	१८३
५	प्रहावतोऽपि केचित्	१७१		र.	
			७२	रेरे चित्तमदाधमोद	१९५

श्लोक	च	शृष्ठ	श्लोक	शृष्ठ
१६ बहिष्प्रकारवृद्धिं		२१६	३५ सन्यासो विहितस्य	१८७
१ विगलदमलदानधेणी	१६९		१४ ससारोऽपि परोपकार	१७६
९४ विद्यन्ते द्वारकाद्याः	२१४		११ ससारो विविधाधि	२१३
१० विश्विद्द्वादौ क्वचिदपि	१७५		६९ सा रोगिणी यदि भवे	२०३
२३ वियत्पृथ्वीवायुज्वलन	१८१		७८ सा गोष्ठौ शुद्धदा	२०७
१८ विश्वेश्वरो भवति विश्व	१७९		७२ स्वयं भोक्ता दाता वधु	२०४
८१ वेशो निर्वेदमागदिह	२०८		६३ स्वाधीने निकटस्थिते	२००
श			२५ स्वान्तव्योऽग्निं निरस्त	१८२
३८ शिव शिव महाभ्रान्ति	१८८		ह	
स्त			२९ हसति वसुध कान्ति	१८९
४९ सद्दशो गुणवानह	१९४		५८ द्विक्काकासमगदरोदर	१९८
९९ सत्यन्ये त्रिदशाय.	२१६		३४ हित्वा विश्वाद्यवस्था	१८६
६० सत्ययथा मम सञ्चिता	१९९		३ हे पुनः व्रजतामय	१७०

मास्ताविक श्लोका

अ	क
१ अकिञ्चनस्य दान्तस्य	६ कदा वारुणस्या
० अभिमतमहामान .	७ कार्कश्य स्तनयोर्दशो
३२ अनावर्ती कालो ...	ग.
३० अशीमहि वध ..	८ गान्धर्वा च विकल
३१ अहौ वा हारे वा ...	घ
उ	९ बला रम्भीधला
३ उत्तिष्ठ क्षणमेकमुद्रह	२४ चूडोत्तमितवारु ...
४ उदबच्छला भू	१० चेतश्चित्तय मा रमा
प	त
५ एता ह्यगन्ति च रुदन्ति	११ तुह्य वेऽम सुता सता

श्लोक	पृष्ठ	श्लोक	पृष्ठ.
द		३४ भव्य भक्त तत किं	२३२
३३ ददतु ददतु गाली	२३२	३५ भू पर्यको निजभुज.	२३३
न		२५ भिक्षाहारमदन्य	२२९
१२ न भिक्षा दुष्प्राप्ता पथि	२२३	२६ भोगास्तुङ्गतरङ्ग	२२९
१३ नो खङ्गप्रविदारिता	२२३	य	
प		१९ यद्रज्ज मुहुरीक्षसे न	२२६
१४ परिभ्रमसि मि वृथा	२२४	२० ये सतोपमुखप्रमोद	२२६
१५ पार्णि पात्रयता निसग	२२४	व	
१६ पातालान् विमोचितो	२२५	२१ वण सित शिरसि वीक्ष्य	२२७
फ		स	
१७ फल स्वेच्छालभ्य	२२५	२२ समारम्भ भग्ना	२२७
२९ फलमभ्युपगताय	२३०	२८ सा रम्या नगरी	२३०
य.		३८ स्वादिष्ट मधुनो	२३४
२७ ब्रह्मेशादि मरुद्गणा	२२९	३७ स्थिति पुण्य रण्ये	२३४
भ		३६ समोदयति मदयति	२३३
१८ भिक्षा कामउपाधेनु	२२६	२३ सिंहायलीद्विरदशूकर	२२७

રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ

પરોપકારથી જેમ વિક્રમાદિત્યે, તેમ જ વિદ્યા અને વૈરાગ્યથી ભરથરી અથવા રાજર્ષિ પ્રવર ભર્તૃહરિ, લોકકથામાં ખુબ પ્રખ્યાત છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શતકવ્ય અથવા શતકચતુષ્ટયથી ભગવાન ભર્તૃહરિનું કવિત્વ પંડિતોમાં ખુબ પ્રિય છે. જેનાં અચિત્ર અને કવિત્વ માટે લોકકૌતુક આટલું ઉત્તેજિત રહે છે, તે રાજર્ષિ પ્રવરનું સમ્રમાણ જીવનવૃત્ત થોડું જ જણાયેલું છે અને અઘાપિ પણ તત્સંબંધે વિદ્વાનો નવીન શોધ અને અનુમાનો, કરતા જ રહે છે. શતકચતુષ્ટયના મુદ્રણ સાથે તેમના જીવનવૃત્ત, કાળ અને કર્તૃત્વ માટે વિદ્વાનોએ કરેલી શોધનો લાભ ગુજર્જર વાચકોને આપવો ઉચિત હોવાથી, તેનું નીચે પ્રમાણે સમ્રમાણ વિવેચન કરીશું.

શતકોનો કર્તા કોણ ?

નીતિ, શૃંગાર, વૈરાગ્ય અને વિજ્ઞાન એમ ચાર શતકો બનાવનાર કોણ એને માટે ઘણી શોધખોળ ગાંઠે છે. 'અસલ નાં જૂનાં પુસ્તકો જોઈ, તે ઉપરથી શતકના કર્તાનો કાળ અને જીવનવૃત્ત કાઢવા માટે ઘણા પ્રયત્નો થઈ ચૂક્યા છે, પણ તે સધળા હજી આતુમાનિક છે. કોઈ આ બાબત વિષે એક વાત કહે છે તો બીજી તેથી ઉઘડી જ બીજી વાત કહે છે અને તેથી જેમ ઘણા ખરા સંસ્કૃત પુસ્તકોના કર્તા કોણ તથા તેઓ કયારે ચલાઈતે બાબત જેમ અજ્ઞાત રહી છે; તેવી જ રીતે આ શતકોના કર્તા માટે પણ છે. આવા જ ભયને સીધે એમ કહેવામાં આવે છે કે, સાધનાચાર્ય, જે વેદોનો બાળ્યકાર છે, તેના મનમાં એમ આવ્યું હતું કે, મારું પુસ્તક ઘણા વખત જતાં નાશ થઈ જશે; તેથી તેણે પોતાનાં પુસ્તકોની પ્રતો જુદે જુદે કોણે દટાવી

હતી, કે જેથી તેનો નાશ થઈ જાય નહિ. આજ પ્રમાણે ચાર શતકો, પણ જે હજાર વર્ષ થવા છતાં નાશ પામ્યા નથી. હવે આ રત્નસમાન ચાર હ્રમખાઓનો કર્તા કોણ છે, તે આપણે જાણવું જોઈએ.

ભર્તૃહરિ રાજા

શતકોનો કર્તા કોણ ? આ જાણત વિષે ધણા મતમતાતરો છે, પણ આખરે એમ જ પૂરવાર થાય છે કે, આના કર્તા ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ કોણપ્રક સાહેબ કહે છે કે, કાર્ધ કવિએ ભર્તૃહરિના નામથી આ શ્લોકો રચેલા છે, જે ત્રણ અથવા ચાર, સો મોના સમવાયમા છે. મીં કોણપ્રક આ જાણત વિષે ખીજી કાર્ધ સાખીતિ આપતા નથી, પણ તેમ માનવાનું કારણ એવું જણાવે છે કે, વિદ્યા અને લક્ષ્મીને પરસ્પર પેર હોય છે અને ભર્તૃહરિ, કે જે આવો મોટો માળવાનો રાજા હતો, તેનામાં વિદ્યા સગંધી આવા ઉત્તમ ગુણો કેમ સહાવે ? આ જાણતમા તેમની જૂલ છે ધણા દેશોમા આવા દાખના જોનામાં આવે છે, કે જ્યાં વિદ્યા અને લક્ષ્મી જોડાયલા હોય છે. કાદમ્બરી અને દશકુમાર ચરિત્રના કર્તા માટે પણ આવો જ અપવાદ છે ભોજ, શૂદ્રક, રાજશેખર વગેરે ધણા કવિઓ પૂર્વે થઈ ગયા છે, કે જેઓ વિદ્યાવાન તેમ જ ધનવાન હતા અને તેવી જ રીતે ભર્તૃહરિ વિષે પણ હોવું જોઈએ.

સ્વાનુભવ કથન

ભર્તૃહરિ જે સમૃદ્ધિમાન હતા, તેમનામા કવિત્વની પણ ઉચ્ચ પ્રકારની શક્તિ હોય, તે વાર્તા અશક્ય નથી શૃંગારશતક તેમજ પોતાની યુવાવસ્થામા રચેલું હોવું જોઈએ અને નીતિ તથા વૈરાગ્ય જ્યારે રાણીના બ્યભિચારથી ખિન્ન થઈને રાજ્યપાટ છોડી દઈને ચાલ્યા ગયા ત્યારે રચેના હોવા જોઈએ. અને વિદ્યાન શતક તેનો કાશી નિવાસ અને તીર્થાટન દર્શાવે છે આ સધળી વાત નીતિશતકના ખીજા શ્લોક ઉપરથી ઉપજાવી શકાય છે.

એમાં કવિ પોતાની પ્રિય જીના પ્રીતિના બેદને ધિક્કારી ખિન્નતા દર્શાવે છે. જો કોઈ ખીજે જ માણસ શતકનો કર્તા હોય તો તેને ભર્તૃહરિના સાંસારિક અનુભવની વાતનું સ્મરણ થાય નહિ.

શતકોની રચના

મી. બોલન અને ખીજઓનું કહેવું એમ છે કે, શતકત્રય અથવા ચતુષ્ટય ભર્તૃહરિએ કાઢેલાં નથી, પણ ખીજઓના શ્લોકોને એકઠા કરી સંગ્રહેલા છે. આમ કહેવાને બે કારણો આધારભૂત છે.

(૧) શતકમાં વિચારોની પરંપરા ચાલતી નથી.

(૨) શતકમાં શકુન્તલા, મૃચ્છકટિક, મુદ્રારાક્ષસ, દશરૂપક તથા પંચતંત્ર વગેરેમાંના શ્લોકો જોવામાં આવે છે.

આ બે કારણોમાંનું પહેલું કારણ માનવા લાયક લાગતું નથી, કારણ કે વર્ણવ્ય, મીઠટન, શેકસ્પિયર વગેરે પાશ્ચાત્ય કવિઓના ગ્રંથોમાં પણ વિચારપરંપરા જણાતી નથી. જેમ શતકોમાં દરેક શ્લોકનો સંબંધ તેજ શ્લોકમાં પૂરો થાય છે, તેમ જ શેકસ્પિયરના 'સ્ટેન્ડા'માં પણ બનેલું જોવામાં આવે છે; અને પંડિત જગન્નાથના બનાવેલા ભામિનીવિલાસમાં પણ એમ જ છે. ભર્તૃહરિ વિશે પણ એમ જ હોવું જોઈએ—જેમ જેમ તેમના મનમાં વિચારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તેઓ દર્શાવતા ગયા છે.

ખીજો કારણ પણ તેવી જ રીતે સંકનીય છે. કારણ કે, આમાંના ઘણા જ થોડા શ્લોકો ખીજ ગ્રંથોમાં માલમ પડે છે અને કુલિદાસ સિવાય ખીજ કર્તાઓ, કે જેમના શ્લોકો શતકોમાં માલમ પડે તેઓ ભર્તૃહરિ પછી થઈ ગયેલા છે, માટે તે શ્લોકો પ્રક્ષિપ્ત જ હોવા જોઈએ. વળી શુંગારશતકના ૧૬ માં શ્લોક વિશે બહુ શંક છે. 'અનાગ્રાત' આ શ્લોક શકુન્તલામાં છે, તેમજ ભર્તૃહરિકૃત શતકમાં પણ એક જ હસ્તલિખિત પ્રતમાં આપેલો છે. શતકના મુખ્ય ત્રણસો શ્લોકો હતા, પણ હાલમાં લગભગ ચારસો માલમ પડે છે. ખીજ શ્લોકો જેમ તેમાં વધાર-

વામા આવ્યા છે, તેમ આ સંશયી શ્લોક પણ શા માટે વધારવામાં આવ્યો ન કહેવાય ?

ભત્રીહરિવિષે લોકકથાઓ

(૧) ભત્રીહરિ વિક્રમાદિત્યના પડા ભાઈ હતા કે, જે વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જયિનીનો રાજા હતા તથા જેનાથી સવત્ શરુ થયેલો છે (૨) ભત્રીહરિનું મન રાણીના કુજદસગથી સસારી ખટપટને લીધે ઉદ્વિગ્ન થયું, તેથી તેમણે રાજ્યપાટ છોડી દઈ વૈરાગ્ય લીધો (૩) એમણે પત્નિનિ મહાભાષ્ય ઉપર એક લાખ કારિકા બા-વેલી કહેવાય છે (૪) એ ભટ્ટિકાવ્યના કર્તા કહેવાય છે (૫) એમણે રાહત કાન્ય રચેલું છે (૬) એ ત્રણ શતકો તેમજ વિજ્ઞાનશતકના પણ કર્તા છે. (૭) એ કાવિદાસના સમકાલીન હતા અથવા પૂર્વકાલીન હતા. (૮) વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમાંના એ એક હતા (૯) એ મોગા હકથેગી મન્સેદનાથ તથા ગોરક્ષનાથના વખતમાં થઈ ગયા છે અને તે ચરપટીનાથના શિષ્ય હતા.

ભત્રીહરિની સ્થિતિ

સવળા ઐતિહાસિક પુસ્તકો જોતાં માલમ પડે છે કે, ભત્રીહરિ ખડુ માનનીય તથા લોકપ્રિય હતા. એ એક સરદાર નહિ, પણ મોટા સમૃદ્ધિમાન રાજા હતા ચાર હરિ જેવા એનામાં ગુણો હતા અહાહુરીમાં હરિ-વિષ્ણુ જેવાં, યનિમાં હરિ-કામ્યમ પુત્ર જેના, સપત્તિમાં હરિ-ઈંદ્ર સમાન તથા સૌંદર્યમાં હરિ-ધૃવ સમાન હતા આ ચાર પ્રકારના ગુણોને તે એક સાધારણ માણસ નહિ, પણ વિદ્યા તથા શક્તિથી એક માનનીય પુરુષ હતા.

ભત્રીહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ બ્રાતા હતા કેટલાક એમ માને છે કે, ભત્રીહરિએ કેટલોક વખત જંજીરમાં ગાળ્યો કીધું, ત્યારબાદ પોતાના ભાઈનું વીગત જોઈ, તેણે તે જગ્યા છોડીને ઉજ્જયિનીમાં રાજા કરવા માડ્યું અને પાછળથી પોતાની બીના વગર ચાર ઈર્ષ્યથી રાજ્યપાટ છોડી દઈ, ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને સોંપીને પાને સાંધી થયા.

ભર્તૃહરિનો સસારત્યાગ

મીં આઠવલેના એક મેન્યુસ્ક્રીપ્ટમા જણાવનામા આવેલું છે કે, સુમન્ત નામના યોગીએ રાજને અમૃત ફળ ખાવા આપ્યું, રાજાએ પ્રેમથી ધાર્યું કે, મારી સ્ત્રી અમર રહે, તેથી તેણે તેણીને આપ્યું, તેણીએ પોતાના ચાર અશ્વપાલને આપ્યું અને અશ્વપાલે લઈ, તે ફળ, પોતાની રાણેવી ગુણિકાને આપ્યું અને ગુણિકાએ તે સુમન્તને પાછું માનને ખાતર આપ્યું અને સુમન્તે પાછું રાજાને આપ્યું રાજાને આ ફળ જોઈને ભ્રમ થયો, તેથી તેણે તપાસ કીધી તપાસ કરતા માલમ પડ્યું કે, રાણીએ તે ફળ અશ્વપાનને આપ્યું હતું આપરથી ભર્તૃહરિએ તે ફળ પોતે ખાઈ સસારત્યાગ કીધો એ પ્રમાણે સસારત્યાગ કીધા પછી તેણે ચૈરામ્યશતક બતાવ્યું.

રાણી પણ લગ્ન તથા ખેડથી મહેલ તથા જગનમા ગઈ અને ત્યાં મરણુ પામી ત્યાર બાદ રાજાને ચરપતિનાથ નામનો આઠાણુ મળ્યો, તેણે રાણી આગતા જન્મમાં કોણુ હતી, તે વાત સચિરતઃ કહી સંભળાવી ચરપતિએ કહ્યું કે, રાણી પદ્માક્ષી આગતા જન્મમાં ગુણિકા હતી તેણે ચારને મળવા વાસ્તે નયન આપ્યું હતું પણ મળી શકી નહીં તેથી તે ચાર તેના વિરહથી મરી ગયો અને તે ગુણિકા તે આ જન્મમાં રાણી પદ્માક્ષી થઈ તથા તે ચાર અશ્વપાલ થયો, માટે તમારે ગુસ્સે થવાનું કાર્ણ પણ કારણુ નથી હું પદ્માક્ષીને સજીવન કરું છું વીરા વર સૂધી તમે તમારી સ્ત્રી સાથે ભોગ ભોગવી સસારત્યાગ કરીને જગતમા આવજો આ પ્રમાણે પદ્માક્ષીને તેણે સજીવન કીધી તે પદ્માક્ષી રાણી, ધિંગનાને નામે વિખ્યાત થઈ છે પછી રાજા તથા રાણી પોતાને રથાને પાછા ફર્યા એક રખત ગળ શિકાર કરવા ગયો ત્યાં તેણે એક હુણુનો શિકાર કર્યો, ત્યારે મરણુ પામેના હરણુના ઝિંગડાનાપર મસ્તક મૂકી હરણી પણ શોકથી મરણુ પામી રાજાએ કહ્યું કે, મુગા પ્રાણીમાં પણ કેટલો બધો ખાર છે તે

સાંભળી પિંગલા રાણી બોલી કે, એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી; એથી માત્ર એટલું જ માલમ પડે છે કે, સ્ત્રીએ પણ પોતાના સ્વામી તરફ આવી જ રીતનો ભક્તિભાવ દર્શાવવો જોઈએ. જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું મૃત્યુ સાંભળી પોતે મરણ પામે છે, તે સ્ત્રી ખરી સાધ્વી હોવી જોઈએ. રાજા આ વખતે કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ રાણીનું પારખું જોવા એક દિવસ પોતાના મરણ સંબંધી ખોટી ખબર તેને મોકલી. રાણી તત્ક્ષણે મરણ પામી; અને રાજા અપરોક્ષ પ્રેમનું સ્વરૂપ જોઈ ગાંઠા બની ગયો અને રાજ્ય છોડી ચાલી નિકળ્યો. ભટકતાં ભટકતાં એક વખતે તેને ગોરક્ષનાથ મળ્યા. ગોરક્ષનાથે પોતાનું કમંડળ પથ્થર ઉપર પછાડી તેની સામે લાંગી નાંખી તેને માટે શોક કરવા માંજો. રાજાએ કશું તમારું કમંડળ તમને ખીન્નું આવી મળશે; પણ મારી પિંગલા મને કંઈ પાછી મળી શકવાની છે? ગોરક્ષનાથે પોતાની દેવી શક્તિથી પિંગલાના જેવી સેંકડો સ્ત્રીઓ તેની સન્મુખ ખડી કીધી. આથી રાજાનો શોક દૂર થયો તથા વિક્રમાદિત્યને માળવાની ગાદી સોંપી, પોતે યોગી તરીકે હંદગી ગુજરાતને જંગલમાં ગયો.

પરંતુ આ કથાથી મી. બોલ્ડન જૂદું જ કહે છે, તેના લખવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિને ૩૦૦ રાણીઓ હતી અને તે ઘણી જ બલિયારી હંદગી ગુજારતો હતો. એક વેળા તેના બાપે આવી ચાલ માટે હપ્કા આપવાથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કીધો અને ખીજા અંધોમાંથી સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરીને ચતકા બનાવ્યાં. આ ઇતિહાસપરથી હરિહરોપાખ્યાયે ભર્તૃહરિનિવેદ નામનું નાટક રચ્યું છે.

શતકે તથા વાક્યપદીયનો કંતો એક કે ભિન્ન?

પતંજલિ મહાભાષ્યનો ટીકાકાર કેવટ મહેલાં યર્ષ ગયેલો માલમ પડે છે. કારણ કેવટ પોતાના મહાભાષ્યપદીપર્મા, વાક્યપદીય વિષે વર્ણન કરે છે અને તેનું હરિકાવિકા એવું નામ આપે છે.

આથી પતંજલિ તથા કૈયટ, વિક્રમાદિત્યની પહેલા ઘણા જૂના થયેલા માલમ પડે છે; કારણ કાલિદાસના વખતના કેટલાક વ્યાકરણના રૂપાખ્યાનો તેના પહેલા ઘણો લાભો વખત થયા વાપરવામાં આવતા હતાં. વળી શતકોનો કર્તા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં થયો છે, મોટે વાક્યપદીયનો કર્તા તે જ ભર્તૃહરિ શતકનો કર્તા હોવો જોઈએ નહીં. વળી ઇતિસગ નામનો એક ચીનનો મુસાફર સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, જેના કહેવામાં એમ છે કે, વાક્યપદીયનો કર્તા એક બુદ્ધ ધર્મનો હતો અને વાચસ્પતિ મિશ્ર નામનો એક લેખક, જે અગ્નિ-આરમાં સૈકામાં થયો હતો, તેના કહેવા પ્રમાણે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ વેદબાણ એટલે બુદ્ધ ધર્મનો હતો. પણ આ શતકોનો કર્તા જૈન ધર્મનો હોય, એમ લાગતું નથી, પરંતુ આ જાનેના કર્તા જૂદા જૂદા હોવા જોઈએ.

ભટ્ટિકાવ્ય તથા શતકોના કર્તાવિષે ચાલતો ભ્રમ
ભટ્ટિકાવ્યમાં રામનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. તેના બાવીશ સર્ગ છે. તેમાંના દરેક સર્ગ વ્યાકરણના રૂપોથી ભરેલા છે. કેટલાક ટીકાકારોના કહેવા પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, પણ તે ખરું નથી. ત્યારે કોઈના માનવામાં આવશે કે, જે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા છે તે જ વાક્યપદીયનો કર્તા હશે; કારણ જેહ કર્તાઓ વ્યાકરણ સબંધી ઘણી ચર્ચા ચલાવે છે. પણ તેમાં ભૂલ છે. કેમ કે વાક્યપદીયનો કર્તા જૈન મતનો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા જૈન મતનો ન હતો. જે તેના કાવ્યમાં રહેલા રહસ્યપરથી જણાઈ આવે છે. બીજું શતકોનો કર્તા ઉજ્જયિનીમાં રહેતો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા વ્યભીમાં રહેતો હતો. હવે વ્યભીનો રાજ્યકર્તા શ્રીવરસેન ઈ. સ. ૫૦૦ માં થયો છે અને શતકોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે થયેલો લાગે છે. વળી ભટ્ટિકાવ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યાકરણ હોય માલમ પડતા નથી, અને શતકમાં વ્યાકરણ હોયો ઘણે ઠેકાણે જણાય છે. આ

સાભળી પિંગલા રાણી બોલી કે, એમા કાઈ નવાઈ જેવું નથી, એથી માત્ર એટલું જ માલમ પડે છે કે સ્ત્રીએ પણ પોતાના રનામી તરફ આવી જ રીતનો ભક્તિભાવ દર્શાવે એમ જોઈએ જે સ્ત્રી પોતાના પતિનું મૃત્યુ સાભળી પોતે મરણ પામે છે, તે સ્ત્રી ખરી સાધ્વી હોવી એમ જોઈએ રાજા આ વખતે કાઈ બોલ્યો નહિ, પણ રાણીનું પારખું જોડા એક દિવસ પોતાના મરણ સખંધી ખોટી ખબર તેને મોકલી રાણી તત્ક્ષણે મરણ પામી, અને રાજા અપરોક્ષ પ્રેમનું સ્વરૂપ જોઈ ગાંઠો ખની ગયો અને રાજ્ય છોડી ચાલી નિકળ્યો ભયકતા ભટકતા એક વખતે તેને ગોરક્ષનાથ મળ્યા ગોરક્ષનાથે પોતાનું કમડળ પથ્થર ઉપર પછાડી તેની સામે ભાગી નાખી તેને માટે શોક કરવા માખો રાજાએ કહ્યું તમારું કમડળ તમને ખીજું આવી મળશે, પણ મારી પિંગલા મને કઈ પાત્રી મળી શકવાની છે? ગોરક્ષનાથે પોતાની દૈવી શક્તિથી પિંગલાના જેવી સેંકડો સ્ત્રીઓ તેની સન્મુખ ખડી કરી આથી રાજાનો શોક દૂર થયો તથા વિક્રમાદિત્યને માળ વાની ગાદી સોંપી, પોતે ચોગી તરીકે હુદગી ગુજરવાને જગનમા ગયો.

પરંતુ આ કથાથી મી. બોનન જૂદું જ કહે છે, તેના લખવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિને ૩૦૦ રાણીઓ હતી અને તે ઘણી જ વ્યભિચારી હુદગી ગૂજરતો હતો એક વેળા તેના બાપે આવી ચાલ માટે કપડા આપવાથી તેણે પોતાની સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો અને ખીજા ગ્રથોમાથી સ્ત્રીઓનો સંગ્રહ કરીને શત્રુના બનાવ્યા આ ઇતિહાસપરથી હરિહરોપાધ્યાયે ભર્તૃહરિનિર્દેશ નામનું નાટક રચ્યું છે.

શતકો તથા વાક્યપદીયનો કર્તા એક કે ભિન્ન?

પતંજનિ મહાભાષ્યનો દીકાકાર કેપટ પહેલા ધર્મ ગરેલો માનમ પડે છે કારણ કેપટ પોતાના મહાભાષ્યપ્રદીપર્મા, વાક્યપદી વિષે વર્ણન કરે છે અને તેનું હરિકારિકા એવું નામ આપે છે.

આથી પતન્નલિ તથા કૈયટ, વિક્રમાદિત્યની પહેલા ધણા જૂના થયેના માલમ પડે છે, કારણ કાનિદાસના વખતના કેટલાક વ્યાકરણના રૂપાખ્યાનો તેના પહેલા ધણો લાખો વખત થયા વાપરવામાં આવતાં હતા વળી શતકોનો કર્તા વિક્રમાદિત્યના વખતમાં થયો છે, માટે વાક્યપદીયનો કર્તા તે જ ભર્તૃહરિ શતકનો કર્તા હોવો જોઈએ નહીં વળી ઇતિસગ નામનો એક ચીનનો મુસાફર સાતમા સૈકામાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો હતો, જેના કહેવામાં એમ છે કે, વાક્યપદીયનો કર્તા એક જુદા ધર્મનો હતો અને વાયસ્પતિ મિશ્ર નામનો એક લેખક, જે અગ્ની આરમાં સૈકામાં થયો હતો, તેના કહેવા પ્રમાણે વાક્યપદીયનો કર્તા કોઈ વેદબાણ એટલે જુદા ધર્મનો હતો પણ આ શતકોનો કર્તા જોદ્ધ ધર્મનો હોય, એમ લાગતું નથી, પરંતુ આ બન્નેના કર્તા જૂદા જૂદા હોવા જોઈએ

ભટ્ટિકાવ્ય તથા શતકોના કર્તાવિષે આવતો ભ્રમ

ભટ્ટિકાવ્યમાં રામનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે. તેના બાવીસ સર્ગ છે તેમાંના દરેક સર્ગ વ્યાકરણના રૂપાથી ભરેલા છે કેટલાક ગીતાકારોના કહેવા પ્રમાણે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, પણ તે ખરું નથી ત્યારે કોઈના માનવામાં આવશે કે, જે ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા છે તે જ વાક્યપદીયનો કર્તા હશે, કારણ બેઉ કર્તાઓ વ્યાકરણ સમઘી ધણી ચર્ચા ચનાવે છે પણ તેમાં ભૂલ છે કેમ કે વાક્યપદીયનો કર્તા જોદ્ધ મતનો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા જોદ્ધ મતનો ન હતો જે તેના કાવ્યમાં રહેલા રહસ્યપરથી જણાઈ આવે છે ખીજું શતકોનો કર્તા ઉન્નયિનીમાં રહેતો હતો અને ભટ્ટિકાવ્યનો કર્તા વનબીમાં રહેતો હતો હવે વનબીનો રાજ્યકર્તા શ્રીવરમેન ઈ. સ ૫૦૦ માં થયો છે અને શતકોનો કર્તા ઈ. સ પૂર્વે થયેલો લાગે છે. વળી ભટ્ટિકાવ્યમાં કોઈ પણ ઠેકાણે વ્યાકરણ દોર માલમ પડતા નથી, અને શતકમાં વ્યાકરણ દોરો ધણે ઠેકાણે જણાય છે, આ

સમજા ઉપરથી ભદ્રિ તથા શતકોના કર્તા જૂદા જ હોના જોઈએ કેટલાએકનું માનવું એમ છે કે, ભદ્રિ નામનો ભર્તૃહરિનો છોકરો હતો તથા કેટલાક તેને, તેનો ભાઈ બનાવે છે છતાં એટલું તો નક્કી જ છે કે, આ બેઉ કાવ્યના કર્તા જૂદા જૂદા છે. તેમ જ રાહતકાવ્યનો કર્તા પણ શતકોનો બનાવનાર ન હોવો જોઈએ એ અન્ય બાવીશ શ્લોકનો છે, જેમાં વ્યાકરણ સબધી કેટલાક ઉદાહરણો આપેલા છે, માટે શતકો તથા રાહતકાવ્યના કર્તા જૂદા જ હોવા જોઈએ.

શતકો તથા વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા

ખીજું વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા ભર્તૃહરિ છે, એમ કેટલાએક માને છે કારણ બેઉમાં એટલે વિજ્ઞાનશતક તથા વૈરાગ્યશતકમાં એક જાતના વિચારો પ્રદર્શિત કીવેલા છે, વેદાત્મજ્ઞાન પણ બેઉમાં એક જ રીતનું છે, શબ્દોનું પણ સામ્ય છે છતાં બારીકાથી પરીક્ષા કરતાં માન્ય પડે છે કે, વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા કાઈ આધુનિક હોવો જોઈએ, એવું કેટલાએક પડિતો કહે છે 'વિજ્ઞાન શતકમાં કેટલાક ઘણા જ કઠણ શબ્દો છે જેવા કે ઋક્કાન્તિ માજ = માનવી પુરો, પ્રાણેચાચલ = હિમાલય, સુપર્વસ્થ તી = ગંગા બાવી રીતના શબ્દો, નીતિ તથા વૈરાગ્ય બન્ને શતકમાં જેવામાં આવતા નથી બન્ને અંથોમાં વિચારનું એક જ છે, પણ વિજ્ઞાન શતકની ભાષા કઠણ છે અને ત્યારે ખીજા શતકોની ભાષા ઘણી જ સરળ છે જેમકે ચત્વાસ્તિ વિતં એ શ્લોક વૈરાગ્યમાં આપેલો છે. એની ભાષા જોશો તો ઘણી જ સાદી અને સરળ છે આ વિચાર દર્શાવનારો વિજ્ઞાનશતકમાં એક શ્લોક છે જેમકે,

આદ્ય કલ્પિદપન્થિતોઽપિ વિદુષા સેન્યસદા ધાર્મિકો

વિશ્વવાસુપવારકો મૃગદશામાન દક્ષન્દાસર ।

વર્ણયુત્તિકીર્તિભૂપિતદરિદ્રમન્થલે ગીયત

શશ્વદ્દિજનૈર્મદીતનુગૃત પુણ્યેત કમ્યોદય ॥

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય જો કે, ઉપરના શ્લોકના જેવું જ છે, છતાં આ બીજા શ્લોકની ભાષા સાંભળવામાં જરા કઠોર લાગે છે. બંને ગ્રન્થોમાં શંકર વેદાન્તજ્ઞાન પ્રદર્શિત કીધેલું છે. તે ઉપરથી કેટલાક એવું અનુમાન કરે છે કે, આ શતકનો કર્તા, શંકરાચાર્યના પછી હોવો જોઈએ. પણ શંકરાચાર્યના વખતમાં વપરાતા કેટલાક શબ્દો જેવા કે સુરીય, કૂટસ્થ, ગગન, નગર વિજ્ઞાનશતકમાં દેખાય છે, પણ નીતિ, વૈરાગ્ય તથા શૃંગાર, તથા શતકોમાંનાં એકમાં તેવા શબ્દો દેખાતા નથી. આપરથી જણાય છે કે, નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્યશતકનો કર્તા શંકરાચાર્ય પહેલાં યોઈ ગયેલો હોવો જોઈએ. વિજ્ઞાનશતકમાં કેટલાક શ્લોકો છે, જેમાં યવન લોકોને વાસ્તે કહેવામાં આવ્યું છે. પણ શતકત્રયમાં કોઈ ઠેકાણે યવન લોકોનું નામ જોવામાં આવતું નથી. હવે જો બેઉનો કર્તા એક હોય તો બંને ગ્રન્થોમાં તત્સંબંધી નામો હોવાં જોઈએ. બીજું વિજ્ઞાનશતકમાં પહેલા શ્લોકમાં ગણપતિની સ્તુતિ કરી છે ત્યારે શતકત્રયમાં ત્રણદેવમાંના એક દેવની સ્તુતિ ન કરતાં, ફક્ત બ્રહ્માની સ્તુતિ કરી છે. બીજું વિજ્ઞાનશતકના શ્લોકો મોટાદૃતના છે અને શતકના શ્લોકો ઘણા જ નાના દૃતના છે. જેવા કે 'અનુષ્ટુપ', 'આર્યા', 'દ્વિવંજા' તથા 'ઉપજાતિ' મનના છે. વળી શતકમાં દસાવતાર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરેનાં નામો જણાય છે અને શિવભક્તિપર ખાસ કહેવામાં આવેલું છે. વિજ્ઞાનશતકમાં અકપાણિ, શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરંગ, ગોપાલ, સુકુંદ વગેરેની સ્તુતિ છે, કોઈ અમુક દેવની ખાસ સ્તુતિ જણાતી નથી. અગર જો વિજ્ઞાનશતકમાં શતકત્રયની માફક ઘણા જ ઉચ્ચ વિચારો પ્રદર્શિત કીધા છે અને તે જો કે સંસ્કૃત ભાષામાં ઘણી ઉચી પ્રતિનું પુરતક છે, તો પણ એ બેઉનો કર્તા એક નથી એમ કેટલાક પંડિતોનું માનવું છે.

કાલિદાસ તથા ભર્તૃહરિની સમકાલીનતા

ઘણાં ધારવું એવું છે કે, કાલિદાસ અને ભર્તૃહરિ એક જ

વખતમા થઈ ગયેના હોવા જોઈએ. ખીજી કાનિદાસ વિક્રમાદિત્યના વખતમા આવે છે ભર્તૃહરિ જે વિક્રમાદિત્યના ભાઈ જ હોય તો જેહ જણુ એક જ વખતમા થયેલા હોવા જોઈએ, તેમાં ભર્તૃહરિ પ્રથમ થયેલા હોવા જોઈએ. પણ મીં નદાગીર કર તથા મીં તિલગ વગેરેનો એવો મત છે કે, કાનિદાસ પત્રી ભર્તૃહરિ થયેલા હોવા જોઈએ કારણુ કાલિદાસે પોતાના ગ્રન્થોમા ક્રિયાપદની અન્દગ લુઙ્, લિટ્ વગેરેપર પૂરતું ધ્યાન ન આપતા ગમે તેમ ક્રિયાપદો વાપર્યા છે, છતાં શતકોમા એવું જોવામા આવતું નથી ઘણા જૂના વખતમા વ્યાકરણુ બાબતમા ક્રિયાપદો સબધી ખાસ ધ્યાન આપતા ન હતા, તેપરથી કાલિદાસ પહેલાં હોવા જોઈએ ખીજી કા ભાહિ દાહનું ધારવું એમ છે કે, વિક્રમાદિત્યની દરબારમાના નવ રત્નોમાતું એક રત્ન તે ભર્તૃહરિ હતા પણ ભર્તૃહરિ એ નવ રત્નમા હોય તો વિક્રમાદિત્યના નવ રત્નોમા તેમનું પણ નામ હોવું જોઈએ, તે કેમ નથી ?

ઘન્યતરિ સ્વપ્નકોઽમરસિંહશકુવેતાલ્મદ્યપ્તસ્વર્પરકાલિદાસા ।

રવ્યાતો વરાહમિહિરા નૃપતે સમાર્થાં રત્નાનિ વૈ વરણચિર્નવ વિક્રમસ્યાા

આ રત્નોકમા વિક્રમાદિત્યની દરબારના નવ કવિઓની રત્નોના નામ છે, તેમા ભર્તૃહરિનું નામ નથી ત્યારે ભર્તૃહરિ કેમ નવ રત્નોમા કહેવાય ? આ સંધર્ભાપરથી જણાય છે કે, ભર્તૃહરિ વિક્રમના ભાઈ હોવા જોઈએ અને વિક્રમના સમય પૂર્વે થયેના માટે રત્ન ગણાય તો બાધ નથી

ભર્તૃહરિ મહાન્ યોગી હતા ઉજ્જયિની શહેરની પડોશમા એક ગુફા છે કે, જે ભર્તૃહરિ ગુફાના નામથી ઓળખાય છે. લેહિમા એવી દત્તકથા ચાલે છે કે, આ ગુફામાથી કાશી જવાનો રસ્તો હતો દાહમા તો તે રસ્તો જણાતો નથી, પણ ગુફા જ છે. ભર્તૃહરિની જેન મૈનાવતીને ગોપીચંદ નામનો પુત્ર હતો, કે જેનું નામ આપજે ગોરક્ષનાથ તથા મત્સ્યેન્દ્રનાથના સબધમા સાભળીએ છીએ ગોરક્ષનાથ તથા અગ્નિનાથ વિક્રમાદિત્યના વખતમા

હશે કે નહિ, તે બાબતમા ધણાએને શકા ઉત્પન્ન થાય છે. આ બાબત વિષે એવું સમાધાન યર્ષ શકે છે કે, કા તો વિક્રમાદિત્યના વખતથી જેમ શંકરાચાર્યની ગાદી હજી સૂધી ચાલે છે અને તે ગાદીપર જે આવે છે તે સર્વ શંકરાચાર્યને નામે ઓળખાય છે, તેમ આ મહાન્ તપસ્વીએનો પણ જૂનો પંથ હોવો જોઈએ, જે પ્રથમ પુરુષના નામથી ઓળખાઈ આવતા હશે.

ચાર શતકોનું રહસ્ય તથા જ્ઞાન

ચાર શતકો ભર્તૃહરિએ કયે કયે વખતે લખ્યા હશે, તે બાબતમા એમ લાગે છે કે, શૃંગારશતક પહેલું લખેલું હોવું જોઈએ. કારણ કે શૃંગારશતકમા જુનાનીમા માણસની મનોવૃત્તિ તથા કામાસક્તાપણું કેવી રીતનું હોય છે, તે બાબત વર્ણવેલી છે. શૃંગારશતકમાં સ્ત્રીસૌંદર્ય, તેઓની પ્રકૃતિ, તેઓના હાવભાવ તથા માણસના મનમા તેથી કેવી અસર ઉત્પન્ન થાય છે, તે બાબત વર્ણવી છે. આ સાથે તેમા જૂદી જૂદી ઋતુઓનું વર્ણન આપેલું છે. કવિ, શૃંગારમા સૌથી દૃઢ અત કરણના પુરુષને પણ સ્ત્રી-સૌંદર્યથી કેવી અસર થાય છે અને કામના શરના ભોગ કેમ યર્ષ પડે છે, તે બાબત વર્ણવે છે. તેમ છતાં વારાગના પર તિરસ્કારથી જૂવે છે. વળી માણસ કેવા નિર્ગળ હોય છે કે, જે અમળા એટલે બળ વિનાની તેને શરણે જાય છે તથા જે માણસ સ્ત્રીના મોહબાણથી કદી પણ વિધાતો નથી, તેના વખાણ કરે છે ખીજું શતક નીતિશતક છે તે શૃંગાર પછી રચાયેલું હોવું જોઈએ; કારણ કુદરતી જ છે કે, માણસ નાનપણમા કુછદી હોય છે, વચલી વયમા દુનિયાદારીના વ્યવહારમા પડવાથી તે બાબતની કુશળતા મેળવે છે અને નીતિ શુ છે, અને કેવી રીતની છે તે શીખે છે. મૂર્ખ માણસને ઠેકાણે લાવવામા કેટલું દુ:ખ છે તે, લોભી માણસો ધનસમ્પદ કરવાને કેવા કેવા ઉપાયો યોગ્ય છે તે, આ દુનિયામા મનુષ્યની વર્તણૂક કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તે અર્થાત્ કાઈને વચન આપી તે પ્રમાણે કરવાથી માણસની

ઉત્તમતા, વિદ્યાની કીમત, સ્વાત્માભિમાન, કીર્તિ, ધૈર્ય તથા મોટા મનપાણુ કેવુ છે, તે બાબત નીતિમા વર્ણવી છે. બીજી નીતિમા દરેક ધર્મને મળતા આવતા દુનિયાદારીના શુ શુ નિયમો છે, તે વર્ણવ્યા છે જેવા કે ઉદ્યોગની અગત્યતા, સન્મિત્રનું લક્ષણ, ઉદારમનવાળાની તથા હલકા મનવાળાની વર્તણુકની સરખામણી-આ પ્રકારની તથા બીજી એવી જ રીતના શ્લોકો જે દુનિયાના માણસને હમેશા લાગુ પડે તેનું વર્ણન છે સંસ્કૃત ભાષામા નીતિશતક એ એક ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાન ગ્રંથ છે ત્રીજી એટલે છેલ્લું બનાવેલું વૈરાગ્યશતક હોતુ જોઈએ, કારણ કે એ ગતકમા જે માણસો સસારાર્જુનથી કટાણી ગયલા હોય છે અને જેઓ દુનિયાની સાથે સમઘ ન રાખતા કેવળ ઈશ્વરપરાયણ ગ્રહેવા માગે છે તે વિશે વ્યાખ્યાન છે લોબીજનો હાસ્યપાત્ર છે, દાનીજનોનું માત્સર્ય નિદનીય છે, ગમે એવો દૃઢ મનનો હોય પણ સસારની આપામા લોભાઈ રહે છે, જગતના નિયતા, સર્વ વ્યાપક ઈશ્વરપર પરમભક્તિ આદરની, સધળી સાસારિક વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તથા તેનું જ નિરતર ભજન કરવુ અને માણસ કેવી રીતે નિર્વાણ અર્થાત્ ઈશ્વરનામા તથીન થાય છે, તે બાબત વૈરાગ્યમા વર્ણવી છે. વૈરાગ્ય પછી વિજ્ઞાન આવે છે, તે ભર્તૃહરિની પરમહસ દશા દર્શાવે છે, એમા વેદાત સાથે તીર્થ-માહાત્મ્ય પણ જોવામા આવે છે, અને ને તેણે કરેલુ તીર્થાટન ગતાવે છે. તે શાત રસથી ભગ્ન છે.

ભર્તૃહરિનો ધર્મ

કેટલાક એમ કહે છે કે, ભર્તૃહરિ બૌદ્ધ ધર્મ માનતા હતા. પણ તે વાત વિષે ઠાઈ પણ પુગવો નથી. સવળા પ્રાણીમાત્રપર દયા રાખના, એવો ઉદ્દેશ વૈરાગ્યમા છે. પણ તે એવી રીતનો છે કે, જે પ્રકારનો ઉદ્દેશ આપણે સધળા ધર્મોમા જોઈએ છીએ શતકોના તત્ત્વો એવી રીતના છે કે, જે તત્ત્વો સવળા ધર્મના માણસોને માનનીય થાય ભર્તૃહરિએ અદ્વૈતનાદ વિષે ઘણુ વળેલુ

છે, તે ઉપરથી લાગે છે કે, એ એક મોટા અદ્વૈતવાદી તથા શિવભક્ત હતા. ખીજું એ મહાન યતિ હોવા જોઈએ. કારણ વૈરાગ્યશતકનો મુખ્ય ભાગ સીનિદા, સતોપ અને ઈશ્વરીજ્ઞાન છે. લોકો સંસારરૂપી મોહજાળમાં ફસાયવા હોય તેને વૈરાગ્યશતક એ નકામુ ટાપવા જેવું લાગે પણ જેણે સંસારનો ત્યાગ કીધેતો છે તથા જે પોતાના વખત હમેશાં ઈશ્વરચિંતનમાં ગાળે છે તેને વૈરાગ્યશતક અમૃતનો ખુંટડો છે; કારણ આપણા કવિએ જે રાત્રિની ચંદની વિષે વર્ણન આપેલું છે તથા શાંત રાત્રિમાં નદી આગળના દેખાવો દેવા મનોહર લાગે છે તે બાબત, જેઓએ ગંગા નર્મદા વગેરેની પ્રદક્ષિણા કીધેલી હોય છે તેઓને કુદરતના દેખાવો જોઈને આપણા કવિનું વર્ણન રચિતિમાં આવે છે.

ભર્તૃહરિનો સમય

ભર્તૃહરિ અને તેની કવિતા વિષે પ્રશ્ન કહેવાઈ ગયું. હવે એ ભર્તૃહરિ ક્યારે થયા, તે જાણવું જોઈએ. આ બાબત બે કારણોથી પૂર્ણ રીતે જણાય એમ છે. બાહ્ય પ્રમાણ તથા આંતર પ્રમાણ. હવે આંતર પ્રમાણમાં શનકામાં કવિ પોતાનાં ચરિત્ર વિષે જરા પણ કહેતા નથી, કે જેનાપરથી તેના કાળનો નિર્ણય કરી શકાય. માટે જે કાંઈ પુરાવો આપણે એકઠો કરીશું તે બહારના પ્રમાણો લઈને સાબીત થઈ શકશે. સઘળાને માન્યમ છે કે, ભર્તૃહરિ વિક્રમાદિત્યના ભાઈ હતા અને આ બાબત ત્રૈતાળપચ્ચીરી તથા સિંહાસન બત્રીશીમાથી પણ ગણી આવે તેમ છે. આપણે મુખ્ય સાબીત કરવાનું એ છે કે વિક્રમાદિત્ય ક્યારે થયેલો હોવો જોઈએ? વિક્રમાદિત્યનો સમય શોધવો બહોજ સુલભ છે. કારણ સંવત્ એના વખતથી આપુ થયો છે. હાલમાં ૧૯૭૩ નું વર્ષ આવે છે; અને એના ઉપરથી આપણા કવિના સમયપર જરા અજવાળુ પડશે. વિક્રમાદિત્યથી સંવત્ આટલો છે, આ બાબત વિષે કટલાકાને શક છે. ડાકટર દર્ન, પ્રોફેસર મેક્સ-

મુક્તર વગેરેના ધારવા પ્રમાણે ક્રાષ્ટના ૫૬ કે ૫૭ વર્ષ પહેલાં હિંદુસ્તાનમાં વિક્રમાદિત્ય નામનો કાઈ રાજા જ થયો નથી.

મીં ક્રેશ્વરસનના ધારવા પ્રમાણે વિક્રમાદિત્યનો સંવત્ત જે ક્રાષ્ટના પહેલાં ૫૬ માં વર્ષમાં શરૂ થયો, તે શકનું નામ કેરરની મહાન્ લડાઈના નામથી પડ્યું. કારણ તે લડાઈ ઈ. સ. ૫૪૪ માં થઈ હતી, જે લડાઈમાં ઉજ્જવિનીના વિક્રમ હુયે, મ્લેચ્છોને મારીને હાંકી કઢાડ્યા હતા. તે વિક્રમના નામથી શકનું નામ વિક્રમ સંવત્ત પડ્યું. ઈ. સ. ૫૪૪ માં ૫૬ વર્ષ ઉમેરીએ તો ૬૦૦ થાય, એટલે કે (૬×૧૦૦) માં તે નવા શકને જોડી દેવાથી ક્રાષ્ટ પહેલાં ૫૬ વર્ષથી સંવત્ત થયો. ડાકટર કર્નનું મત એમ છે કે, વિક્રમાદિત્ય ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬ માં વર્ષમાં થયો ન હતો. પણ ઈ. સ. ૭૮ માં થયો હતો. મીં તિલંગે પણ તેને અનુમોદન આપેલું છે. પરંતુ નીચેની સાબીતિપરથી તે માનનીય લાગતું નથી. મેસ્તુંગાર્ય, કે જે એક જૈન પંડિત હતો અને જેણે એક પટ્ટાવલિ રચી છે, તેણે તેમાં લખેલું છે કે, શાલિવાહનના શક પહેલાં વિક્રમાદિત્ય નામનો રાજા થઈ ગયો હતો અને તેણે ૧૩૫ વર્ષ સૂધી રાજ્ય કર્યું. કયાસરિસાગરમાં આતું જ વર્ણન આપેલું છે. આપણા જ્યોતિષ શાસ્ત્રના મત પ્રમાણે આર્ધ લોકમાં શક પ્રવર્તાવનારા ૭ થઈ ગયા છે. જેમ કે,

યુધિષ્ઠિરો વિક્રમશાલિવાહનો તનો નૃપ. સ્યાદ્વિજયામિનન્દન. ।

તતસ્તુ નાગાર્જુનમુપતિઃ કલો કલ્પી પટેતે શકકારકાઃ સ્મૃતા. ॥

પહેલો શક યુધિષ્ઠિરનો ઇન્દ્રપ્રસ્થથી ચાલ્યો, તે ૩૦૪૪ વર્ષ સૂધી ચાલ્યો. ત્યાર બાદ વિક્રમાદિત્યનો શક થયો. જે શક ૧૩૫ વર્ષ સૂધી હિંદુસ્તાનમાં ચાલ્યો. ત્યાર બાદ એટલે ૧૩૫ વર્ષ પછી, શાલિવાહનનો શક શરૂ થયો. આ બાબત રામશાસ્ત્રી બાગવતે વિવિધજ્ઞાન વિસ્તારમાં ને કવિ અવિતાનારાયણે આર્ધ જ્ઞાનવર્ધકમાં પુષ્કળ વિસ્તારપૂર્વક, બહુ બારીકાથી લખ્યું છે. કલિ-

યુગની સરખાતમાં યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલ્યો, જેના વખતમાં નવ રાજ્ય થયા, ત્યારબાદ વિક્રમનો સંવત્ ચાલ્યો, જે રક્તાક્ષી સંવત્સરના નામથી ઓળખાય છે. પણ કેટલાક કહે છે કે ભર્તૃહરિ ધણા થયા છે અને વિક્રમો પણ ધણા થયા છે. શતકોનો કર્તા ભર્તૃહરિ ધણું કરીને વિક્રમના સમયમાં થયા. તે જ ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ. મી० નંદાગીકરનો સિદ્ધાંત પણ એ જ છે. અમને ડા. ફ્રેન્ચુસનનો સિદ્ધાંત માનનીય લાગતો નથી. આ બધાપરથી ખુદ્દું જણાઈ આવે છે કે, ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭માં જે વિક્રમ થયો, તેના પહેલાં લગભગ ભર્તૃહરિ હોવા જોઈએ; કારણ અર્વાચીન કાશમાં કહેયું છે કે, ભર્તૃહરિ યુધિષ્ઠિરના છેલ્લા સૈકાના પાછલા અર્ધમાં થયલા હોવા જોઈએ. ભર્તૃહરિને આજ બરાબર ૨૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં, એમ કહીએ તો ચાલે. વળી કવિ ચરિત્રમાં કહેવામાં આવેલું છે કે, ભર્તૃહરિ, વિક્રમાદિત્યના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા હતા, જે વિક્રમ શાક્ષીવાહન પહેલાં ૧૩૫ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો હતો. બીજું નીતિશતકનો ૯૧ મો શ્લોક, પંચતંત્રમાં માલમ પડે છે અને તેની જ રીતનો આશય કલિલાહિદિમ નામની ફારસી કવિતામાં છે, જે કાવ્ય ધરાનના ફારસી રાજ્યોના હિતાર્થે, ઈ. સ. ૫૭૧-૭૯ લગભગ રચવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે, પંચતંત્ર ઈ. સ. ૫૭૬ સુધીમાં રચાયેલું હોવું જોઈએ અને નીતિશતક ત્યાર પહેલાં ધણું જૂનું હોવું જોઈએ. મી० તિલ્કગના માનવા પ્રમાણે ભર્તૃહરિ કાષ્ટના પહેલા શતકમાં થયો અને આ રીતે ગણતાર ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલાં વિક્રમ થયો, એ બે સમયોને સરખાવતાં મી० તિલ્કગનાં ૧૩૫ વર્ષ વધારે લાગે છે. પ્રાચીન અન્યના પરીક્ષકોના માનવામાં એમ છે કે, મહાભાષ્યોનો કર્તા ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થયો, જે પુસ્તક પહેલાં સર્વ વિદિત ન હતું; પણ ચન્દ્રાચાર્યે તેને લોકપ્રદર્શિન કીધું. ત્યારબાદ યતજ્ઞવિતા મહાભાષ્યપરથી વલ્ક્યપદીય રચાઈ છે. મી० તિલ્કગના ધારવામાં વાલ્ક્યપદીયના કર્તા તથા શનકોનો

કર્તા એક જ છે. હવે વાક્યપદીય, મહાભાષ્ય થયા પછી ૨૦૦ વર્ષ સૂધીમા રચાયેલું હોતું જોઈએ. ને શતકાનો કર્તા ભર્તૃહરિ હોય તો તે પણ મહાભાષ્ય પછી, એટલે કે શાલિવાહનના પહેલા સૈકામા થવા જોઈએ. આથી જણાશે કે શાલિવાહનના વખત પહેલા વિક્રમાદિત્ય થયલા હોવા જોઈએ. પણ ને વાક્ય-પદીયના કર્તા તથા શતકાના કર્તા, એ જોઈ એક ન હોય તો શતકાનો કર્તા ભર્તૃહરિ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૬-૫૭ પહેલા થયેલો હશે કૃષ્ણશાસ્ત્રી ચિપનુનકર, વિજ્ઞાનશતકના ઉપોદ્ધાતમા લખે છે કે, શતકત્રયનો કર્તા જ આનો કર્તા હશે અને તે સાતમા સૈકામા થયો જોઈએ, કારણ કે કોરરની લઙાઈ પણ એ જ વખતમા થઈ હતી આ મતને પ્રુષ્ટિ આપવાને તેણે આઈનીસ મુસાફર ઈતિસાનો હેવાય આપેલો છે કોરરની લઙાઈમા જે વિક્રમ થયો, તેનો લાઈ તે શતકાનો કર્તા આપણા ભર્તૃહરિ ઈવિ નથી. પણ તે ભર્તૃહરિ જે ઈ. સ. ૬૪૦ મા થયો તે વિજ્ઞાનશતકનો કર્તા હોય તો હોય! શાસ્ત્રી આ બામતમા શતકાના વિચારો તથા શકરાચાર્યના વિચારોને સરખાવે છે તેમા ઘણી જ સાદશતા જણાવે છે વિજ્ઞાનશતકને માટે આ પ્રમાણ કહીએ તો ચાલે એમ છે કે શકરાચાર્યના પછી વિજ્ઞાન-શતક થયેલું હોતું જોઈએ; પણ શતકાના કર્તા શકરાચાર્ય પહેલા થયલા હોવા જોઈએ; કારણ વેદાન્તતા વિચારો જેવા કે કર્મ-નિર્મૂલન, સંસારવિચ્છિન્નિ વગેરે જે દૃશ્યમાન થાય છે, તે કાઈ શકરાચાર્યના વખતમા જ દાખલ થયા નથી, પણ તે પહેલાના પ્રાચીન પુસ્તકો જેવા કે ઉપનિષદ તથા ભગવદ્ગીતા વગેરેમા પણ જોવામા આવે છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, શકરાચાર્યની પછી કાંઈ પણ શતક થયેલું હોતું ન જોઈએ.

શતકામાના વૈરાગ્યશતકના ત્રેકામાં પુરાણપદન કહેલું છે હવે ધણાઓનું માનવું એમ છે કે, પુરાણો અવાંચીને એટલે કે ૧૦૦૦ વર્ષ નજીકમાં થયા એમ કહેવામા આવે છે આ ઉપ-

ગયા નિહ કરે છે કે, ગનક પણ ત્યાર બાદ હોય આ વાત જૂન ભગ્ની છે, કારણ શકરાચાર્યે શ્વેતાશ્વતરોપનિષતપર દીકા કીધી છે અને તેમા પુરાણનું કથન આવે છે. હવે શકરાચાર્યે દેહ સંક્રામા થયા તો પુરાણ ત્યાર પછી થયેલા, કેમ હોવા જોઈએ ? વળી ચાતનકચ સ્મૃતિમા પણ પુરાણનું નામ આવેલું છે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, પ્રાચીન પુરાણ અને અર્વાચીન પુરાણમા ફેર હોવો જોઈએ અને આપણા કવિએ જે પુરાણપદ્ધતિ કહેલું છે તે કા પ્રાચીન પુરાણની બાબત ન હોય ? ખીચ્છુ લોકમા પણ ખ્યાનિ છે કે, પુરાણોના કર્તા વ્યાસ હતા, તેમ વેદની બરાબર ગોઠવણ કરનાર પણ વ્યાસ હતા ને તેથી તે વેદ-વ્યાસ કહેવાય છે હવે વ્યાસ પાંડવોના પહેલા થયા હતા, કારણ પાંડવો વ્યાસના પૌત્રો કહેવાય છે પાંડવો થયાને ઓઝામા ઓઝા ૫૦૦૦ વર્ષ થયા હશે, જે યુધિષ્ઠિરના શક-પરથી જણાઈ આવે છે. આ ઉપરથી વ્યાસ, પાંડવો પહેલા થઈ ગયેના હોવા જોઈએ. આ સંઘળાપરથી ભર્તૃહરિ મ્હિ, જે આપણા ગનકોના કર્તા છે, તે ઇ સ પૂર્વે ૫૮-૫૭ મા થયના હોવા જોઈએ

ભર્તૃહરિ અને તેમનું કુટુંબ

મગદી અર્વાચીન કાશમા ભર્તૃહરિ તથા વિક્રમના પિતા વીરસેનને કહેલા છે. જે એક ગાંધર્વ હતો મરાઠી અથોમા આ જ પ્રમાણે કહેવામા આવેલું છે કે, ગાંધર્વસેનને ચાર સ્ત્રીઓ હતી આ સ્ત્રીઓથી ગાંધર્વસેન-વીરસેનને છ પુત્રો થયા, તેમા જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભર્તૃહરિ હતા, કનિષ્ઠ પુત્ર નિકમ હતો તથા બીજા પુત્રોના નામો જણાયા નથી

અર્વાચીન કાશ પ્રમાણે વીરસેનને ચાર છોકરા હતા જેના નામ નીચે પ્રમાણે છે ભર્તૃહરિ, નિકમાદિત્ય, મુખદર્શીય અને મેનાવતી આમા મેનાવતીને ગોપીચંદ નામનો પુત્ર હતો

ભર્તૃહરિની માતાનું નામ સુશીલા હતું, જે જંબુદ્વીપના રાજાની પુત્રી હતી. જંબુદ્વીપ રાજાને કાર્ધ છોકરો ન હતો, તેથી તેણે મરતી વખતે રાજ્યની ગાદી પોતાની પુત્રીના મોટા છોકરા ભર્તૃહરિ (ઉજ્જયિનીપતિ)ને આપી. ભર્તૃહરિએ રાજ્ય ગાદી પોતાના ભાઈ વિક્રમને આપી તથા ખીજા ભાઈ સુભદ્રનીર્યને લશ્કરનો સેનાની યનાવ્યો. ભર્તૃહરિની સ્ત્રીનું નામ પદ્માક્ષી હતું, તે મગધના રાજા સિંહસેનની પુત્રી હતી. પાછળથી તેનું નામ પિંગળા પડ્યું. કેટલાકના મત પ્રમાણે ભર્તૃહરિને પિંગળા સિવાય ખીજા ત્રણસે સ્ત્રીઓ હતી. રોષગિરિ શાસ્ત્રી એક વિચિત્ર હેવાલ વિક્રમાદિત્ય વિષે આપે છે. તેના કહેવા પ્રમાણે ચદ્રગુપ્ત નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો, તે ચાર વર્ષની ચાર સ્ત્રીઓ પરણ્યો. તેના નામો બ્રાહ્મણી, ભાનુમતી, ભાગ્યવતી, અને સિંધુમતી હતા. આ ચાર સ્ત્રીમાંથી બ્રાહ્મણીને વરચ્ચિ નામનો પુત્ર થયો. ભાનુમતીને વિક્રમ, ભાગ્યવતીને ભદ્રી તથા સિંધુમતીને ભર્તૃહરિ નામના પુત્રો થયા અને વિક્રમ જ્યારે રાજા હતો ત્યારે તેના ભાઈ ભદ્રી વિક્રમનો મુખ્ય અમાત્ય હતો.

શતકો તથા તેની રચના વિષે

જ્યદેવ અથવા જગન્નાથ પડિતની ગંગાલહરી વગેરેની રચના કરતા શતકોની રચના સહેજ ઉતરતી કહીએ તોપણ ચાલે આમ છતાં તેની રચના ઘણી જ ચાતુરીવાળી, પૂર્ણ મનોહારક તથા વણા જ વ્યાવહારિક શબ્દોથી ભરપૂર છે. એની રચના કૃત્રિમ કે તાણીતોણીને બનાવેલી નથી. સહજ સરળ છે. વળી એમાં વર્ણન પણ એવી સાદી ભાષામાં તથા એવા આકારમાં કાઢેલું છે કે, અલ્પજ્ઞાની હોય, એટલે કે જેને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પૂર્ણ ન હોય, તેને પણ વાચવાથી અર્થનો સહેજસાજ આભાસ થાય છે. વ્યવહારની નિત્ય નીતિના ઉદાહરણો અને ચાતુરીના વર્ણનો ઘણા સ્વાભાવિક જણાય છે. વળી સામાન્ય

નરવો તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો એવા રૂપમાં ચિત્રેલાં છે તથા છદ્મીનાં હમેશાં અનુભવવાળાં દૃષ્ટાંતો આપી, એવી રીતે સાખીત કીધાં છે કે, કોઈ પણ વાંચનારની મનોવૃત્તિને તરત જ અસર થાય. એના શ્લોકમાં એવું કુદરતી વર્ણન છે કે, હમેશાં સાધારણ દૃષ્ટાંતોમાં તથા વાર્તાઓમાં પણ પ્રમાણ તરીકે વપરાય છે. આપરથી ખુલ્લું જણાઈ આવે છે કે, ભર્તૃહરિનું આ કાવ્ય ધણા જ ઉચ્ચ વિચારોથી ભરપૂર છે. અગર જો કે આ ગ્રંથમાં વ્યાકરણ સંબંધી કેટલાક દોષો જોવામાં આવે છે અને કેટલીક રચનાઓ કુટિલ છે, તો પણ તેવી બાબતો ધણી જ ઘોડી છે. વાંચનારના મનપર આ શ્લોક આવી રીતનું રખસન છતાં ધણી જ સારી અસર કરે છે.

શતકમાં વપરાયલાં વૃત્તો નાના, ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરે એવા તથા જૂદી જૂદી જાતનાં છે. અગર જો કે સઘળાં વૃત્તો એક જ પ્રકારનાં નથી, તેમ છતાં વાચવાથી ઘણો જ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્લોકમાં વપરાયેલા અલંકારો એવી રીતના છે કે, જે સમજતાં આપણને કોઈની મદદ લેવી પડે એમ નથી. આ શ્લોકો જેમ જેમ વધારે વાંચવામાં આવે છે, તેમ તેમ વધારે મનોરંજક લાગે છે. એ વાચવાથી મન કોઈ દિવસ તૃપ્ત થતું નથી. આમાંના શ્લોકોનું જેમ જેમ વધારે મનન થાય છે, તેમ તેમ તેમાંથી કોઈ વધારે સહસ્ય કાં તો માલમ પડે છે અથવા તો દર્શિત વિચારો ધણા જ દઢીબૂત થાય છે.

ॐ

भर्तृहरिकृत

नीतिशतक

(मूळ अने गुजराती

भंगणावरणु

अनुमूक्त

दिक्कालाद्यनमस्त्रिभानन्तविग्माप्रमूर्तये ॥

स्थानमत्येकसाराय नमः शान्ताय तेजसे ॥ १ ॥

અસ્મકૃતે ચ પરિતુષ્યતિ કાચિદન્યા

। ધિરૂ તાં ચ ત ચ મદન ચ હમા ચ મા ચ ॥ ૨ ॥

હું જે સ્ત્રીનું હૃદયમાં નિરતર ચિંતન કરું છું તે મારી સ્ત્રી મારાથી વિરક્ત છે, એટલું જ નહીં, પરંતુ ગરપુરુષ ઉપર આસક્ત છે, તે પુરુષ બીજી સ્ત્રી ઉપર આસક્ત છે, તે સ્ત્રી મારા ઉપર પ્રસન્ન રહે છે, એટલે મારા ઉપર આસક્ત છે માટે જે સ્ત્રી મારી ઉપર આસક્ત છે તેને, તેની ઉપર જે પુરુષ આસક્ત છે તેને, તે પુરુષ ઉપર જે મારી સ્ત્રી આસક્ત છે તેને, મને અને આ સઘળી આસક્તિ જેનાથી પેદા થયેલી છે તે કામ દેવને ધિક્કાર છે ૨

અન્ન નિન્દા

આર્યા

અન્ન. સુખમારાધ્ય. સુખતરમારાધ્યતે ત્રિશેષજ્ઞ ॥

જ્ઞાનલવડુર્વિદગ્ધ્ય વ્રહ્માપિ ત નર ન રજ્ઞયતિ ॥ ૩ ॥

આ લોકમાં અન્ન (કાંઈ પણ ન જાણનાર), સુજ્ઞ (સારી રીતે જાણનાર), અને અટપજ્ઞ (થોડું જાણનાર), એ રીતે ત્રણ પ્રકારના મનુષ્યો છે તેમાં અન્ન મનુષ્ય મહેલાઈથી વશ થાય છે, સુજ્ઞ મનુષ્ય બીજાકુલ પ્રયાસ વિના વશ થાય છે, પરંતુ અટપજ્ઞને તો ચાર મુખવાળા બ્રહ્મા પણ વશ કરી શકતા નથી ! ત્યારે બીજા તો કેમ જ કરી શકે ? અર્થાત્ ન જ કરી શકે કારણ કે અટપજ્ઞ થોડું જાણવા છતાં પણ હું વિદ્વાન્ છું એમ પોતાના મનમાં સમજે છે ૩

મૂર્ખ માણસનું ચિત્ત પ્રસન્ન કરવું દુર્ધટ છે, એ વાત ધણા દષ્ટાંત આપી બે શ્લોકથી સ્પષ્ટ કરે છે

પૃષ્ઠીકૃત

પ્રસહ્ય મણિમુદ્ગરેન્મકરચક્ત્રદણ્ડકુરાત્
સમુદ્રમપિ સતરેત્પ્રચલદ્વર્તિમાલાકુલમ ॥

મુજક્કમપિ કોપિતં શિરસિ પુષ્પવદ્ધારયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેત્ ॥૪॥

મગરના મુળની દાઢોની આણીમાં પહેલાં મણિને
બળાત્કારથી કોઈ પણ પુરુષ ઠાઠી શકે, ઉછળતા મોઝથી
ભરેલા સમુદ્રને કોઈ પણ પુરુષ તરી શકે, કોપેલા સર્પને
કોઈ પણ પુરુષ હાથે ઉપાડી પુષ્પની પેઠે માથે ધારણ કરી
શકે, પણ સદ્વસ્તુ વા અસદ્વસ્તુમાં ચોટેલાં મૂર્ખ માણસનાં
ચિત્તને કોઈ પણ પુરુષ સાધી શકે નહીં, એટલે તેને
અલાયમાન કરી શકે નહીં ૪

પૃથ્વીવૃત્ત

લભેત સિકતાસુ તૈલમપિ યત્નતઃ પીડય-
ન્પિવેદ્ય મૃગતૃષ્ણિકાસુ સલિલં પિપાસાર્દિતઃ ॥
કદાચિદપિ પર્યટ્ક્વશશવિપાળમાસાદયે-
ન્ન તુ પ્રતિનિવિષ્ટમૂર્સજનચિત્તમારાધયેત્ ॥ ૫ ॥

કોઈ પણ પુરુષ અતિ પ્રયાસથી વાલુકાને-રેતીને પીલે
તો તેમાંથી તેલ ઠાઠી શકે, તૃષ્ણાથી પીડાતો કોઈ પુરુષ
મૃગતૃષ્ણિકા (ઝાંઝવાના જળ)માં પણ જળપાન કરી શકે,
પૃથ્વીમાં ફરતો કોઈ પણ પુરુષ કોઈ પણ દિવસ બ્રહ્માએ
ન સરળેલું એવું શશલાતું શિંગડું પામે, પરંતુ હરકોઈ
વિષયમાં પેઠેલાં મૂર્ખ માણસનાં મનને કોઈ પણ માણસ
કોઈ પણ રીતે અલાયમાન કરી શકે નહીં. ૫

ખલ્લ પુરગોને કોઈ પણ ઉપાયથી સન્માર્ગમાં પ્રવર્તાવવા
અતિ મુશ્કેલ છે, એમ નીચલા શ્લોકમાં કહે છે.

* આ શબ્દ 'આકારાકૃતુમ'ની માફક વપરાય છે. ગણવાને જો કે
શિંગડું હોતુ જ નથી, તેમ છતાં પણ કદાપિ પ્રાપ્ત થાય, પણ મૂર્ખનું
મન વગ ન થાય

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

વ્યાલ વાલમૃણાલતન્તુભિરસૌ રાદ્ધુ સમુજ્જૃમ્ભતે

છેત્તુ વજ્રમણીન્નિશરીપકુસુમપ્રાન્તેન સનહ્યતે ॥

માધુર્ય મધુવિન્દુના રચયિતુ ક્ષારામ્બુધેરીહતે

નેતુવાન્ન્યતિય ક્ષલાન્પથિસતાસૂતે સુધાસ્યન્દિભિ ॥૬॥

જે મનુષ્ય અમૃત જેવા મધુર વચનથી ખલ પુરુષોને સન્માર્ગે લઈ જવા ઇચ્છે છે, તેનો પ્રયાસ કોમળ કમળના તતુપડે સર્પ અથવા મદોન્મત્ત હાથીને બાધવાને, સરસડાના પુષ્પોના છેડાથી હીરાઓને છેદવાને તથા મધના ગિંદુથી ખારા સમુદ્રને મીઠો કરવા ઇચ્છે, તેના જેવો તેનો ઉદ્યોગ છે અર્થાત્ જેમ કોમળ કમળતતુ વગેરેથી મદોન્મત્ત હાથી વગેરેનું બધન આદિ અતિ મુશ્કેલ છે, તેમ ખલ પુરુષોને કોઈ પણ પ્રકારે સન્માર્ગે પ્રવર્તાવવા અતિ મુશ્કેલ છે ૬

અતઃ જનોનુ અજ્ઞાન છૂપાવવાનો ઉપાય કહે છે

દ્વદ્વઘજ્ઞાવૃત્ત

સ્વાયત્તમેકાન્તગુણ વિધાત્રા વિનિર્મિત છાદનમજ્ઞતાયા ।

વિશેષતઃ સર્વવિદા સમાજે વિભૂષણ મૌનમપણ્ડિતાનામ્ ॥૭॥

પોતાને સ્વાધીન અને જેમા અનેક ગુણ છે એવું મૌન પ્રદક્ષાએ મૂર્ખપણાને છૂપાવવા માટે બનાવેલું છે સર્વજ્ઞોની સલામા અવિદ્વાનોને એ મૌન વિશેષ અલકારરૂપ થઈ પડે છે, એટલે મૂર્ખની મૂર્ખતા છૂપાવવાનો મૌન સિવાય આ લોકમા બીજો કોઈ પણ ઉપાય નથી ૭

થોડા જ્ઞાનથી સર્વસપણાનું અભિમાન થાય છે અને વિશેષ જ્ઞાનથી તો તેનો અભાવ થાય છે, એમ પોતાના દષ્ટાંતથી ભર્તૃહરિ કહે છે

શિલરિણીવૃત્ત

યદા કિંચિજ્ઞોઽહં દ્વિપ ઇવ મદાન્ધઃ સમમંચં
તદા સર્વજ્ઞોઽસ્મીત્યભવદવલિત મમ મન ॥

યદા કિંચિર્ત્તિકિંચિદ્વુધજનસકારાદવગતં

તદા મૂર્ખોઽસ્મીતિ જ્વર ઇવ મદો મે વ્યપગતઃ ॥ ૮ ॥

હું જ્યારે થોડું બાણુતો હતો અને હાથીની પેઠે મદો-
ન્મત્ત થઈ વિવેકશૂન્ય હતો, ત્યારે હું સર્વજ્ઞ છું એમ મારું મન
ગર્વમાં ગરકાવ રહેતું હતું. પછી જ્યારે વિદ્વાનો પાસેથી શાસ્ત્ર
વગેરેમાં થોડો થોડો બાણીતો થયો ત્યારે જ હું મૂર્ખ છું એવી
રીતે મારો મદ, જ્વરની પેઠે નષ્ટ થયો. ૮

તુચ્છ વિષયોમાં બલયાવેશા માણસને કુતરાનું દષ્ટાંત
આપીને નિંદે છે.

હરિણીવૃત્ત

કૃમિકુલચિતં લાલાહ્નિષ્ઠ વિગન્ધિ જુગુપ્સિત
નિરુપમરસ પ્રીત્યા સ્પ્રાદન્નરાસ્થિ નિરામિષમ્ ॥

સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વસ્થં ત્રિલોચ્ય ન શક્નોતે

નહિ ગણયતિ ક્ષુદ્રો જન્તુઃ પરિગ્રહફલ્ગુતામ્ ॥ ૯ ॥

મનુષ્યનું હાડકું કે જેમા કીડા પડેલા હોય, જે લાલાએ
(લાળે)* કરીને ભિંબાયેલું હોય, જે દુર્ગંધવાળું હોય માટે નિંદવા
લાયક હોય છે, અને સુકાએલું હોય તો પણ તેને અત્યુત્તમ
સ્વાદવાળાંની પેઠે પ્રીતિથી ખાતો કુતરો, પડખામાં ઉલેલા ઈંદ્રને
બેઠને પણ લજવાતો નથી; કારણ કે નીચ પ્રાણી પરિગ્રહ
(વિષય)ની તુચ્છતાને ગણકારતો નથી. ૯

ઉત્તમ સ્થાનથી બ્રષ્ટ થયેનો પુરુષ નીચે પડતો પડતો હલકા

* મુખમાંથી નિષ્ક્રાંતો ચિખ્તો ને વાસ મારતો પ્રવારી પદાર્થ

સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ ફરીથી ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતો નથી, એમ ગગાજીનું દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે

શિસરિણીવૃત્ત

શિર શાર્વ સ્વર્ગાપ્તતતિ શિરસસ્તત્ ક્ષિતિધર
મહીધ્રાદુત્તુદ્ધાદવનિમગ્નનેશ્વાપિ જલધિમ્ ॥

અધો ગદ્ગા સેય પદમુપગતા સ્તોકમથયા

વિવેકમ્નષ્ટાના ભવતિ વિનિપાત શતમુલ ॥ ૧૦ ॥

ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળેલી ગગા, સ્વર્ગથી પ્રથમ મહા દેવજીના મસ્તક ઉપર પડે છે, તે મસ્તકથી હિમાલય પર્વત ઉપર પડે છે, તે પર્વતથી પૃથ્વી ઉપર પડે છે અને પૃથ્વી ઉપરથી હજાર મુખે સમુદ્રમાં પડે છે આ પ્રકારે તે ગગાજી નીચા પડેને પ્રાપ્ત થયેલા છે આમજ થોડા પણ વિવેકથી બ્રહ્મ થયેલા પુરુષોની અનેક પ્રકારે હલકી સ્થિતિ થાય છે ૧૦

ભાન-જેમ ગગા ઉત્તમ વિષ્ણુપદથી નીકળીને મહા દેવજીના મસ્તક વગેરે નીચા નીચા સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા છે, તેને ફરીથી ઉત્તમ પદ મળ્યું નહીં, તેમ વિવેક વગરના પુરુષો, અનેક પ્રકારના હલકા સ્થાનને પ્રાપ્ત થાય છે, પણ ફરીથી તેઓ ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત થતા નથી ૧૦

સધળા ઉપદ્રવોની નિવૃત્તિના ઉપાયો લોક તથા શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવે છે, પરંતુ મૂર્ખને મોઢ કરવાનો ઉપાય કાઈ જગોએ પણ જોવામાં આવતો નથી

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

શક્યો ચારયિતુ જલેન હુતમુક્ છત્રેણ સૂર્યાતપા
નાગેન્દ્રો નિશિતાદ્કુરોન સમદો દૃષ્ટેન ગાગર્દભો ॥

વ્યાધિર્મેવજસદ્ગ્રહૈશ્ચ ત્રિવિધેર્મન્ત્રપ્રયાગેર્વિપમ્

સર્વસ્યોપધમસ્તિ શાસ્ત્રગિહિત મૂર્ખસ્ય નાસ્ત્યોપધમ્ ॥ ૧૧ ॥

જલથી અગ્નિનું નિવારણ થઈ શકે છે, છત્રથી તડકાનું નિવારણ થઈ શકે છે, તીક્ષ્ણ અકુશવડે મદોન્મત્ત હાથીને નિયમમાં રાખી શકાય છે, દડવડે ગાય અને ગધેડાનું નિવારણ થઈ શકે છે, ઔષધના સેવનથી રોગનું નિવારણ થઈ શકે છે, નાના પ્રકારના મનપ્રયોગથી વિધનું નિવારણ થઈ શકે છે એવી રીતે શાસ્ત્રોમાં સઘળાના ઉપાયો કહેલા છે, પરંતુ મૂર્ખપણાની નિવૃત્તિનો એકે ઉપાય કહેલો નથી ૧૧

જે માણસ સાહિત્ય શાસ્ત્ર વગેરેથી અજાણ્યો હોય, તે મનુષ્યના આકારમાં પણ જ છે

અપજ્ઞાતિવૃત્ત

સાહિત્યસદ્ગીતકલાવિહીન સાક્ષાત્પશુ પુચ્છવિપાળહીન ॥
તૃણ ન સ્વાદન્નપિ જીવમાનસ્તદ્રાગધેય પરમ પશૂનામ્ ॥ ૧૨ ॥

સાહિત્ય (કાવ્ય અલંકાર વગેરે), સંગીત (ગાન વગેરે) અને શિલ્પને ન જાણનાર પુરુષ, શિંગડા તથા પૂછડા વિનાનો સાક્ષાત્ પશુ જ છે એ નરપશુ ઘાસ ખાધા વિના જીવે છે, એ તે પશુઓનું મોટું લાગ્ય છે, કારણ કે, જો નરપશુ ઘાસ ખાતો હોત તો ઘાસ વગેરે ન મળવાથી ખીચારા પશુઓ મરણ પામત ૧૨

જેઓ વિદ્યા વગેરે કાંઈ પણ જાણતા નથી, તેઓ પશુઓ છે, એ પશુઓ મનુષ્યરૂપે પૃથ્વીમાં ફરે છે, તે વિશે

શ્વયન્નાવૃત્ત

યેષા ન વિદ્યા ન તપા ન દાન જ્ઞાન ન શીલ ન ગુણો ન ધર્મ ॥
તે મર્ત્યલોકે ભુવિ ભારભૂતા મનુષ્યરૂપેણ મૃગાશ્ચરન્તિ ॥ ૧૩ ॥

જેઓને વિદ્યા, તપ, દાન, જ્ઞાન, સારો સ્વભાવ, ગુણ કે ધર્મ કાંઈ પણ નથી, તેઓ પૃથ્વીને ભાર આપનાર પશુરૂપ છે, છતાં મર્ત્ય લોકમાં મનુષ્યરૂપે ફરે છે ૧૩

જગલીઓની સાથે પર્વત આદિમા ફરવું ઉત્તમ છે પરંતુ
સ્વર્ગમા પણ મૂર્ખ માણસોનો સગ ઉત્તમ નથી, એમ કહે છે
અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

વર પર્વતદુર્ગેષુ भ्रान्त वनचरैः सह ॥

न मूर्खजनसपर्कं सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ૧૪ ॥

પર્વતમા, ન જઈ શકાય તેવા સ્થાનોમા, જગતી
જાનવરોની સાથે ભટકવું ઉત્તમ છે, પરંતુ સ્વર્ગમા પણ
મૂર્ખ માણસનો સગ ઉત્તમ નથી, મતલબ કે, મૂર્ખ માણ
સનો સગ સર્વથા તજવો જોઈએ ૧૪

વિદ્વત્પ્રશસા

જે રાજાના દેશમા કવિઓ નિર્ધન હોય છે, તે રાજાનો
દોષ છે, એમ મણિપરીક્ષક (ઝવેરી) ના દૃષ્ટાંતથી કહે છે
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

शास्त्रोपसृतशब्दसुन्दरगिर शिष्यप्रदेयागमा

विख्याता कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धना ॥

तज्जाड्य वसुधाधिपस्य कवयो ह्यर्थं विनाधीश्वरा

कुत्स्या स्युः कुपरीक्षका न मणयो यैरर्घत पातिता ॥૧૫॥

જેઓની વાણી વ્યાકરણ વગેરેથી અને સુશોભિત
શબ્દોથી સુંદર હોય છે અને જેઓના શાસ્ત્ર શિષ્યોને ભણવા
ચોગ્ય છે એવા પ્રસિદ્ધ કવિઓ, જે રાજાના દેશમા નિર્ધન રહે
છે, તે રાજાની જ જડતા છે, કારણ કે, ધન વિના પણ કવિઓ
સમર્થ છે (તેપર દૃષ્ટાંત) જે ઝવેરીઓ ઘણી કિંમતવાળા
મણિની થોડી કિંમત કરે છે, તે ઝવેરીઓ જ નિંદવા લાયક છે,
પણ મણિની હલકાઈ થતી નથી મતલબ-જેમ મણિની યથાર્થ
કિંમત ન જાણનાર ઝવેરીઓ નિંદવા લાયક છે, તેમ કવિઓનું
યથાર્થ સ્વરૂપ ન જાણનાર રાજાઓ પણ નિંદવા લાયક છે ૧૫

હવે રાજ્યે વિદ્વાનોનું સન્માન કરવું જોઈએ, પણ તેઓને તિરસ્કાર કરવો ન જોઈએ, એમ નીતિ વિદ્વાના વખાણ કરીને રાજ્યે ઘોષ કરવા માટે જે શ્લોક કહે છે.-

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

હર્તુર્યાતિ ન ગોચરં કિમપિ શં પુણ્નાતિ યત્સર્વદા
હ્યર્થિભ્યઃ પ્રતિપાદ્યમાનમનિશં પ્રાપ્નોતિ વૃદ્ધિં પરામ્ ॥

કલ્પાન્તેષ્વપિ ન મયાતિ નિધનં વિદ્યાશ્યમન્તર્ધનં
યેષાં તાન્ પ્રતિ માનમુજ્જત નૃપાઃ કસ્તૈઃ સહ સ્પર્ધતે ॥૧૬॥

જે ધન, ચોર વગેરેના જોવામાં આવતું નથી, અત્યુત્તમ કલ્યાણ કરે છે, માગણ લોકોને નિરંતર આપવાથી હુમેશા અતિ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રલયકાળમાં પણ નષ્ટ થતું નથી, એવું વિદ્યારૂપી શુભ ધન, જે વિદ્વાનો પાસે છે, તેઓની કોણ સ્પર્ધા કરે? (અર્થાત્ કોઈ નહીં). માટે હે રાજ્યો! તે વિદ્વાનો પ્રત્યે “અમે શ્રીમત રાજા છીએ અને આ વિદ્વાનો નિર્ધન અને તુચ્છ છે” એવો ગર્વ છોડી દો. ૧૬

માલિનીવૃત્ત

અધિગતપરમાર્થાન્પણ્ડિતાન્માવમંસ્થા-

સ્તૃણમિવ લઘુ લક્ષ્મીર્નિવ તાન્સંરુણદ્ધિ ॥

અમિનવમદલેસ્વાશ્યામગણ્ડસ્થલાનાં

ન ભવતિ વિસતન્તુર્વારણં ઘારણાનામ્ ॥ ૧૭ ॥

જેમ નૂતન મદલેખાથી શ્યામ થયેલા ગંડસ્થળવાળા મદોન્મત્ત હસ્તીને, કમળતંતુથી વારી રખાતો નથી, તેમ તૃણ જેવી તુચ્છ લક્ષ્મીથી જેમને રાકી રખાતા નથી એવા પરમાર્થને પામેલા પડિતોની અવગણના કરવી નહિ.* ૧૭

* કમળતંતુથી જેમ દાણી બધાનો નથી, તેમ પરમાર્થને પ્રાપ્ત કરવાથી લક્ષ્મીને તૃણવત્ ગણતા પડિતો તેની દરમર રાખતા નથી

આનુષંગિક (ઉપાધિથી થયેલા) ગુણનું નિવારણ કરનારા જોવામાં આવે છે, પણ સ્વાભાવિક ગુણનું નિવારણ કરવા માટે કોઈ પણ સમર્થ નથી, તેપર હંસનું દર્શન:—

વસન્તતિલકાવૃત

અમ્મોજિનીવનનિવાસવિલાસમેવ
હંસસ્ય હન્તિ નિતરાં કુપિતો વિધાતા ॥
ન ત્વસ્ય દુઃસ્વજલભેદવિધૌ પ્રસિદ્ધાં
ઘેદગ્ધ્યકીર્તિમપહર્તુમસૌ સમર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

હસ ઉપર કોપેલા બ્રહ્મા, તે હંસનું કમળના વનમાં રહેવાનું સુખ અવશ્ય હોય છે, પરંતુ દૂધ અને જળને જૂદાં પાડવામાં પ્રસિદ્ધ થયેલી હંસની ચતુરાઈની કીર્તિને, બ્રહ્મા પણ હણી શકતા નથી, ત્યારે બીજાની તો વાત જ શું કરવી? ૧૮

બાબુબંધ વગેરે ધરણી કરતાં વાણીરૂપ ધરણી ઉત્તમ છે, એટલા માટે વાણીરૂપ ધરણી અવશ્ય મેળવવું જોઈએ, એવા અભિપ્રાયથી કહે છે:—

શારૂલવિક્રીડિતવૃત

કેયૂરા ન વિમૂષયન્તિ પુરુષં હારા ન ચન્દ્રોઽજ્વલા
ન સ્નાનં ન ચિલેપનં ન કુસુમં નાલદ્વરુતા મૂર્ધજાઃ ॥
ઘાણ્યેકા ન્મલદ્વરોતિ પુરુષં યા સંસ્કૃતા ધાર્યતે
ક્ષીયન્તે સ્વલ્પ ભૂષણાનિ સતતં વાગ્ભૂષણં ભૂષણમ્ ॥ ૧૯ ॥

બાબુબંધ, ચદ્ર જેવા ચળકતા હાર, સ્નાન, ચોપડેલું ચદન, પુષ્પ કે સારી રીતે શોભાવેલા વાળ પુરુષને શોભાવતા નથી, પણ જે સંસ્કારવાળી વાણીને વિદ્વાનો ધારણ કરે છે, તે વાણી જ કેવળ પુરુષને શોભાવે છે. બાબુબંધ વગેરે ધરણીનો નાશ થાય છે, માટે વાણીરૂપ ધરણી તે જ અક્ષય ધરણી છે. ૧૯

પુરુષને વિદ્યા જ આદિ સર્વ સ્થ છે, માટે વિદ્યા વિનાનો પુરુષ પશુ જ છે.

નાર્દૂલચિત્રીહિતવૃત્ત

વિદ્યા નામ નરસ્ય રૂપમધિકં પ્રચ્છન્નગુત્તં ધનં

ત્રિવ્યા મોગકરી યદા.સુસ્તકરી વિદ્યા ગુરુણાં ગુરુઃ ॥

વિદ્યા વન્ધુજનો વિદેશગમને વિદ્યા પરં દૈવતં

વિદ્યા રાજસુ પૂજિતા ન તુ ધનં વિદ્યાવિહીનઃ પશુઃ ॥૨૦॥

વિદ્યા જ મનુષ્યને મોટું રૂપ છે, અતિ શુભ ધન છે, વિદ્યા લોગ આપનારી છે, કીર્તિ અને આનંદ આપનારી છે, વિદ્યા ગુરુની પણ ગુરુ છે, વિદ્યા જ પરદેશમાં ભાઈની પેઠે હિત કરનારી છે અને દૈવત પણ વિદ્યા જ છે, રાજાઓ પણ વિદ્યાની જ પૂજા કરે છે, પણ ધનની પૂજા કરતા નથી, માટે વિદ્યારહિત પુરુષ પશુ જ છે, એટલા માટે પશુ પાછું દૂર કરવા માટે વિદ્યા જ અવશ્ય મેળવવી જોઈએ. ૨૦

ક્ષમા વગેરે શુભવાળા પુરુષને વચન વગેરેનું શું પ્રયોજન છે, એમ કહે છે.

નાર્દૂલચિત્રીહિતવૃત્ત

શાન્તિશ્ચેદનતેન કિં કિમરિભિઃ ક્રોધોઽસ્તિ ચેદેહિનાં

શાન્તિશ્ચેદનતેન કિં યદિ સુહૃદિવ્યોપધેઃ કિં ફલમ્ ॥

કિં સર્પેર્યદિ દુર્જનાઃ કિમુ ધનેર્વિદ્યાઽનવદ્યા યદિ

વીઢા ચેત્કિમુ ભૂષણેઃ સુકવિતા યદ્યસ્તિ રાજ્યેન કિમ્ ॥૨૧॥

જો ક્ષાંતિ હોય તો મધુર વચનનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે ક્ષમાથી જ સઘળું જગત્ પ્રસન્ન થાય છે) મનુષ્યને જો ક્રોધ હોય તો શત્રુનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે શત્રુનું મધ્ય કામ ક્રોધ જ કરે છે) જો સ્વશાંતિ હોય તો અગ્નિનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે તાપ વગેરે અગ્નિનું કાર્ય સ્વશાંતિ જ છે) જો

મિત્ર હોય તો ઉત્તમ ઔષધનું શું પ્રયોજન છે? (કેમકે મિત્ર જ શરીરમાં સુખ કરે છે.) જો દુષ્ટ પુરુષો હોય તો સર્પનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે પ્રાણનાશ વગેરે કાર્ય દુષ્ટ પુરુષો જ કરે છે.) જો શુદ્ધ વિદ્યા હોય તો દ્રવ્યનું શું પ્રયોજન છે? (કારણ કે વિદ્યાથી જ સુખ થાય છે.) જો લાજ હોય તો ઘરેણાનું શું કામ છે? (લાજ જ મનુષ્યને શોભાવે છે.) જો સારી કવિતા કરવાની શક્તિ હોય તો રાજ્યનું શું કામ છે? (કારણ કે કવિતાથી જ રાજ્યનું સુખ મળે છે.) ૨૧

યોગ્ય કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં નીતિનો માર્ગ રહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દાક્ષિણ્યં સ્વજને દયા પરજને શાઠ્યં સદા દુર્જને
પ્રીતિઃ સાધુજને નયો નૃપજને વિદ્વજને પ્યાર્જવમ્ ॥

શૌર્ય શત્રુજને ક્ષમા ગુરુજને નારીજને ધૂર્તતા
યે ચૈવં પુરુષાઃ કલાસુ કુશલાસ્તેષ્વેવ લોકસ્થિતિઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રી, પુત્ર આદિ પોતાનાં મનુષ્યમાં સરલપણું, ખીન્ન મનુષ્યો ઉપર દયા, દુર્જનની પાસે હમેશાં શંકપણું, સજ્જન ઉપર પ્રીતિ; રાજા પાસે વિનય, વિદ્વાન્ પાસે સરલપણું, શત્રુ પાસે શૂરપણું, ગુરુમાં ક્ષમા અને શ્રી પાસે ધૂર્તપણું રાખવું, એ પ્રમાણે જે માણસો કળામાં કુશળ હોય છે, તેઓમાં જ ન્યાય માર્ગ રહે છે. ૨૨

સત્પુરુષનો સમાગમ જડપણાને હરવા વગેરે સધળાં કાર્યો કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

જાડ્યં ધિયો હરતિ સિદ્ધિતિ યાચિ સત્યં
માનોઘર્તિ દિશતિ પાપમપાકરોતિ ॥

ચેતઃ પ્રસાદયતિ દિક્ષુ તનોતિ કીર્તિ

સત્સંગતિઃ કથય કિં ન કરંતિ પુંસામ્ ॥ ૨૩ ॥

સન્નનનો સમાગમ બુદ્ધિની જડતાને હેરે છે, સત્ય બોલવાનું શીખવે છે, સન્માનની ઉત્તમતા બતાવે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચિત્તને પ્રસન્ન કરે છે અને દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે. માટે કહો કે, 'સન્નનસમાગમ માણસોનું કીયું કાર્ય નથી કરતો ? (સઘળાં કાર્યો સિદ્ધ કરે છે.)' ૨૩

મોટા મોટા કવિઓ સઘળાથી ઉત્તમ છે, તેનું વર્ણન

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

જયન્તિ તે સુકૃતિનાં રસસિદ્ધાઃ કવીશ્વરાઃ ।

નાસ્તિ યેષાં યશઃકાચે જરામરણજં ભયમ્ ॥ ૨૪ ॥

શૃંગાર વગેરે રસોની સિદ્ધિવાળા અને પુણ્યવાન એવા મોટા મોટા કવિઓ સર્વથી ઉત્તમ છે, કે જેઓનાં કીર્તિરૂપી શરીરને જરા-ઘડપણ કે મરણનો ભય નથી. ૨૪

તાત્પર્ય-જેમ સિદ્ધ પુરુષોના રસોપધના સેવનથી મનુષ્ય દેહને ઘડપણ તથા મરણનો ભય દૂર થાય છે અને તેનો નાશ થતો નથી; તેમ શૃંગાર વગેરે રસથી પૂર્ણ કાવ્યોથી ઉત્પન્ન થયેલી કવિતાઓની કીર્તિ કોઈ દિવસે પણ નષ્ટ થતી નથી.

સ્નેહવાળો મિત્ર મળે છે, નોકર વગેરે શુદ્ધ મનથી રહે છે, મનમાં થોડો પણ ક્લેશ રહેતો નથી, રૂપ આવે છે, વૈભવ સ્થિર થાય છે અને મુખ વિદ્યાથી શુદ્ધ થાય છે. ૨૫

પ્રાણીની હિંસા વગેરે ન કરવી, એ જ કલ્યાણનો માર્ગ છે.

સમ્બરાવૃત્ત

પ્રાણાઘાતાન્નિવૃત્તિઃ પરધનહરણં સંયમઃ સત્યવાક્યં
ક્રાલે શક્ય્યા પ્રદાનં યુવતિજનકથામૂકભાવઃ પરેષામ્ ।

વૃણામ્તોતોવિમદ્ગો ગુરુયુ ચ વિનયઃ સર્વભૂતાનુકમ્પા

સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપહતવિધિઃ શ્રેયસામેવ પન્થાઃ ૨૬

પ્રાણના નાશથી નિવૃત્તિ થવી, પરાયાં ધન હરવામાં ચિત્તને નિયમમાં રાખવું, સત્ય જોલવું, સમય પ્રમાણે યથા-શક્તિ દાન આપવું, પરસ્ત્રીની કથામાં મૂંગું રહેવું, આશાને વધવા ન દેવી, ગુરુ પાસે વિનય રાખવો અને સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર દયા રાખવી, એ પ્રમાણે સર્વ શાસ્ત્રોમાં ન નિષેધ કરાયેલો અને સર્વ લોકને સાધારણ એવો આ કલ્યાણનો માર્ગ છે. ૨૬

નીચ, મધ્ય અને ઉત્તમ પુરુષોનું, ક્રિયા આરંભવામાં વિચિત્રપણું કહે છે.

વમન્તતિલ્કાવૃત્ત

પ્રારમ્બ્યતે ન ચલુ વિમ્નમયેન નીચૈઃ

પ્રારમ્બ્ય વિમ્નવિહતા ચિરમન્તિ મધ્યાઃ ।

વિમ્નૈઃ પુનઃ પુનરપિ પ્રતિહન્યમાનાઃ

પ્રારમ્બ્ય ચોન્તમજ્જના ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૨૭ ॥

નીચ પુરુષો વિમ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી, મધ્યમ પુરુષો કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ તેમાં વિમ્ન આવવાથી કાર્ય છોડી દે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તે કાર્યનો આરંભ કરીને તેમાં વારંવાર વિમ્ન પડવાથી પણ કાર્યને છોડતા નથી એટલે

વખતો વખત વિદ્ય આપે ત્યારે તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય
કરે છે. ૨૭

સજ્જનની પેઠે વર્તવું, પણ ખજ પુરુષની પેઠે વર્તવું નહિ,
એમ જણાવવા માટે સત્પુરુષનાં આચરણનાં વખાણુ કરે છે.
શિલરિણીવૃત્ત

પ્રિયા ન્યાય્યા વૃત્તિર્મલિનમસુભક્તેઽપ્યસુકરં
ત્વસન્તો નામ્યર્થ્યાઃ સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કુશધનઃ
વિપદુચ્ચૈઃ સ્યેયં પદમનુવિધેયં ચ મહતામ્
સતાં કેનોદ્દિષ્ટં ત્રિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૨૮ ॥

ન્યાયથી આજીવિકા ચલાવવી જેમને પ્રિય છે તેણે,
પ્રાણુના નાશની વખતે પણ નિહિત કર્મ ન કરવું, દુર્જનની
આગળ યાચના કરવી નહિ, જેનું ધન ક્ષીણ થયું હોય તેવા
મિત્ર પાસે પણ ભાગવું નહિ, (વિપત્તિમાં પણ મોટાકામાં
રહેવું અને મહાત્માઓના માર્ગને અનુસરવું, એ પ્રકારે
અતિ કઠણ એવું આ અસિધારાવ્રત (તરવારની ધાર જેવું
તીક્ષ્ણ વ્રત) સત્પુરુષોને કેાણે બતાવ્યું? અર્થાત્ કેાકાએ
બતાવેલું નથી, પણ સ્વભાવસિદ્ધ છે. ૨૮

માનસૌર્યપ્રશંસા

અત્યંત દુઃખ પામેલા માની પુરુષ, પોતાની ગોડાધેયી
વિરદ્ધ એવું નીચ કર્મ કરતો નથી, તેપર સિદ્ધની અન્યોક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીટિતૃત્ત

શ્તુક્ષામોઽપિ જરાહુશોઽપિ શિથિલપ્રાયાંયં કષ્ટં દશા-
માપન્નોઽપિ વિપન્નદીધિતિરપિ પ્રાણેષુ નદ્યત્સ્વપિ ।
મત્તેભેન્દ્રવિભિન્નકુન્ભાપિશિતગ્રાસૈકવદ્ધસ્પૃહ-
ર્કિં જીર્ણ ત્વળમસ્તિ માનમદતામગ્રેમરઃ કેસરી ॥ ૨૯ ॥

ભૂખથી દુર્ગળ થઈ ગયેલો તોપણ, ઘડપણથી કૃશ થયેલો તોપણ, ક્ષીણ શક્તિવાળો થયેલો હોય તો પણ, અતિ કષ્ટ દશાને પામેલો અને તેજ વિનાનો થયેલો હોય તોપણ જેને મોટા મોટા મહોન્મત્ત હાથીઓના કુંભ-સ્થળો ફાડીને તેમથીજ કોળીઆ ભરવાની ઇચ્છા બધાયલી છે ને જે માનીઓમાં શ્રેષ્ઠ છે, તે સિંહ પ્રાણીંત વખતે પણ શું સૂકુ ધામ ખાય છે? અર્થાત્ ખાતો નથી. ૨૯

તાત્પર્ય—જેમ માની સિંહ પોતાના ભક્ષ્ય મામને છોડીને પ્રાણીંત વખતે પણ રસરહિત ઘાસને ખાવારૂપ નીચ કર્મ કરતો નથી તેમ માની પુરુષો પણ પ્રાણીંત સમયે નીચ કર્મ કરતા નથી.

માની પુરુષને ઉપર કહેવે પ્રકારે આચરણ કરવા છતાં પણ પોતાના બળને યોગ્ય રૂઝ મળે છે, તેપર કુતગાનું અને સિંહનું દષ્ટાંત. શાર્દૂલચમ્પીટિતગુત

સ્વલ્પં ક્ષાયુવસાવશેષમલિનં નિર્માસમપ્યસ્થિ ગોઃ

ઋણા લઙ્ઘ્યા પરિતોષમેતિ ન તુ તત્તસ્ય શ્રુધાશાન્તયે ।

સિંહો જમ્બુકમદ્વમાગતમપિ ત્યક્ત્વા નિહન્તિ દ્વિપં

સર્વઃ શ્ચ્છ્રગતોપિ વાન્છતિ જનઃ સત્વાનુરૂપ ફલમ્ ॥૩૦॥

આંતરડા અને ચરખીવાળું માટે જ મલિન અને માંસ-રહિત એવાં બળદનાં હાડકાને પામીને, જો કે તે હાડકાંથી ભુખની નિવૃત્તિ થાય તેમ નથી, તોપણ તેથી કુતરો પ્રમત્ત થાય છે, અને સિંહ પાસે આવેલા શિયાળને તજીને હાથી-ને જ મારે છે, એટલા માટે સઘળા પ્રાણીઓ પોતાના બળને અનુકૂળ રૂઝની ઇચ્છા કરે છે ૩૦

કુતરા અને હાથીના દષ્ટાંતથી મુદ્ર માખમનું ગુરુપણ અને ઉત્તમ માખમનું ધીરપણ બતાવે છે

વસન્તતિલકાવૃત્ત

લાઙ્ગુલચાલનમધશ્ચરણાવપાતમ્

ભૂમૌ નિપત્ય વદનોદરદર્શનં ચ ।

શ્વાં પિણ્ડદસ્ય કુસ્તે ગજપુલ્કવસ્તુ

ધીરં વિલોકયતિ ચાદુશતૈશ્ચ મુંકે ॥ ૩૧ ॥

કુતરું ખાવાં આપનારની આગળ પુછડું હલાવે છે, પણ આગળ નીચે પડે છે અને પૃથ્વી ઉપર પડીને મુખ તથા પેટ બતાવે છે, પણ ઉત્તમ હાથી તો ગંભીરપણાથી જુવે છે અને મધુર વચનવડે પ્રાર્થના કરવાથી ખાય છે. એ જ પ્રકારે કુદ્ર માણસ કુતરાની પેઠે મુખ હલાવવા વગેરે ક્રિયા કરે છે ને ઉત્તમ તો ગંભીરપણાથી જુવે છે અને અતિ આદરવાળાં પ્રિય વચનવડે શ્લાઘા કરવાથી લોજન કરે છે. ૩૧

કુળની ઉન્નતિ કરનાર પુરુષ ઉત્તમ છે, ખીજે નહિ.

અનુષ્ટુપવૃત્ત

પરિવર્તિનિ સંસારે મૃતઃ કો યા ન જાયતે ।

સ જાતો યેન જાતેન યાતિ ધંશઃ સમુન્નતિમ્ ॥ ૩૨ ॥

જેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે એવા સંસારમાં, કયો પુરુષ ઉત્પન્ન નથી થયો ને કયો પુરુષ મરણ નથી પામ્યો? અર્થાત્ અનેક જન્મ્યા અને મરણ પામ્યા, પરંતુ ઉત્પન્ન થયો તો તે જ કહેવાય કે જેનાથી કુળની ઉન્નતિ થાય; અર્થાત્ ખીજ થાય છે ખરા, પણ નહિ થયા જેવા. ૩૨

પુષ્પના ગુચ્છનું દૃષ્ટાંત આપી, ઉત્તમ પુરુષોની જે પ્રકારની વર્તણૂક અતાવે છે.

અનુષ્ટુપવૃત્ત

કુસુમસ્તવકસ્યેવ દ્વે ગતી સ્તો મનસ્વિનામ્ ।

મૂર્ધ્નિ યા સર્વલોકસ્ય વિશીર્યેત વનેઽથવા ॥ ૩૩ ॥

પુષ્પના ગુચ્છાની પેઠે ઉત્તમ પુરુષની પણ જે પ્રકારની સ્થિતિ છે:-કાં તો સઘળા લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, કે વનમાંજ સુકાઈ જવું. ૩૩

મતલબ-જેમ, જે કોઈ આહુક હોય તો પુષ્પોનો ગુચ્છ સર્વ લોકનાં મસ્તક ઉપર રહે છે, નહિ તો વજનમાં જ સુકાઈને ખરી જાય છે; તેમ જો કોઈ શ્રોતા હોય તો ઉત્તમ પુરુષો હિતો-પદ્દેશ કરવાથી પૂજાય છે, નહિ તો ચુપાચુપ બેસી રહે છે.

દુર્જન પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અતિ તેજવાળા પુરુષને પીડે છે, પણ થોડા તેજવાળાને પીડતો નથી, તે ઉપર રાહુનું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિક્રોદિતવૃત્ત

સન્ન્યન્ધેઽપિ મૃહસ્પતિમ્ભૂતયઃ સંભાવિતાઃ પંચપા-
સ્તાન્પ્રત્યેષવિશેષવિક્રમરુચી રાહુર્ન વૈરાયતે ।

દ્વાવેચ પ્રસતે દિનેશ્વરનિશાપ્રાણેશ્વરૌ માસુરૌ

ભ્રાન્તઃ પર્વાણિ પદય દાનવપતિઃ શીર્ષાવશેષીરુતઃ ॥૩૪॥

જૂઓ કે, બૃહસ્પતિ વગેરે બીજા પણ પાંચ છ ગ્રહો માનવા લાયક છે, તથાપિ વિશેષ પરાક્રમની ઇચ્છાવાળો રાહુ તે ગ્રહોની સાથે વૈર રાખતો નથી; એટલા માટે ભટકતો રાહુ પોતાનું મસ્તક બાકી રહ્યા છતાં પણ અમાવાસ્યાને દિવસે મહાતેજસ્વી સૂર્યને અને પૂર્ણિમાને દિવસે અતિ પ્રકાશવાળા ચંદ્રને સારી રીતે પીડે છે. ૩૪

‘વદય’ એ પદ મનુષ્યને સંબોધન કરવા માટે છે.

તાર્પર્ય-જેમ રાહુ બીજા ગ્રહોને છોડીને અતિ તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેને જ પીડે છે, તેમ દુર્જન પણ સાધારણ મનુષ્યને છોડીને પોતાનું પરાક્રમ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે તેજસ્વીને પીડે છે.

મોટા પુરુષોના ચરિત્રોની અવધિ નથી.

હરિણીકૃત

વહતિ ભુવનશ્રેણી શેષઃ કળાફલકસ્થિતાં
કમઠપતિના મધ્યેષ્ટ્યં સદા સ વિધાર્યતે ।
તમપિ કુરુતે ક્રોડાધીન પયોધિરનાદરા-
દહહ મહતાં નિ સીમાનશ્ચરિત્રવિભૂતયઃ ॥ ૩૫ ॥

શેષનાગ પોતાની કૃત્ષ્ણરૂપી પાટીઆ ઉપર રહેલાં ભુવ-
નોની પંક્તિને ધારણ કરે છે, તે શેષનાગને ભગવાન કાચખાનુ
રૂપ ધારણ કરીને સદા પીઠ ઉપર ધારણ કરે છે, તે કાચખાને
સમુદ્ર પ્રયાસ વિના પોતાની વચમાં રાખે છે. આ કેવું આશ્ચર્ય
છે કે, મોટા પુરુષોના ચરિત્રોની અવધિ જ નથી । ૩૫

તાત્પર્ય-સર્વથા તૃપ્ત્યાને ત્યાગ કરવો ઉચિત છે

દુઃખમા પડેલા પિતાને છોડીને બીજે ઠેકાણે જઈ, પોતાના
પ્રાણની રક્ષા કરવી, એ ઉચિત નથી.

શિગરિણીકૃત

ઘર પક્ષચ્છેદઃ સમદમઘવનુક્તકુલિશ-
પ્રહારૈરુદ્ગ્ધહલદહનોદ્ધારગુહમિઃ ।

તુષારાદ્રે સૂનોરહહ પિતરિ હ્રેસાયિયશે

ન ચાસૌ સંપાતઃ પયસિ પયસાં પત્યુરુચિતઃ ॥ ૩૬ ॥

ઉંચી જનારી અગ્નિની શિખાથી મોટા યથેલા એવા
મહાબાળા ધન્દ્રે મારેલાં વજ્રના પ્રહારોથી પોતાની પાંખો કપાવા
દેવી, એ મૈનાઠ પર્વતને યોગ્ય હતું. પરંતુ અરેરે પોતાના પિતા
હિમાચલ પર્વતના કલેશથી પોતે પરવશ થયા છતાં, પોતાને
ઉદ્ધારના સ્વામી સમુદ્રના જલમાં પડવું યોગ્ય નહોતું. ૩૬

તાત્પર્ય-આપત્તિ વખતે પણ આપત્તિમા પડેલા પિતાને

કે કોઈ સત્જનને છોડી દેવા, એ સત્જનને ઉચિત નથી.

તેજસ્વી ચૈતન્યવાળો પુરુષ ખીનએ કરેલા વિકારને સહન કરતો નથી. તે ઉપર સૂર્યકાતમણિનું દષ્ટાત.

આર્યા

યદ્દચેતનોઽપિ પાદૈઃ સ્પૃષ્ઠ પ્રગ્વલતિ સચિતુરિનિકાન્ત ।

તત્તેજસ્વી પુરુષ પરવૃત્તપ્રિવૃત્તિ કથં સહતે ॥ ૩૭ ॥

જ્યારે જડ એવો પણ સૂર્યકાતમણિ, સૂર્યના કિરણોનો સ્પર્શ થવાથી તેજવાળો થાય છે, ત્યારે તેજસ્વી પુરુષ ખીનએ કરેલા વિકારને કેમ સહન કરે? (અર્થાત્ સહન ન જ કરે.) ૩૭

પરાક્રમને પ્રકાશ કરનાર તેજનો હેતુ અવસ્થા નથી, પણ સ્વભાવ જ છે, તે ૫૦ સિંહના બચ્ચાનું દષ્ટાત.

આર્યા

સિંહ. શિશુરપિ નિપતતિ મદમલિનકપોલભિત્તિષુ ગજેષુ ।

પ્રવૃત્તિરિયં સત્ત્વચતાં, ન સત્ત્વ વયસ્તેજસો હેતુ ॥ ૩૮ ॥

સિંહનું બચ્ચું પણ મદોન્મત્ત હાથીઓને મારવા બાય છે. આ બળવાનનો સ્વભાવ જ છે. આથી તેજનો હેતુ અવસ્થા (ઉભર-વય) નથી, એ નિશ્ચય છે. ૩૮

દ્રવ્ય વિષે

દ્રવ્ય વિના સધળા ગુણો તૃણરત્ન તુચ્છ છે.

શાર્દૂલવિકીટિતકૃત

જાતિર્યાતુ રસાતલ ગુણગણસ્તસ્યાપ્યર્થો ગચ્છતુ

શીલં શીલતટાત્પતત્યમિજન. સંદાહતાં યદ્દિના ।

શૌંચં પૈરિણિ ઘજ્જમાનુનિપતત્યર્યોઽસ્તુ ન કેવલં

યેનૈકેન વિના ગુણાસ્તૃણલપ્રાયા. સમસ્તા શ્મો ॥ ૩૯ ॥

પ્રાદાણુ વગેરે સ્વન્તતિ પાતાળમા બાએ, ગુણનો મમુ-
દાય તેની પણ નીચે બાએ, મદાયરણુ પર્વત ઉપરથી પડો,
વંશ અગ્નિથી બગી ભસ્મ થાએ અને શૂરપણું, કે જે શત્રુ છે,

તેની ઉપર જલદી વજ પડે, પણ અમારી પાસે તો કેવળ
ધન રહે; કારણ કે ધન વિના ઉપર કહેલા સઘળાં ગુણો
ધાસનાં તણખલાં જેવા અતિ તુચ્છ છે. ૩૯

*અન્વય અને વ્યતિરેકથી સર્વ કરતાં ધનનું શ્રેષ્ઠપણું કહે છે.

||તિલકાવૃત્ત

તાનીન્દ્રિયાણિ સકલાણિ તદેવ કર્મ
સા બુદ્ધિરપ્રતિહતા વચનં તદેવ ।

અયોષ્મણા વિરહિતઃ પુરુષઃ સ एव
ત્યન્યઃ ક્ષણેન ભવતીતિ વિચિત્રમેતત્ ॥ ૪૦ ॥

જે પ્રથમ હતી તે જ સઘળી ઇન્દ્રિયો, તે જ કર્મ, તે જ
અકુંઠિત થયેલી બુદ્ધિ, તે જ વચન અને તે જ પુરુષ; જે
ધનરહિત થાય તો ક્ષણવારમાં બીજો બની જાય છે, એ
આશ્ચર્ય છે. ૪૦

અર્થાત્ એક ધન વિના ઇન્દ્રિય વગેરે સઘળાં વ્યર્થ થાય
છે, માટે અવશ્ય ધન મેળવવું જોઈએ.

उपजातिवृत्त

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः कांचनमाश्रयन्ति ॥ ४१ ॥

જે પુરુષની પાસે ધન છે, તે જ કુલીન, તે જ પંડિત,
તે જ શ્રુતવાન, તે જ જ્ઞાણનાર, તે જ જોલનાર અને
તે જ જોવાં લાયક છે. કારણ કે, સઘળા ગુણો સુવર્ણ (ધન)માં
રહે છે. ધન હોય ત્યારે જ સર્વ ગુણો પ્રકાશે છે. ૪૧

અરાજ સદાહ વગેરેથી રાજ વગેરેનો નાશ થાય છે,
એમ કહે છે.

* જેના જાવથી જેનો ભાવ હોય તે અન્વય તથા જેના અભાવથી
જેનો અભાવ હોય તે વ્યતિરેક.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

દૌર્મન્યાન્નૃપતિર્ધિનશ્યતિ યતિઃ સજ્ઞાત્સુતો લાલના-
દ્વિપ્રોઽનધ્યયનાત્કુલં કુતનયાચ્છીલં ચલોપાસનાત્ ।
દ્દૌર્મયાદનવેક્ષણાદપિ કૃપિઃ સ્નેહઃ પ્રવાસાશ્રયા-

ન્મૈત્રી ચાપ્રણયાત્સમૃદ્ધિરનયાત્યાગાત્પ્રમાદાદ્ધનમ્ ॥ ૪૨ ॥

ખરાખ સલાહથી રાજનો નાશ થાય છે, સ્ત્રી વગેરેના સગથી યતિનો નાશ થાય છે, લાડ લડાવવાથી પુત્ર નષ્ટ થાય છે-બગડે છે, ન ભણવાથી ગ્રાહ્યણુપણુ નષ્ટ થાય છે, કુપુત્રથી કુળનો નાશ થાય છે, દુર્જનના સેવનથી સ્વભાવનો નાશ થાય છે, મદિરાથી લાજનો નાશ થાય છે, સભાળ ન રાખવાથી જેતીવાડીનો નાશ થાય છે, પરદેશમાં ફરવાથી સ્નેહનો નાશ થાય છે, અવિનયથી મૈત્રીનો નાશ થાય છે, અનીતિથી સમૃદ્ધિનો નાશ થાય છે અને અપાત્રને દાન દેવાથી વા ગાફલ રહેવાથી ધનનો નાશ થાય છે. ૪૨

દાન અને ભોગરહિત ધનનો સર્વથા નાશ થાય છે.

આર્યા

દ્દાનં ભોગો નાશસ્તિસ્રો ગતયો ભવન્તિ વિત્તસ્ય ।

યો ન દદાતિ ન ભુંક્તે તસ્ય તૃતીયા ગતિર્ભવતિ ॥ ૪૩ ॥

દાન, ભોગ અને નાશ, એ ત્રણ ગતિ ધનની થાય છે. જે માણસ દાન દેતો નથી વા ઉપભોગ કરતો નથી, તેના ધનનો નાશ થાય છે ૪૩

એટલા માટે જો ધન હોય તો દાન પણ દેવું અને ઉપભોગ પણ કરવો.

માગણુ લોકને પુષ્કળ ધન આપી નિર્ધન થયેલો પુરપ શોભે તે ઉપર દૃષ્ટાંત.

શિસરિણીવૃત્ત

મણિઃ શાણોહ્લીઢઃ સમરવિજયી હેતિનિહતો
મદ્દક્ષીણો નાગઃ શરદિ સરિતઃ શ્યાનપુલિનાઃ ।
કલારોપથ્યન્દ્રઃ સુરતમૃદિતા વાલચનિતા
તનિન્ના શોભન્તે ગલિતવિમલાશ્વાર્થિષુ જનાઃ ॥ ૪૪ ॥

સરાણે પાસા પાડેલો મણિ, ખડ્ગ વગેરેથી ઘાયલ થયેલો પણ યુદ્ધમાં જ્ય મેળવનાર લડવૈયો, મદ્દ અવાથી ક્ષીણ થયેલો હાથી, શરદ્ ઋતુમાં સુકાયેલા કીનારાવાળી નદીઓ, ખીજનો ચંદ્ર, કામક્રીડામાં યુગ્મન વગેરેથી મર્દન થયેલી બાળા-સ્રી અને જેઓએ માથાણુ લોકોને પોતાનો વૈભવ આપી દીધો છે એવા મનુષ્યો શોભે છે તાત્પર્ય માણસે અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ. ૪૪

વસ્તુની દલકાર્ધ અને મોટાનું કારણ અવસ્થા જ છે, ખીજું કંઈ નથી.

શિસરિણીવૃત્ત.

પરિક્ષીણઃ કશ્ચિત્સ્પૃહયતિ યવાનાં પ્રસૃતયે
સ પથ્યાત્સંપૂર્ણઃ કલયતિ ધરિત્રીં તૃણસમામ્ ।
અતઃશ્વાનિકાન્ત્યાદ્ગુમ્લઘુતયાઽર્થેષુ ધનિના-
મવસ્થા વસ્તુનિ પ્રયયતિ ચ સદ્કોચયતિ ચ ॥ ૪૫ ॥

દરિદ્રાવસ્થામાં હોય ત્યારે જે માણસ એક પોશ જવથી સંતુષ્ટ થાય છે, તે જ માણસ જ્યારે સંપત્તિવાન થાય છે ત્યારે પૃથ્વીને પણ તૃણ સમાન ગણે છે; એટલા માટે અવસ્થા જ વસ્તુને મહત્તા અને લઘુતા આપે છે-સંકોચમાં લાવે છે; પ્રંતુ ધન કંઈ લઘુતા કે મહત્તા આપતું નથી; ધરણુ કે, ધનવંતોની હસ્તેશાં એક જ સ્થિતિ રહેતી નથી. વળતે તે ધનાઢ્ય હોય

અનુષ્ટુપ્મૂત્ત

ત્વમેવ ચાતકાધારોઽસીતિ કેપા ન ગોચર ।

કિમમ્મોદવરાઽસ્માક કાર્પણ્યોત્તિ પ્રતીક્ષ્યતે ॥૫૦॥

હે શ્રેષ્ઠ મેઘ! ગરીબાઈના અમારા વચનની શા માટે રાહ જુવે છે? કારણ કે તું જ ચાતક (બપૈયા)નો આધાર છે, એમ કોણ નથી જાણતું? અર્થાત્ સર્વ જાણે છે ૫૦

તાત્પર્ય-પોતાના આશ્રિત માણસની ગરીબાઈના વચનની રાહ જોવી ઉચિત નથી

પુરુષે કાઈનો પાસે ગરીબાઈનું વચન કહેતો નહીં, એપર ચાતકની અન્યોક્તિ

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

રે રે ચાતક સાવધાનમનસા મિત્ર ક્ષણ શ્રૂયતા-

મમ્મોદા બહવો હિ સન્તિ ગગને સર્વેઽપિ નેતાદશા ।

• કેચિદ્વૃષ્ટિભિરાદ્રયન્તિ ઘસુધા ગર્જન્તિ કેચિદ્વૃથા

ય ય પશ્યસિ તસ્ય તસ્ય પુરતો મા બ્રૂહિ દીન વચ ॥૫૧॥

હે ચાતક! હે ચાતક! હે મિત્ર! ક્ષણવાર સાવધાન મનથી સાંભળ કે, આકાશમા ઘણા મેઘો છે, પરંતુ સઘળા દયાળુ નથી કેમકે, કેટલાક મેઘ વૃષ્ટિથી પૃથ્વીને ભીંજવી દે છે અને કેટલાક ફેંકટના ગાળે છે જેને જેને તું જોય છે તેની તેની આગળ દીનતાના વચન કહેતો નહીં ૫૧

અર્થાત્ જે દાતા હોય તેની પાસે માગણી કરવી, ખીજાની પાસે માગણી કરવી નહીં

દુર્જનનું સ્વાભાવિક લક્ષણ કહે છે

।

દુર્જનનિદા

દ્રુતવિલલિતવૃત્ત

।

અકલ્પણત્વમકારણવિગ્રહ પરધને પર્યાપિતિ ચ સ્પૃહા ।

સુજનયન્યુજનેષ્વસહિષ્ણુતા પ્રવૃત્તિમિદ્ધમિદ હિ દુરાત્મનામ્ ૨૭

સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર નિર્દયપણું, કારણ વિના કલેશ, પ્રંધન તથા, પરસ્ત્રીની ઈચ્છા અને પોતાના સંબંધીઓનું રહું સહન ન કરવું, એ ચાર દોષ ખેલ પુરુષોમાં સ્વાભાવિક હોય છે. પર

દુર્જન: વિદ્વાનં હોય, તોપણ તેના સંગ કરવો નહીં, એમ સર્પના દષ્ટાંતથી કહે છે.

અનુપ્રભૃત્ત . . . . .

દુર્જન: પરિહર્તવ્યો વિદ્યાયા ભૂપિતોऽપિ સન્ ।

મણિનાલંકૃત: સર્પ: કિમસૌ ન મયંકર: ॥ ૫૨ ॥

વિદ્યાથી સુશોભિત એટલે દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તેના સંગ કરવો નહીં, (તેપર દષ્ટાંત) કારણ કે મણિથી શોભિતો સર્પ શું ભયંકર નથી? એથી ભયંકર છે જ. ૫૩

તાત્પર્ય-એમ મણિથી શોભતો સર્પ ભયંકર છે, તેમ દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ તે ભયંકર છે, માટે સર્વથા તેના સંગ તેજવો.

દુર્જનો શુભવાન પુરુષોના સર્વ ગુણોને દોષરૂપ ગણે છે, એમ કહે છે એથી ગુણોમાં દોષ આરોપવાનો પ્રકાર કહે છે.

સાર્દૂલધિકીઢિત્વૃષ્ણ :

જાઢ્યં હ્રીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ દમ્ભઃ શુચૌ કૈતવં

શરે નિર્ઘૃણતા મુનૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ :

તેજસ્વિન્યવલિપ્તતા મુલ્લરતા વક્ત્ર્યશક્તિઃ સ્થિરે :

સત્કો નામ ગુણો ભવેત્સ ગુણિનાં યો દુર્જનેનાઢિતઃ ॥ ૫૩ ॥

દુર્જનો લાજવાળા પુરુષને જડ કહે છે, વ્રત કરનારને દંભી કહે છે, પવિત્ર પુરુષને ધૂર્ત કહે છે, શૂર પુરુષને નિર્દય કહે છે, સરલ પુરુષને બુદ્ધિહીન કહે છે, પ્રિય બોલનારને

દીન કહે છે, તેજસ્વીને ગર્વિષ્ઠ કહે છે, ખોલવામા ચતુરને બહુખોલો કહે છે અને સ્થિર (ઠરેલા) ને અશક્ત કહે છે ત્યારે ગુણવાન પુરુષનો એવો કયો ગુણ છે કે, જેમાં દુર્જનોએ દોષ ન મુકયો હોય ? ૫૪

ત્યાગ કરવા યોગ્ય દોષ અને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગુણના લક્ષણ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

લોભઞ્ચેદગુણેન કિં પિશુનતા યદ્યસ્તિ કિં પાતકે
સત્ય ચેત્તપસા ચ કિં શુચિ મનો યદ્યસ્તિ તીર્થેન કિમ્
સૌજન્ય યદિ કિં ગુણે. સ્વમહિમા યદ્યસ્તિ કિં મણ્ડનૈઃ
સદ્વિદ્યા યદિ કિં ધનેરપયશં યદ્યસ્તિ કિં મૃત્યુના ॥૧૫॥

જે લોભ (ધન મળ્યા છતાં પણ અધિક મળવાની ઇચ્છા) હોય તો નિર્ગુણપણની શી જરૂર છે ? (કારણ કે જે લોભ હોય તો સર્વ ગુણ વ્યર્થ થાય છે) જે આડીઆપણું હોય તો પાપનું શું કામ છે ? (કેમકે આડીઆપણામાં જ સર્વ પાપ સમાય છે) જે સત્ય હોય તો તપનું શું પ્રયોજન છે ? (સત્ય ખોલવાથી જ તપનું ફળ મળે છે) જે શુદ્ધ મન હોય તો તીર્થનું શું પ્રયોજન છે ? (તીર્થમા સ્નાનનું ફળ શુદ્ધ મનથી જ થાય છે) જે સુજનપણું હોય તો ગુણનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સુજનતાથી સર્વ ગુણો આવે છે) જે સારો મહિમા હોય તો ઘરેણાનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે મહિમા જ શોભા આપે છે) જે સદ્વિદ્યા હોય તો ધનનું શું પ્રયોજન છે ? (કારણ કે સર્વ ધન કરતાં વિદ્યારૂપી ધન ઉત્તમ છે) જે અપયશ હોય તો મૃત્યુનું શું પ્રયોજન છે ? (કેમકે અપયશ જ મરણનું કાર્ય કરે છે) ૫૫

જેનો પરિહાર ન થઈ શકે એવા માનસિક દુ ખોની ગણના કરે છે

પૃષ્ઠીવૃત્ત

શશી દિવસધૂસરો ગલિતયૌવના કામિની
સરો વિગતવારિજં મુલમનક્ષરં સ્વાકૃતેઃ ।

પ્રભુર્ધનપરાયણઃ સતતદુર્ગતઃ સજ્જનો

નૃપાઙ્ગણગતઃ खलो मनसि सत शल्यानि मे ॥ ૫૬ ॥

દિવસમાં કાંતિહીન થયેલો ચંદ્ર, જેનું યૌવન આલ્યું ગયું છે એવી સ્ત્રી, કમળ વિનાનું સરોવર, સારી આકૃતિવાળોનું અક્ષર વિનાનું મુખ, ધનમાં તત્પર એવો માલિક, નિરંતર હારિદ્રયવાળો સજ્જન અને રાજના આંગણમાં ગયેલો ખજા, એ સાત મારા મનમાં શલ્ય (કાંટા જેવા) છે. ૫૬

અત્યંત કોપેલા રાજાએ કોઈ પણ પોતાનો નથી, એમ અશિના દર્શાવતી કહે છે

અનુષ્ટુપ્ભૂત

न कश्चिच्चण्डकोपानामात्मीयो नाम भूभुजाम् ।

होतारमपि जुह्वानं स्पृष्टો दहति पावकः ॥ ૫૭ ॥

અત્યંત કોપવાળા રાજાએ કોઈપણ પોતાનો નથી. (તે પર દર્શાવે) અશિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે છે. ૫૭

અર્થાત્-જેમ અશિ સ્પર્શ થવાથી હોમનારને પણ બાળે છે, તેમ અત્યંત કોપવાળા રાજાએ અપરાધ થવાથી પોતાના સંબંધી વગેરેને પણ છોડતા નથી.

; સેવાધર્મ અતિ કઠિન છે.

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

मौनान्मूकः प्रवचनपटुश्चाटुलो जल्पको वा

धृष्टः पार्श्वे वसति च तदा दूरतश्चाप्रगल्भः ।

क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नाभिजातः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ૫૮ ॥

ચાકરી કરનાર જે મૌન ધારણ કરે તો મૂળો છે એમ ગણાય, જે વિશેષ બોલે તો વાચાળ અથવા વાચુના રોગવાળો ગણાય, જે માલિકની પાસેજ રહે તો નિર્લક્ષ્ય ગણાય, જે માલિકથી દૂર દૂર ફરતો રહે તો અપ્રોઠ ગણાય, જે ક્ષાંતિ રાખે તો બીકણ કહેવાય અને સહન ન કરે તો મૂર્ખ અથવા નીચા કુળનો કહેવાય. માટે સેવાધર્મ અત્યંત કઠિન છે અને તેને ચોગીઓ પણ બાણી શકતા નથી. ૫૮

નીચની સેવા કરનારને સુખ મળતું નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्तृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवाप्तविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ૫૯ ॥

જેણે સઘળા બળ પુરુષોનો પ્રકાશ કરેલો છે, જે મર્યાદા રહિત છે, પૂર્વ જન્મમાં થયેલાં અને આ જન્મમાં ફેલાયેલાં પોતાનાં નીચ કર્મમાં જે વર્તે છે, જેને દૈવયોગે અશ્વર્ય મળેલું છે અને જે ગુણનો દ્વેષ કરે છે તેવા નીચ પુરુષની નજરે પડેલાં કયા પુરુષોને સુખ મળે છે? કોઈને નહીં. ૫૯

દિવસના પ્રથમ પહોર અને પાછલા પહોરની છાયાની પેઠે બળ અને સજ્જનની મૈત્રી ચડતી અને ઉતરતી, બધા છે.

उपजातिवृत्त

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।
दिनस्य पूर्वार्धपरार्धभिन्ना छायेव मैत्री खलसज्जनानाम् ॥ ૬૦ ॥

દિવસના પૂર્વાર્ધની છાયાની પેઠે બળ પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી અને પછી ક્રમે ઠરી ક્ષય પામનારી છે. દિવસના ઉત્તરાર્ધની છાયાની પેઠે સજ્જનની મૈત્રી પ્રથમ થોડી હોય છે અને પછી ક્રમે ઠરી વધે છે. ૬૦

તાપર્ય-જેમ દિવસના પ્રથમ પહોરના આરંભમાં સૂર્ય તરફ મોઢું રાખી ઉભા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી મોટી છાયા હોય છે ને પછી જેમ જેમ દિવસ ચઢે તેમ તેમ ઓછી (નાની) થતી જાય છે, તેમ જલ પુરુષની મૈત્રી આરંભમાં મોટી ને પછી ઘટી જાય છે અને જેમ દિવસના પાછલા પહોરમાં પ્રથમ છાયા થોડી હોય છે, પણ જેમ જેમ દિવસ ઉતરતો જાય, તેમ તેમ છાયા વધતી જાય છે, તેમ સજ્જનની મૈત્રી આરંભમાં થોડી ને પછી ક્રમે ક્રમે વધતી જાય છે.

જગતમાં દુર્જનો, વિના કારણે વૈરી થાય છે, તે વિશે પારધિ અને મચ્છીમારનું દૃષ્ટાંત

આર્થ

મૃગમીનસજ્જનાનાં તૃણજલસતોપવિહિતવૃત્તીનામ્ । -

લુપ્થકર્ધીનરપિશુના નિષ્કારણવૈરિણો જગતિ ॥ ૬૧ ॥

જગતમાં પારધિએ તૃણ ખાઈ જીવનાર મૃગના વિના કારણે વૈરી થાય છે, લીમરો જલથી જીવનારા માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે અને દુર્જનો સતોષી સજ્જનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે ૬૧ । -

અર્થાત્-જેમ પારધિ અને લીમર-મૃગ અને માછલાના વિના કારણે વૈરી થાય છે તેમ દુર્જન સજ્જનોના વિના કારણે વૈરી થાય છે

સજ્જન સમાગમની વાંચ વગેરે ગુણગાના પુરુષો અત્યંત પૂજન થાય છે

સુજનપ્રશંસા

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

વાન્ઞ્છા સજ્જનસદ્ગમે પરગુણે પ્રીતિર્ગુણા નમ્રતા

વિઘ્નાયાં વ્યસન સ્વયોપિતિ રતિર્લોકાપવાદાદ્યમ્ ।

મક્તિઃ શૂલિનિ શક્તિરાત્મદમને સસર્ગમુક્તિ સલે-

ખેતે યેપુ વસન્તિ નિર્મલગુણાસ્તેભ્યો નરેભ્યો નમ ॥ ૬૨ ॥

સલજનના સમાગમમા વાચ્છા (ધચ્છા), ખીજના
ગુણમા પ્રીતિ, ગુરુમા નમ્રપણું, વિદ્યાનું વ્યસન, પોતાની
શ્રી ઉપર રતિ, લોકમાં નિહાનેા ભય, મહાદેવજી ઉપર
ભક્તિ, મનને વશ રાખવામા શક્તિ, ખજના સહવાસનેા
ત્યાગ એટલા નિર્ભળ ગુણો જે પુરુષમા હોય છે તે પુરુષો
પૂજ્ય છે. ૬૨

મહાત્માઓના સ્વાભાવિક ગુણ

દ્રુતવિલમિતવૃત્ત

વિપદિ ધૈર્યમથામ્યુદયે ક્ષમા

સદસિ વાક્યપદ્મતા યુધિ વિક્રમઃ ।

યશસિ ચામિહચિર્યસનં શ્રુતૌ

પ્રકૃતિસિદ્ધમિદ હિ મહાત્મનામ્ ॥ ૬૩ ॥

વિપત્તિ વખતે ધૈર્ય, ઉન્નતિ વખતે ક્ષમા, સલામા
વાણીનું આતુર્ય, યુદ્ધમા પરાક્રમ, યશમા પ્રીતિ અને વેદાદિ
ઉપર આસક્તિ, એટલા ગુણો મહાત્માઓમાં સ્વાભાવિક છે ૬૩
સત્પુરુષોની મોટાઈ-ખીજે પ્રકાર

શિલ્પરિણીવૃત્ત

પ્રદાન પ્રચ્છન્ન ગૃહમુપગતે સમ્રમવિધિઃ

પ્રિય કૃત્વા મૌન સદસિ કથન નાપ્યુપકૃતે ।

અનુત્સેકો લક્ષ્મ્યાં નિરભિમવસારા પરકથા

સતાં કેનોદિદં વિપમમસિધારાવ્રતમિદમ્ ॥ ૬૪ ॥

પ્રાદક્ષિણે ગુપ્ત દાન દેવુ, ઘેર આવેલાની આગતા
-વાગતા ઠરવી, હિત ઠરીને પણ મૌન રાખવું, પોતે ઠરેલા
ઉપકારને પ્રગટ ઠરવો નહીં સમૃદ્ધિ છતા પણ ગર્વ રાખવો

નહીં. અને પરાભવના સારાંશ વગરની બીજાઓની વાતો કરવી, એવી રીતે તલવારની ધાર જેવું ઉપર કહેલું તીક્ષ્ણ-મત સત્પુરુષોને કાણે બતાવ્યું? અર્થાત્ કોઈએ બતાવ્યું નથી, પણ એ સ્વાભાવિક છે. ૬૪

સત્પાત્રને દાન આદિ આપવાં, એ જ ભૂપણ છે, પણ બીજું કંઈ ભૂપણ નથી.

શિવચરિત્ર

ફરે ત્ઠાઘ્યસ્ત્યાગઃ શિરસિ ગુરુપાદપ્રણયિતા
મુખે સત્યાં ઘાણી વિજયિભુજયોર્વિર્યમતુલમ્ ।
હૃદિ સ્વસ્થા વૃત્તિઃ શ્રુતમધિગતં ચ શ્રવણયો-
ર્વિનાપ્યેશ્વર્યેણ પ્રકૃતિમહતાં મણ્ડનમિદમ્ ॥ ૬૫ ॥

સત્પાત્રને દાન આપવું એ હાથનું ધરેલું છે, ગુરુને નમસ્કાર કરવા એ મસ્તકનું ધરેલું છે, સત્ય બોલવું એ મુખનું ધરેલું છે, જય મેળવે તેવું અતિ ઉત્તમ વીર્ય એ ભુજનો અલકાર છે, સ્વચ્છ વર્તણૂક એ હૃદયનું ધરેલું છે અને ઈશ્વરનું જ્ઞાન થવું એ શાસ્ત્રનું ધરેલું છે—સ્વભાવથી જ મહાત્માઓનાં ઉપર કહેલાં ધરેલાં છે. ૬૫

સંપત્તિ અને વિપત્તિ વખતની મહાત્માઓના મનની રિયતિ આવી હોય છે.

અનુષ્ટુપ

સંપત્તિ મહતાં ચિત્તં મયત્યુત્પલ્લકોમલમ્ ।

આપત્તિ ચ મહાશીલશિલાસંઘાતકર્કશમ્ ॥ ૬૬ ॥

મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિ વખતે ઠમળ જેવું કોમળ થાય છે અને આપત્તિમાં મોટા પર્વતની શિલાના સમુદાય જેવું અત્યંત કઠિન થાય છે અર્થાત્ મહાત્માઓનું ચિત્ત સંપત્તિમાં ગર્વરહિત રહે છે અને વિપત્તિમાં ધીરજવાળું રહે છે ૬૬

સંબંધથી જ ગુણનું વિચિત્રપણું થાય છે, તેપર જળનું દર્શાવત.
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સંતસાયસિ સંસ્થિતસ્ય પયસો નામાડપિ ન જ્ઞાયતે
મુક્તાકારતયા તદેવ નલિનીપત્રસ્થિતં રાજતે ।

સ્થાત્યાં સાગરશુક્તિમધ્યપતિતં તન્મૌક્તિકં જાયતે ;

પ્રાયેનાધમમધ્યમોત્તમગુણઃ સંસર્ગતો જાયતે ॥ ૬૭ ॥

તપેલાં લોખંડ ઉપર પડેલાં જળનું નામ પણ જણાતું
નથી અર્થાત્ તત્કાલ નાશ પામે છે, એ જ જળને કમલનાં
પત્ર ઉપર પડ્યું હોય તો મોતીનાં દાણા જેવું શોભે છે;
અને એ જ જળને સ્પર્શિત નક્ષત્રમાં સંસુદ્રની છીપની
વચમાં પડ્યું હોય તો મોતી થાય છે; માટે અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ ગુણ તો પ્રાયઃ સંબંધી જ થાય છે. ૬૭

તાર્પય-જેમ તપેલા તવા વગેરેના સંબંધથી એક જ
જળનું પરિણામ જૂદું જૂદું થાય છે, તેમ અધમ, મધ્યમ
અને ઉત્તમ જનના સહવાસથી જૂદા જૂદા ગુણની પ્રાપ્તિ
થાય છે; એટલા માટે મનુષ્યે ઉત્તમનો સહવાસ કરવો
અને અધમનો સહવાસ કરવો નહીં.

। . . આચરણથી પુત્ર વગેરેનું લક્ષણ કહે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યઃ પ્રીણયેત્સુચરિતૈઃ પિતરં સ પુત્રાં

યદ્ભર્તુરેવ હિતમિચ્છતિ તત્કલંત્રમ્ ।

તન્મિત્રમાપદિ સુખે ચ સમક્રિયં યઃ

દેતત્ત્રયં જગતિ પુણ્યકૃતો લભન્તે ॥ ૬૮ ॥

જે સારી વર્તણુકથી પિતાને પ્રસન્ન કરે તે જ પુત્ર; જે
પિતાનું હિત ઇચ્છે તે જ સ્ત્રી અને આપત્તિ તથા સુખમાં જેની
વર્તણુક સમાન જ રહે તે જ મિત્ર સમજવો. પુણ્ય કૃત્યો કરેલાં
હોય એવા પુરુષને જ ઉપર કહેલી ત્રણ વસ્તુ મળે છે. ૬૮

સત્પુરુષો નમ્રતા વગેરે ગુણોથી જગતમાં પૂજ્ય થાય છે.
સ્વધર્માદ્યુત

નમ્રત્વં નોર્જમન્તઃ પરગુણકથનૈઃ સ્વાન્ગુણાન્સ્વ્યાપયન્તઃ

સ્વાર્થાન્નિસંપાદયન્તો વિતતપૃથુતરાસ્મયત્નાઃ પરાયે ।

ક્ષાન્ત્યેવાડઽક્ષેપરુક્ષાક્ષગમુલ્લરમુલ્લાન્ દુર્મુલ્લાન્દૂપયન્તઃ

સન્તઃ સાશ્વર્યચર્યા જંગતિ વહુમતાઃ કસ્ય નાશ્ચર્ચનીયાઃ ॥

સત્પુરુષો નમ્રપણાથી ઉન્નતિને પ્રાપ્ત થાય છે, (નમ્રવા-
થી કોઈ પણ ઉંચું થાય નહીં ને સત્પુરુષો તે નમ્રવાથી ઉચ્ચ
થાય છે-શ્રેષ્ઠ ગણાય છે) એ જ તેઓનું આશ્ચર્યકારક ચરિત્ર
છે; સત્પુરુષો ધીમના ગુણના વર્ણનથી પોતાના ગુણને પ્રસિદ્ધ
કરે છે (પરોપકાર માટે મોટા પ્રયાસથી આરંભ કરે છે, અને
પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે) અને તિરસ્કારથી કઠોર અક્ષર-
વાળાં જોઓનાં મુખ છે એવા દુર્જનેને ક્ષમાથી જ દોષયુક્ત
કરે છે. આશ્ચર્યકારક આચરણવાળા અને અતિ માનવાલાયક
એવા સત્પુરુષો કોને પૂજ્ય નથી? સર્વને પૂજ્ય છે. ૬૯

વૃક્ષ વગેરેનું દૃષ્ટાંત આપી પરોપકારીઓનાં સ્વભાવને
વર્ણવે છે.

પરોપકાર પદ્ધતિ

વેશસ્થયુત

भवन्ति नन्नास्तरवः फलोद्गमैः

नैवाम्युभिर्भूरिविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैव परोपकारिणाम् ॥ ૭૦ ॥

ફળ આવવાથી વૃક્ષો નમી જાય છે, નવાં જળથી મેઘ
નમી જાય છે, તેમ સમૃદ્ધિથી સત્પુરુષો નમે છે. પરોપકારી-
ઓનો એ સ્વભાવ જ છે. ૭૦

અર્થાત્ જેમ કુળ આવવાથી વૃક્ષ વગેરે નમ્ર થાય છે તેમ ઐશ્વર્ય મળતા પણ્ય સત્પુરુષો અનુદ્વત-નમ્ર બને છે શ્રવણ આદિ ગુણથી જ જ્ઞાન વગેરે ઉત્તમ છે

ઉપજાતિવૃત્ત

શ્રોત્ર ધૃતેનૈવ ન કુણ્ડલેન દાનેન પાણિર્ન તુ કઢ્કુળેન ।

વિમાનિ કાય. કઢ્કુળાપરાણાં પરોપકારૈર્ન તુ ચન્દનેન ॥૭૧॥

શાસ્ત્રના શ્રવણથી જ જ્ઞાન શોભે છે, પણ કુણથી શોભતા નથી, દાન કરવાથી હાથ શોભે છે, પણ કઢ્કુળથી શોભતા નથી, અને દયાળુ માણસોનું શરીર પરોપકારથી શોભે છે, પરંતુ ચંદનથી શોભતું નથી, એટલા માટે પુરુષોએ અવશ્ય શાસ્ત્રશ્રવણ આદિ કરવું જોઈએ ૭૧

સારા મિત્રનું લક્ષણ

મમન્તનિત્કાવૃત્ત

પાપાનિવારયતિ યોજયતે હિતાય

ગુહ્યં ચ ગૂહતિ ગુણાન્પ્રકટીકરોતિ ॥

આપદ્વત્ત ચ ન જહાતિ દદાતિ કાલે

સન્મિત્રલક્ષણમિદ્ પ્રવદન્તિ મન્ત ॥ ૭૨ ॥

પાપથી નિવારણ કરે છે, ક'યાણુકારક આચરણમાં લગાડે છે, ગુપ્ત વાતને છુપાવે છે, ગુણને પ્રસિદ્ધ કરે છે, આપત્તિ વખતે પણ છોડતો નથી અને સમયે ધન વગેરે પણ આપે છે, એ પ્રકારનું સારા મિત્રોનું લક્ષણ છે, એમ સત્પુરુષો કહે છે ૭૨

સત્પુરુષો કાંઈની પણ પ્રાર્થના વિના જ બીજાના કલ્યાણ માટે ઉદ્યોગ કરે છે, એપર સૂર્ય વગેરેના દષ્ટાન

મમન્તનિત્કાવૃત્ત

પદ્માવર દિનકરો વિકચીકરાતિ

ચન્દ્રા વિકાસયતિ વૈરવચન્નવાત્મ્ ।

નામ્યર્થિતો જલધરોઽપિ જલં દદાતિ ।

સન્તઃ સ્વયં પરહિતેષુ કૃતાભિયોગાઃ ॥ ૭૩ ॥

સૂર્ય પ્રાર્થના વિના જ ઠમળના સમુદાયને પ્રકુલિત કરે છે, ચંદ્ર કોઈની પણ પ્રાર્થના વિના પોયણી (કુમુદિની) ને પ્રકુલિત કરે છે અને મેઘ પણ કોઈની પ્રાર્થના વિના જળ આપે છે, તેમ જ સત્પુરુષો પણ જાતે જ બીજાનાં કલ્યાણ માટે ઉત્સાહથી પ્રયાસ કરે છે. ૧૩

ક્રિયાના બેદથી મનુષ્યોના ચાર ભેદ છે.

શાર્દૂલચિકીટિતવૃત્ત

એકે સત્પુરુષાઃ પરાર્થઘટકાઃ સ્વાર્થ પરિત્યજ્ય ચે

સામાન્યાસ્તુ પરાર્થમુદ્યમભૃતઃ સ્વાર્થાવિરોધેન ચે ।

તેઽમી માનુપરાક્ષસા પરહિતં સ્વાર્થાય નિમ્નન્તિ ચે

ચે નિમ્નન્તિ નિર્ત્યકં પરહિતં તે કે ન જાતીમહે ॥ ૭૪ ॥

જેઓ સ્વાર્થ છોડીને પરોપકાર કરે છે તે સત્પુરુષ કહેવાય છે, જેઓ સ્વાર્થને ધણો ન લાગે તેવી રીતે પરોપકાર કરે છે તે મધ્યમ પુરુષ કહેવાય છે, જે સ્વાર્થ માટે પરના હિતનો નાશ કરે છે તે મનુષ્યમાં રાક્ષસ કહેવાય છે અને જે વૃથા બીજાના કલ્યાણનો નાશ કરે છે, તે કાણુ છે? એ અમે જાણતા નથી, અર્થાત્ તેઓ અતિ નિંદ્ય છે ૭૪

સજ્જનની મૈત્રી, સંતાપ થાય તોપણ નાશ પામતી નથી, એ સમયે જળ તથા દૂધનું દષ્ટાંત

શાર્દૂલચિકીટિતવૃત્ત

ક્ષીરેણાત્મગતોદકાય હિ ગુણા દત્તાઃ પુરા તેઽલિલા,

ક્ષીરે તાપમવેશ્ય તેન પયસા હ્યાત્મા કુશાનો હ્રુતઃ ।

ગન્તું પાવકમુન્મનસ્તદમયદ્દદ્ધા તુ મિત્રાપદં

ગુપ્તં તેન જલેન શામ્યતિ સતાં મૈત્રી પુનસ્તવીરણી ॥૭૫॥

પ્રથમ પોતા પાસે આવેલા જળને દૂધ પોતાની મધુરતા વગેરે સર્વ ગુણો ~ ૧૫૧ દે છે-જાને એકરૂપ થઈ જાય છે, પછી અગ્નિનો સંયોગ થવાથી દૂધને તાપ થતો જોઈ, જળ પોતાના શરીરને અગ્નિમા હોમે છે-પ્રથમ જળ બળી જાય છે પછી મિત્ર જે જળ તેની આપતિ જોઈ, દૂધ પણ અગ્નિમા પડવા માટે તૈયાર થાય છે, એટલે તે ઉભરાવા લાગે છે, પછી તેમા જળ છાટવાથી તે ઉભરા પાછો બેસી જાય છે. સત્પુરુષોની મેનીતો દૂધ અને જળના જેવી હોય છે ૭૫

મહાત્માઓ ધણે આશ્રય આપે છે, તેપર સમુદ્રની અન્યોક્તિ પૃષ્ઠીપુત્ર

इत रजपिति केशव कुलमितस्तदीयद्विषा
मितश्च क्षरणार्थिना क्षिप्ररिणां गणा जेरते ।

इतोऽपि वटवानल सह समम्नसवर्तके

गहो त्रितनमृजित भरसहं च सिन्धवार्यपु ॥ ७६ ॥

સમુદ્રમા એક ઠેકાણે નારાયણ સૂવે છે, એક ઠેકાણે નારાયણના શત્રુ દૈત્યોનો સમુદાય રહે છે, એક ઠેકાણે શરણે આવેલા પર્વતોનો નમુદાય સૂવે છે અને એક ઠેકાણે પ્રલયના સઘળા અગ્નિઓ સાથે વડવાનલ (મમુદ્રમા રહેનાર અગ્નિ) રહે છે એવી રીતે મમુદ્રનું શરીર આશ્ચર્યકારક વિસ્તારવાળું, બળવાળું અને ભારને મદન કરનારું છે-મહાત્માઓ સમુદ્રની પેઠે ઉપકાર કરનાર અને ઉપકાર નહીં કરનાર મઘળાને આશ્રય આપે છે ૭૬

તૃપ્ત્યા વગેરે તજવાથી સન્નિવૃત્તિ આવે છે, એ સંગી મનુ'મે પ્રતિ ઉપદેશ

शार्दूलमिहीद्विषत्

नृष्णा त्रिन्वि मज्ज धर्मा जहि मदं पापे रति मा वृथा

स्वयं प्रपुण्यान् माभुषदर्श मेयम्य विहज्जनम् ।

માન્યાન્માનય વિદ્વિષોઽપ્યનુનય પ્રન્છાદય સ્વાન્ગુણાન્
કીર્તિં પાલય દુઃખિતે કુર દયામેતત્સતા ચેષ્ટિતમ્ ॥ ૭૭ ॥

તૃષ્ણાને છેદો, ક્ષમાનુ સેવન કરો, મદને તજો, પાપમા
પ્રીતિ ન રાખો, સત્ય બોલો, સન્નજનના માર્ગને અનુસરો,
વિદ્વાનોની સેવા કરો, માનવા યોગ્યને માનો, શત્રુઓને
પણ મનાવો, પોતાના ગુણોને ઢાકો, કીર્તિની રક્ષા કરો
અને દુઃખિયા ઉપર દયા રાખો, કારણ કે, ઉપર ઠહેલા
લક્ષણો સન્નજનના છે ૭૭

બીજે પ્રકારે પણ સત્પુરુષોનું લક્ષણ અને તેનું દુર્લભપણ કહે છે
માલિનીવૃત્ત

મનસિ ઘચસિ કાયે પુણ્યવીર્યપૂર્ણા
સ્ત્રિભુવનમુપકારશ્રેણિમિ પ્રીણયન્ત ।

પરગુણપરમાણૂંર્પર્વતીઋત્ય નિત્ય

નિજહૃદિ વિકસન્ત સન્તિ સન્ત ક્રિયન્તે ॥ ૭૮ ॥

જેના મન, વચન અને કાયા પુણ્યરૂપ અમૃતથી ભરેલા
છે-મન, વચન અને શરીરથી જે પુણ્ય કરે છે, પણ પાપ કરતા
નથી-અને ઉપકારથી ત્રણે જગતને પ્રસન્ન કરે છે અને બીજા-
ના ઘોણ ગુણને પર્વત જેવડા મોટા કરી નિત્ય પોતાના
મનમા પ્રસન્ન થાય છે, એવા સત્પુરુષો વિરલ છે! ૭૮

સત્પુરુષો પોતાના ગુણ બીજાને આપે છે, તે સગથે મલમ
પર્વતની અન્યોક્તિ

યસન્તતિલકાવૃત્ત

કિં તેન હેમગિરિના રજતાદ્રિના વા

યનાગ્રિતાશ્ચ તરવસ્તરવસ્ત યત્ ।

મન્યામહં મલયમેવ યદાશ્રયેણ

વદ્ધોલનિમ્બકુટજાન્યપિ ચન્દનાનિ ॥ ૭૯ ॥

જેમાં રહેલાં વૃક્ષો જેવાં હોય તેવાં ને તેવાં જ રહે છે, એવા સોનાના મેરુ પર્વતથી અથવા રૂપાના કૈલાસ પર્વતથી શું પ્રયોજન છે? અર્થાત્ કાંઈ પણ નહીં અમે તો મલયાચળને જ મોટો માનીએ છીએ. કારણ કે, જે પર્વતના આશ્રયથી ચણકબાળ, લિમ્બડા અને ઇન્દ્રજવનાં વૃક્ષો પણ ચંદન થઈ જાય છે. ૭૬

ધીર પુરુષો મેળવવા ધારેલી વસ્તુને મેળવવા માટે યત્ન કરતાં વચમાં વિદ્ધ આવે તો પણ ધારેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ વિના વિરામ પામતા નથી, એ સંબંધે સમુદ્રમથન કરતા દેવતાઓનું દૃષ્ટાંત આપી સિદ્ધ કરે છે.

ધીરજ પ્રશંસા

ઉપેન્દ્રવગ્નાવૃત્ત

રત્નર્મદાહૈસ્તુતુપુર્ન દેવા ન મેજિરે ભીમવિષેણ ભીતિમ્ ।

સુધાં વિના ન પ્રયયુર્ધિરામં ન નિશ્ચિતાર્યાઠિરમન્તિ ધીરાઃ ૮૦

દેવતાઓ અમૂલ્ય રત્નોથી પ્રસન્ન થયા નહીં અને ભયંકર વિપત્તિ ડર્યા નહીં; (કારણ કે, તેઓ અમૃત માટે સમુદ્ર મથન કરતા હતા, માટે) અમૃત નીકળ્યા પહેલાં વિરામ પામ્યા નહીં. ધીર પુરુષો ધારેલી વસ્તુ મળ્યા સિવાય વિરામ પામતા નથી, એટલે ધારેલી વસ્તુ મળે ત્યાં સુધી (સત્પુરુષો) ઉદ્દોગ કર્યા કરે છે. ૮૦

પોતાનાં કાર્યમાં પૂર્ણ રીતે ઉતરેલા વિવેકી પુરુષ, વચમાં આવેલાં મુખ વા દુઃખને ગણકારતા નથી, એ પરબોધવચન. મિશ્વરિણીવૃત્ત

કચિદ્મૌ શાયી કચિદપિ ચ પર્યટ્કદાયનઃ

કચિચ્છ્રાકાદારી કચિદપિ ચ શાલ્યોદનમચ્ચિઃ ।

કચિત્કન્યાધારી કચિદપિ ચ દિવ્યામ્બરધરઃ

મનસ્વી કાર્યાર્થી ન ગણયતિ દુઃત્વં ન ચ મુલ્યમ્ ॥ ૮૧ ॥

કોઈ વખતે પૃથ્વી ઉપર સૂવે છે અને કોઈ વખતે પલંગ ઉપર પોઢે છે, કોઈ વખત શાક ખાઈ રહે છે અને કોઈ વખત લાત આદિનું સુંદર લોજન કરે છે, કોઈ વખત ઠંથા-ફાટેલી તૂટેલી ગોદડી આઢે છે અને કોઈ વખત મનોહર વસ્ત્ર પહેરે છે, એમ કાર્ય કરવાની ઈચ્છા-વાળો વિવેકી પુરુષ સુખને કે દુઃખને ગણતો નથી. ૮૧

સુજનપણા વગેરે સર્વ અલંકાર કરતાં સ્વભાવ જ ઉત્તમ અલંકાર છે.

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

પ્રેશ્વર્યસ્ય વિભૂષણં સુજનતા શૌર્યસ્ય વાન્સંયમો

જ્ઞાનસ્યાંપશમઃ શ્રુતસ્ય વિનયો વિત્તસ્ય પાત્રે વ્યયઃ ।

અક્રોધસ્તપસઃ ક્ષમા પ્રમવિતુર્ધર્મસ્ય નિર્વ્યાજતા

‘સર્વેષામપિ સર્વકારણમિદં શીલં પરં ભૂષણમ્ ॥ ૮૨ ॥

સૌજન્ય મોટાઈને શોભાવે છે (સુજનતા વિના મોટાઈ શોભતી નથી); વાહસંયમ (વાણી નિયમમાં રાખવી) એ શૌર્યને શોભાવનાર છે, (વાણીથી પોતાનાં પરાક્રમનાં વખાણ કરવાં નહીં); જ્ઞાનનું ભૂષણ શાંતિ છે (તત્ત્વજ્ઞાન થાય ત્યારે શાંતિ અવશ્ય રાખવી જોઈએ); નમ્રતા શાસ્ત્રનાં શ્રવણને શોભાવે છે (શાસ્ત્રશ્રવણથી નમ્રતા અવશ્ય મેળવવી જોઈએ); સત્પાત્રને દાન, આપણું એ ધનને શોભાવે છે (જો ધન હોય તો અવશ્ય સત્પાત્રને દાન આપણું); ક્રોધ ન કરવો એ તપને શોભાવે છે (તપ કરનારે ક્રોધ ન કરવો જોઈએ); ક્ષમા સમર્થ પુરુષને શોભાવે છે (સમર્થ પુરુષે ક્ષમા રાખવી જોઈએ), નિષ્કપટપણું ધર્મને શોભાવે છે (દંભથી ધર્મીયરણ કરવું નહીં); સુજનતા વગેરે સર્વ ગુણોનું કારણ શીલ* એ જ પરમ ભૂષણ છે. ૮૨

* ધર્મશાસ્ત્રમાં તેર પ્રકારનું શીલ કહેલું છે

ધીર પુરુષો નિદા વગેરે થવા છતાં પણ ન્યાયમાર્ગથી ચલાયમાન થતા નથી.

વમન્તતિલકાવૃત્ત

નિંદન્તુ નીતિનિપુણા यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ૮૩ ॥

નીતિમાં કુશળ પુરુષો નિંદા કરે અથવા તેો સ્તુતિ કરે, લક્ષ્મી યથેચ્છ આવે વા જાયો, આજે જ મરણ થાયો વા યુગાન્તરે મરણ થાયો, પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયમાર્ગથી એક પગલું પણ ચલાયમાન થતા નથી. ૮૩

તાત્પર્ય-નિંદા વગેરે થાય તેો પણ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહીં. મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ પ્રારબ્ધ જ છે, એપર સર્પનું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત,

भग्नाशस्य करण्डपीडिततनोम्लानेन्द्रियस्य क्षुधा
कृत्वाऽऽखुर्विषरं स्वयं निपतितो नक्तं मुखे भोगिनः ।
तृप्तस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा

लोकाः पश्यत देवमेव हि नृणां वृद्धौ क्षये कारणम् ८४

કોઈ એક વાદીએ એક સર્પને 'કરંડીઆમાં પૂંચો તેથી તેનું શરીર ખલુ પીડાવા લાગ્યું, તેની સર્વ આશા ભંગ થઈ ગઈ અને ક્ષુધાવડે તેની ઈંદ્રિયો પણ મ્લાન થઈ ગઈ, એવામાં રાત્રિને વખતે એક ઉંદર જોરાઈની આશ્રાથી તે 'કરંડીઆમાં કાણુ પાટીને પોતે જ તે સર્પના મુખમાં જઈ પડ્યો, એટલે સર્પ તેના માંસથી તૃપ્ત થઈને તુરંત ઉંદરે પાડેલા બાકામાંથી

ખહાર નિકળી ગયો માટે હે મનુષ્યો ! તમે નિશ્ચયે સમજજો
કે, મનુષ્યોના ઉદયાર્તનુ કારણુ દૈવ જ છે ૮૪

આવશ્યને દૂર કરી ઉદ્યોગી પુરુષ લોકમાં સુખ પામે છે
એમ કહે છે.)

મનુષ્યમૂર્ત્ત

પાતિતાંડપિ કરાઘાતૈરુપતત્યેય કન્દુકઃ ।

પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થાયિન્યા વિપત્તયઃ ॥ ૮૫ ॥

હાથવડે વારવાર પાડવા છતાં પણ દડો જેમ ફરીફરીને
ઉછળે છે, તેમ સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષો ઉપર આવેલી વિપત્તિઓ
પણ ઘણું કરીને સ્થિર રહેતી નથી ૮૫

મનુષ્યમૂર્ત્ત

આલસ્ય હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો મહાગ્નિપુઃ ।

નાસ્ત્યુદ્યમસમો વન્ધુઃ કૃત્વાર્યં નાવસીદતિ ॥ ૮૬ ॥

આલસ્ય જ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે,
ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી, કારણુ કે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ
દુઃખી થતો નથી. ૮૬

વૃક્ષ વગેરેની પેઠે આપત્તિ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે,
માટે સત્પુરુષો મનમાં દુઃખ ધરતા નથી.

આર્યો

છિન્નોડપિ રોહતિ તદ્દ ક્ષીણોપ્યુપચીયતે પુનઃચન્દ્રઃ ।

ક્ષિતિ ચિમૃશન્તઃ સન્તઃ સન્તપ્યન્તે ન વિપ્તુતા લોકે ॥ ૮૭ ॥

છેદેલું વૃક્ષ પણ ફરીથી ઉગે છે અને ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર
પણ ફરીથી વધે છે, એવી રીતે વિચારતા સત્પુરુષો જગતમાં
આપત્તિમાં આવવાથી સતાપ કરતા નથી. ૮૭

દૈવની પ્રશંસા

પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય તો પરાક્રમ બ્યર્થ થાય છે, એપર
ધનું દર્શાવે

ધીર પુરુષો નિદા વગેરે થના યતા પણ ન્યાયમાર્ગથી
અભાયમાન થતા નથી
વસન્તતિલકાવૃત્ત

નિંદન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ
લક્ષ્મી સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્મ્ ।

અથેવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા
ન્યાયયાત્પથ પ્રવિચલન્તિ પદ ન ધીરા ॥ ૮૩ ॥

નીતિમા કુશળ પુરુષો નિદા કરે અથવા તો સ્તુતિ
કરે, લક્ષ્મી યથેચ્છ આવે વા જાઓ, આજે જ મરણ થાઓ
વા યુગાન્તરે મરણ થાઓ, પરંતુ ધીર પુરુષો ન્યાયમાર્ગથી
એક પગલુ પણ અભાયમાન થતા નથી ૮૩

તાર્પર્ય-નિદા વગેરે થાયતો પણ ન્યાયમાર્ગ છોડવો નહીં
મનુષ્યની વૃદ્ધિ અને ક્ષયનું કારણ પ્રારબ્ધ જ છે, એપર

સર્પનું દષ્ટાંત

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

। ૧

મગ્નાશસ્ય કરણ્ડપીઢિતતનામ્લાનેન્દ્રિયસ્ય શ્લુઘા
વૃત્વાડઽઽસ્તુર્વિવરં સ્વથ નિપતિતો નક્ત મુલે ભાગિન ।

તૃપ્તસ્તત્પિશિતેન સત્વરમસો તેનૈવ યાત પથા

લોકા પશ્યત દેવમેવ હિ નૃણા વૃદ્ધો ક્ષયે કારણમ્ ૮૪

કેાઈ એક વાદીએ એક સર્પને ડરડીઆમા પૂર્યો તેથી

તેનું શરીર બહુ પીડાવા લાગ્યું, તેની સર્વ આશા ભગ થઈ
ગઈ અને ક્રુધાવડે તેની ઇદ્રિયો પણ મ્લાન થઈ ગઈ, એવામા
રાત્રિને વખતે એક ઉદર ખોરાકની આશાથી તે ડરડીઆમા
ઢાલું પાડીને પોતે જ તે સર્પના મુખમા જઈ પડ્યો, એટલે
સર્પ તેના માસથી તૃપ્ત થઈને તુરંત ઉદરે પાડેલા ખાકામાથી

ખહાર નિકળી ગયો. માટે હે મનુષ્યો ! તમે નિશ્ચયે સમજાને
કે, મનુષ્યોના ઉદયાસ્તનુ કારણ દેવજ છે ૮૪

આલસ્યને દૂર કરી ઉદ્યોગી પુરુષ લોકમાં મુખ પામે છે
એમ કહે છે. " --

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

પાતિતાંડપિ કરાઘાતૈસ્તપતત્યેવ કન્દુકઃ ।

- પ્રાયેણ સાધુવૃત્તાનામસ્થાયિન્યો વિપત્તયઃ ॥ ૮૫ ॥

હાથવડે વારવાર પાડવા છતાં પણ દડો જેમ ફરીફરીને
ઉછળે છે, તેમ સાધુ વૃત્તિવાળા પુરુષો ઉપર આવેલી વિપત્તિઓ
પણ ઘણું કરીને સ્થિર રહેતી નથી ૮૫

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

આલસ્યં હિ મનુષ્યાણાં શરીરસ્યો મહાગ્રિયુઃ ।

નાસ્ત્યુદ્યમસમો બન્ધુઃ કૃત્વાયં નાવસીદિતિ ॥ ૮૬ ॥

આલસ્યજ મનુષ્યોના શરીરમાં રહેલો મોટો શત્રુ છે,
ઉદ્યોગ જેવો કોઈ પણ બંધુ નથી, કારણ કે ઉદ્યોગ કરનાર પુરુષ
દુઃખી થતો નથી. ૮૬ ;

વૃક્ષ વગેરેની પેઠે આપત્તિ આવે છે અને નષ્ટ થાય છે,
માટે સત્પુરુષો મનમાં દુઃખ ધરતા નથી.

આર્યા

છિન્નોડપિ રોહતિ તદ્દ. ક્ષીણોપ્યુપચીયતે પુનઃશ્ચન્દ્રઃ ।

इति विमृशन्त. सन्तः सन्तप्यन्ते न विप्लुता लोके ॥ ૮૭ ॥

છેદેલું વૃક્ષ પણ ફરીથી ઉગે છે અને ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર
પણ ફરીથી વધે છે, એવી રીતે વિચારતા સત્પુરુષો જગતમાં
આપત્તિમાં આવવાથી સતાપ કરતા નથી. ૮૭

દૈવની પ્રશંસા

પ્રારબ્ધ પ્રતિકૂલ હોય તો પરાક્રમ બ્યર્થ થાય છે, એપર
ઈદ્રતું દષ્ટાત

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નેતા यस્ય વૃહસ્પતિ પ્રહરણ વજ્ર સુરા સેનિકા
સ્વર્ગો દુર્ગમનુગ્રહ કિલ હરેરૈરાવતો ઘારણ ।

इत्येभ्यर्वलान्वितोऽपि बलभिद्भग्न परै सगरे
तद्वचक्त वरदैवमेव शरण धिग्धिग् वृथा पौरपम् ॥ ૮૮ ॥

જેના મુખ્ય કારભારી ગૃહસ્પતિ છે, જેનું શસ્ત્ર વજ્ર છે,
જેના સૈનિકા દેવતા છે, જેનો સ્વર્ગ જેવો કિલ્લો છે, જેની ઉપર
વિષ્ણુ ભગવાનનો અનુગ્રહ છે અને જેને ઐરાવત હાથી છે,
એવી રીતે ઐશ્વર્ય અને બળવાળા ઇંદ્રને પણ યુદ્ધમાં શત્રુએ
જિતી લીધો, તો પ્રારબ્ધ જ શરણે જવા યોગ્ય છે એ પ્રસિદ્ધ
છે પ્રારબ્ધ વગરના પુરુષાર્થને ધિક્કાર છે (નમીબ ન હોય તો
માણસોનો ઉદ્યોગ નિષ્ફળ થાય છે) ૮૮

સઘળા કાર્ય કર્માધીન છે તોપણ વિદ્વાન્ માણસે જે કરવું
તે વિચારીને કરવું, એપર બોધ વચન

અનુષ્ટુમ્બુત

कर्मायत्त फल पुत्तां बुद्धि कर्मानुसारिणी ।

तथाऽपि सुधिया भाव्य सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ૮૯ ॥

પુરુષને ક્ષણ મળવું તે કર્મને આધીન છે અને બુદ્ધિ
કર્માનુસારી છે, તથાપિ વિદ્વાન્ માણસે સારી રીતે વિચારીને જ
કર્મ કરવું જોઈએ ૮૯

ભાગ્ય વગરનો પુરુષ જ્યાં જાય ત્યાં હુ ખ પામે છે, એપર
ટાલ પડેલાનું દષ્ટાંત

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

खल्व्यादा दिवसेश्वरस्य किरणै सन्तापितो मस्तके

वाञ्छन्देशमनातप विधिवशात्तालस्य मूल गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता मग्न सशब्द शिर

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापद् ॥ ૯૦ ॥

એક માણસને માથે ટાલ પડેલો હતો, તે સૂર્યના કિરણોથી માથું તપ્તું ત્યારે છાયાવાળાં સ્થળની ઇચ્છાથી નસી-બયોગે તાડનાં મૂળ આગળ ગયો, તો ત્યાં પણ તાડનું મોટું ફળ પડવાથી તડાકાબધ તેનું માથુ ફૂટયું. ભાગ્યરહિત જ્યાં જાય છે ત્યાં જ પ્રાય આપત્તિઓ આવી પડે છે ૯૦

તાત્પર્ય-તાડકાથી તપેલો ટાલીઓ છાયાવાળી જગ્યાએ ગયો, તો ત્યાં પણ તાડનું ફળ પડવાથી તેનું માથુ ફૂટી ગયું તેમ ભાગ્યરહિત પુરુષ જ્યાં જાય છે ત્યાં દુઃખ જ પામે છે

સર્વત્ર પ્રારબ્ધજ બળવાન છે, એ પર દર્શાવે.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

શશિદિવાકરયોર્ગ્રહપીડનં ગજભુજગમયોરપિ બન્ધનં ।
મતિમતાં ચ વિલોક્ય દરિદ્રતાં વિધિરહો બલવાનિતિ મે મતિઃ

સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ રાહુથી પીડા થાય છે, હાથી અને સર્પ પણ બધાય છે, અને શુદ્ધિમાનો દરિદ્ર હોય છે, તે જોઈને મારું મત તો એવું છે કે, પ્રારબ્ધજ બળવાન છે ૯૧

પુરુષો ઉત્તમ છતાં અદ્યાયુષી હોય છે તે જોઈ, તેઓને બનાવતા બ્રહ્મા વિચાર વગરના છે એમ નોકમત છે તે પર નોક.

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

સૃજતિ તાવદશેષગુણાકરં પુરુષરત્નમલંકરણ ભુવ ।
તદપિ તત્ક્ષણમગ્નિકરોતિ ચેદહહ કષ્ટમપણ્ડિતતા વિધે ॥૨૨॥

બ્રહ્મા પ્રથમ સર્વ શુભની ખાણ અને પૃથ્વીના અલંકારરૂપ ઉત્તમ પુરુષને સર્જે છે તદ્દપિ તત્ક્ષણે જો એ ઉત્તમ પુરુષની અદ્ય આયુષ ઠરે છે, તો એ કેવી જોઈની વાત છે કે, બ્રહ્મા પણ અજ્ઞાની છે ૯૨

જન્મ વખતે બ્રહ્માએ લલાટમાં લખેલા લેખને કાંઈ પણ ફેરવી શકતું નથી; એપર કરીર (કેરડા)નું દષ્ટાંત.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પત્રં નૈવ યદા કરીરવિટપે દોષો વસન્તસ્ય કિમ્
 નોત્ક્રુકોપ્યવલોકતે યદિ દિવા સૂર્યસ્ય કિં દૂષણમ્
 ધારા નૈવ પતન્તિ ચાતકમુખે મેઘસ્ય કિં દૂષણં
 યત્પૂર્વં વિધિના લલાટલિખિતં તન્માર્જિતું કઃ ક્ષમઃ ॥૧૩॥

કરીર. (કેરડા)ના વૃક્ષમાં પાંદડાં થતાં નથી, એમાં વસંતઋતુનો શો દોષ? દિવસમાં ઘૂડ જોઈ શકતું નથી, તેમાં સૂર્યનો શો દોષ? ચાતક (બપૈયા)ના મુખમાં જળની ધાર પડતી નથી, તેમાં મેઘનો શો દોષ? માટે બ્રહ્માએ પ્રથમ લલાટમાં જે લખેલું હોય, તેને ફેરવવા માટે કોણ સમર્થ છે? હાં, આર્થાત્ જે કે વસંતઋતુ હોય ત્યારે સર્વ વૃક્ષોને પાંદડાં આવે છે, માત્ર કેરડાંના વૃક્ષને પાંદડાં આવતાં નથી; દિવસમાં સંઘળાં દેખે છે, પણ ઘૂડ દેખી શકતું નથી અને મેઘની ધારા સર્વત્ર પડે છે પણ ચાતકના મુખમાં પડતી નથી, તેમાં આરબ્ધ વિના બીજું કાંઈ પણ કારણ નથી, માટે સર્વત્ર આરબ્ધ બળવાન છે.

કર્મની પ્રબળતા

કર્મ પ્રસંસાપર જે શ્લોક.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

નમસ્યામો દેવાન્નનુ હતંવિધેસ્તેऽપિ વશગા
 વિધિર્વન્યઃ સોऽપિ પ્રતિનિયતકર્મેકફલદઃ ।
 ફલં કર્માયત્તં કિમમરણૈઃ કિંચ વિધિના
 નમસ્તત્કર્મભ્યો વિધિરપિ ન ચેભ્યઃ પ્રભવતિ ॥૧૪॥

દેવોને નમસ્કાર કરીએ છીએ; પરંતુ તે તો પ્રદાને વશ છે; (તો) પ્રદા વંદન કરવા યોગ્ય છે, (પરંતુ) તે પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કર્મનું ફળ આપે છે, તે ફળ કર્મના વશમાં છે, માટે દેવો તથા પ્રદાને (વંદવાનું) શું પ્રયોજન છે? માટે પ્રદા પણ જેને ફેરવી શકતા નથી, એવાં કર્મને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૮૪

તાત્પર્ય-સર્વ કરતાં કર્મ જ પ્રણા છે.

ગારૂડવિક્રીષ્ણવૃત્ત

બ્રહ્મા યેન કુલાલવન્નિયમિતો વ્રહ્માણ્ડમાણ્ડોદરે

વિષ્ણુર્યેન દશાવતારગહને ક્ષિતો મહાસંકટે ।

રુદ્રો યેન કપાલપાણિપુટકે મિક્ષાટનં કારિતઃ

સૂર્યો બ્રામ્પતિ નિત્યમેવ ગગને તસ્મૈ નમઃ કર્મણે ॥૧૫॥

જે કર્મે પ્રદાને પ્રદાંડની વચમાં કુલારનું ઠામ સોંપેલું છે, વિષ્ણુને દશ અવતારના મોટા સંકટમાં નાંખેલા છે, જે કર્મ મહાદેવજીની પાસે જોપ્રદીમાં લીખ મંગાવે છે અને સૂર્યને નિરંતર આકાશમાં લમાવે છે, તે કર્મને નમસ્કાર કરું છું. ૮૫

સર્વ જગોએ વખતો વખત લાગ્યજ ફળે છે, પરંતુ આકૃતિ વગેરે ફળતાં નથી, એપર વૃક્ષનું દર્શાવ.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નૈવારુતિઃ ફલતિ નૈવ કુલં ન શીલં

વિદ્યાઽપિ નૈવ ન ચ યત્નરુતાઽપિ સેવા ।

માગ્યાનિ પૂર્વતપસા ચલુ સંચિતાંનિ

ફાલે ફલન્તિ પુરુષસ્ય યથેવ વૃક્ષાઃ ॥ ૧૬ ॥

આકૃતિ, કુલ, સ્વલાંબ, વિદ્યા અને યત્નથી કરેલી સેવા કોઈ પણ પુરુષને ફળ આપતું નથી, માત્ર પ્રથમ કરેલાં તપથી મેળવેલું જ્ઞાન, વૃક્ષની પેઠે પુરુષને વખતો વખત ફળ આપે છે. ૮૬

તાત્પર્ય-જેમ વૃક્ષ સમય આવે ફળ આપે છે, પણ વખત વિના ફળ આપતાં નથી, તેમ ભાગ્ય પણ વખતે ફળ આપે છે, માટે ભાગ્ય જ ફળ આપનાર છે, પણ ખીજું કંઈ નથી.

પૂર્વે મેળવેલાં પુણ્ય માણસની સર્વત્ર રક્ષા કરે છે, એમ કહે છે.

ઉપેન્દ્રવજ્રાવૃત્ત

ઘને રણે શશુજલાશિમધ્યે મહાર્ણવે પર્વતમસ્તકે વા ।

સુપ્તં પ્રમત્તં વિષમસ્થિતં વા રક્ષન્તિ પુણ્યાનિ પુરા કૃતાનિ ।૧૭।

વનમાં, રણમાં, શત્રુ, જલ અથવા અગ્નિની વચમાં, મહા સમુદ્રમાં અને પર્વત ઉપર, નિદ્રામાં પડેલા હોઈએ ત્યારે મદ્ય વગેરેથી ભાન વગરના અને જોખમ ભરેલા સ્થળમાં પૂર્વે કરેલાં પુણ્યો, પુરુષની રક્ષા કરે છે; એટલા માટે માણસો-એ સર્વદા પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૯૭

માણસે સત્ક્રિયા જ કરવી; એમ તેનાં કારણો બતાવીને કહે છે.

શાર્દૂલવિકીઢિતવૃત્ત

યા સાધૃશ્ચ ચલાન્કરોતિ વિદુષો મૂર્ખાન્દિતાન્દ્વેષિણઃ ।

પ્રત્યક્ષં કુરુતે પરોક્ષમમૃતં હાલાહલં તત્ક્ષણાત્ ।

તામારાધય સત્ક્રિયાં ભગવતીં ભોક્તું ફલં ધાંછિતં

દે સાધો વ્યસનૈર્ગુણેષુ વિપુલેષ્વાસ્થ્યાં વૃથા મા કૃથાઃ ॥ ૧૮॥

હો સજ્જન ! જો પાંછિત-ફળ લોગવવાની ઇચ્છા હોય તો સત્ક્રિયા કે જે ખલ પુરુષને પણ સજ્જન કરે છે, મૂર્ખોને વિદ્વાન કરે છે, શત્રુઓને (મિત્ર) કરે છે, પરોક્ષને પ્રત્યક્ષ કરે છે, અને ઝેરને તત્કાળ અમૃત કરે છે, તે ભગવતી સત્ક્રિયા (સકર્મ)ની સેવા કર અને અન્ય પુષ્કળ ગુણોમાં આસક્તિથી ફેાકટ પ્રયાસ મા કર. ૯૮

શુદ્ધિમાન માણસે જે કાર્ય કરવું, તે છેવટ સુધીનો વિચાર કરીને કરવું.

માલિનીવૃત્ત

ગુણવદગુણવદ્વા કુર્વતા કાર્યમાદો
પરિણતિરવધાર્યા યત્નતઃ પણ્ડિતેન ।
અતિરમસકૃતાનાં કર્મણામા વિપત્તે
ર્ભવતિ હૃદયદાહી શલ્યતુટયો વિપાક ॥ ૧૯ ॥

ગુણવાળુ વા ગુણ વગરનું કાર્ય કરનારા પંડિતે પ્રથમથી જ યત્નથી પરિણામનો વિચાર કરવો જોઈએ (એટલે આ કાર્યનું પરિણામ સુખદાયક થશે વા દુઃખદાયક તે વિચારવું જોઈએ, તેમ ન કરે તો દુઃખ થાય) અતિ ઉતાવળથી કરેલા કર્મોનું પરિણામ શલ્ય (ખાણના કૃણા) પેઠે મરણુ પર્યંત હૃદય-મા દાહ કરનારું થઈ પડે છે. ૯૯

આ કર્મભૂમિમા જન્મીને માણસે તપ જ કરવું જોઈએ, પણ ખીજું કાંઈ નહીં, એ અભિપ્રાયથી કહે છે.

લઘ્વરાટ્વ

સ્થાલ્યાં વૈદૂર્યમગ્ન્યાં પચતિ તિલકર્ણોઞ્ચાંદનેરિધનાથૈઃ
સૌવર્ણલોઢ્વલાગ્રેર્વિલિખતિ વસુધામર્કમૂલસ્ય દેતાઃ ।
હિત્વા કર્પૂરસ્પન્ડાન્નૃતિમિદ્ધ કુરતે કોટ્રવાણાં સમન્તા-
ત્પ્રાપ્યેમાં કર્મભૂમિં ન ચરતિ મનુજો યસ્તપો મન્દમાગ્ય ૧૦૦

જે માણસ આ કર્મભૂમિમા જન્મીને તપ કરતો તથી તે મન્દભાગ્ય માણસ વૈદૂર્યમણિના પાત્રમા ચંદનના ઇંધણથી તલને પકાવે છે, આકાશનાં મૂળ માટે સોનાના હાળના અથ ભાગથી પૃથ્વીને જોડે છે અને કપૂરના આડને કાપી (તેથી) કોદરાના આડને વાડ કરે છે. ૧૦૦

તાત્પર્ય-જેમ તલ પકાવવા માટે વૈદ્યનું પાત્ર અને
અદનના ઈંધણા વ્યર્થ છે, જેમ આકાશના મૂળ કાઢવા માટે
સોનાના અથ્ર લાગથી પૃથ્વી જોડવી વ્યર્થ છે અને જેમ
કોદરની રક્ષા માટે કપૂરની વાડ વ્યર્થ છે, તેમ આ કર્મ
મૂંઝામત તપ સિવાય બીજા કર્મ વ્યર્થ છે

સઘળું કર્મબંધીન છે, માટે મોટો યત્ન કરવાથી પણ જે
અવશ્ય થવાનું હોય, તે થાય જ છે

શાર્દૂલવિકીરિતઘૃત

મજ્જત્વમ્મસિ યાતુ મેરુશિખર શત્રૂઞ્જયત્વાહવે ।

વાણિજ્ય વૃપિસેવનાદિ સકલા વિદ્યા કલા શિક્ષતુ ।

આકાશ વિપુલ પ્રયાતુ સ્વગવત્કૃત્વા પ્રયત્ન પર ।

નાભાવ્ય ભવતીહ માગ્યવશતો ભાવ્યસ્ય નાશ કુત્ત ૧૦૧

(મોટા પુરુષ) જળમા ખૂડે, મેરુ પર્વતના શિખર ઉપર
જાય, યુદ્ધમા શત્રુઓને છોડે, વેપાર, ખેડ, સેવા કરે અને સઘળી
વિદ્યા ને કળા શીખે અને પક્ષીની પેઠે પરમ પ્રયત્ન કરીને મોટા
આકાશમા જાય તો પણ જે ન થવાનું હોય તે થાય નહીં, ને જે
થવાનું હોય તેનો નાશ કયાથી? અર્થાત્ નાશ થતો નથી ૧૦૧

ન ધટે તેવા પણ સઘળા કાર્યો પૂર્વજન્મના કર્મથી સિદ્ધ થાય છે.

વસ તતિલકાવૃત્ત

મીમ વન ભવતિ તસ્ય પુર પ્રધાન

સર્વો જન સુજનતામુપયાતિ તમ્ય ।

કૃત્ત્વા ચ મૂર્મવતિ સનિધિરત્નપૂર્ણા

યસ્યાસ્તિ પૂર્વસુદૃત વિપુલ નરસ્ય ॥ ૧૦૨ ॥

જે માણસે પૂર્વ જન્મમા પુષ્કળ પુણ્ય કર્યા હોય તે
માણસ માટે ભયંકર વન પણ મોટું નગર થાય છે, સઘળા

મનુષ્યેા સજ્જન થાય છે, અને આખી પૃથ્વી ઉત્તમ લંડાર તથા રત્નથી પૂર્ણ થાય છે, એટલા માટે માણસે પુણ્ય જ કરવું જોઈએ. ૧૦૨

પ્રશ્ન અને ઉત્તરથી પુરુષને કરવા લાયક અને ન કરવા લાયક શું છે ? તે કહે છે.

શાર્દૂલપિક્કીઢિતવૃત્ત

કો લાભો ગુણિસંગમ. કિમસુખં પ્રાજ્ઞેતરૈ સંગતિ

કા હાનિ. સમયચ્યુતિર્નિપુણતા કા ધર્મતત્ત્વે રતિઃ ।

ક. શૂરા વિજિતેન્દ્રિય. પ્રિયતમા કાઽનુવ્રતા કિં ધનં

ત્રિધા કિં સુખમપ્રવાસગમનં રાજ્ય કિમાજ્ઞાફલમ્ ॥૧૦૩॥

પ્ર-લાભ કયો ? ઉ-શુભવાનનો સમાગમ જ લાભ છે

પ્ર-હુ ખ કયું ? ઉ-મૂર્ખોનો સમાગમ એ જ હુ ખ છે પ્ર-હાનિ

કઈ ? ઉ-સમય ભૂલી જવો એ જ હાનિ છે (એટલે માણસે

વખતો વખતે સાવધાનીથી રહેવું જોઈએ) પ્ર-ચતુરાઈ કઈ ?

ઉ-ધર્મમા પ્રીતિ રાખવી એ જ ચતુરાઈ છે પ્ર-શૂર કયો ?

ઉ-જે જિતેન્દ્રિય હોય તે શૂર કહેવાય છે. પ્ર-અતિ પ્રિય સ્ત્રી

કઈ ? ઉ-જે પોતાને અનુસરે તે અતિ પ્રિય સ્ત્રી સમજવી.

પ્ર-ધન કયું ? ઉ-વિદ્યા જ ધન છે. પ્ર-સુખ શું ? ઉ-પરદેશ

ન જવું એ જ સુખ છે પ્ર-રાજ્ય કયું ? ઉ-જેમા આજ્ઞાનો

અમલ થાય તે રાજ્ય કહેવાય એટલે જે રાજ્યથી આજ્ઞા

સંકળ થાય, તેવું રાજ્ય કરવું ? ૧૦૩

નિવેકા પુરુષની જે ગતિ થાય છે, તેપર માણસીના પુષ્પનું

દષાત

અનુષ્ટુમ્બુત્ત

માલતીકુસુમસ્યેવ છે ગતીહ મનસ્વિનઃ ।

મૂર્ધ્નિ યા સર્વલોકમ્ય શીર્યતે વન યવ યા ॥ ૧૦૪ ॥

વિવેકી પુરુષની માલતીનાં પુષ્પની પેઠે જો ગતિ છે; (એક તો) સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર રહેવું, (ને જીજ્ઞુ) વનમાં સૂકાઈ જવું. ૧૦૪

તાર્પર્ય-જેમ માલતીનું પુષ્પ સર્વ લોકના મસ્તક ઉપર રહે છે અથવા વનમાં જ સૂકાઈને ખરી જાય છે, તેમ વિવેકી પુરુષ ઘરમાં રહી લોકને માન્ય થાય છે અથવા વનમાં વસે છે.

પૃથ્વી ઉપર સન્નિવસની સ્થિતિ દુર્લભ.

આર્યા

અપ્રિયવચનદરિદ્રેઃ પ્રિયવચનાદ્યૈઃ સ્વદારપરિતુષ્ટૈઃ

પરપરિવાદનિવૃત્તૈઃ ક્વચિત્ક્વચિન્મણિહતા ઘસુઘ્રા ॥ ૧૦૫ ॥

જે અપ્રિય વચનનો દરિદ્ર છે અને પ્રિય વચનનો ભરેલો છે, જે પોતાની સ્ત્રીથી સંતુષ્ટ રહે છે અને જીજ્ઞુની નિન્દાથી અજાણો રહે છે, તેવા સત્પુરુષોથી પૃથ્વી કોઈ કોઈ જગે શોભી રહી છે. અર્થાત્ તેવા પુરુષો અતિ દુર્લભ છે. ૧૦૫

ધીર પુરુષના ધૈર્યનો નાશ કરવાને કોઈ પણ સંમર્થ નથી, એપર અગ્નિનું દહાંત.

ઉપજાતિવૃત્ત

કદર્યિતસ્યાપિ હિ ધૈર્યવૃત્તેર્ન શક્યતે ધૈર્યગુણઃ પ્રમાર્ણમ્ !

અધોમુલસ્યાપિ કૃતસ્ય વહેર્નાથઃ શિશ્વા યાતિ કદાચિદેવ ॥૧

જેમ અગ્નિનું મુખ નીચું કરીએ તો પણ તેની જ્વાળા કોઈ દિવસે નીચે જતી નથી, પરંતુ ઉપર જ જાય છે, તેવી રીતે ધીર પુરુષ દુઃખી છતાં પણ ધૈર્ય છોડતો નથી. ૧૦૬

ધીર પુરુષ સધળાં જગતને વશ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

કાન્તાકટાક્ષવિશિશ્વા ન ચ્ચનન્તિ યસ્ય

ચિત્તં ન નિર્દહતિ કોપકૃશાનુતાપઃ ।

કર્પન્તિ મૂરિચિપયાશ્ચ ન લોભપાદૈ-
લોકધર્યં જયતિ કુસ્ત્રમિદં સ ધીરઃ ॥ ૧૦૭ ॥

સ્રીનાં કટાક્ષરૂપી બાણુ જેનાં ચિત્તને લેહતાં નથી, કેાપ-
રૂપી અગ્નિનો તાપ જેના ચિત્તને આળતો નથી અને ઘણા
વિધયો લોભરૂપી પાશથી જેનાં ચિત્તને ખેંચતા નથી, તે ધીર
પુરુષ આ ત્રણેય લોકને જિતે છે. ૧૦૭

એક જ શઃ પુરુષ સઘળા જગતને જિતે છે, એપર
ધર્યંનું દર્શાવ

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

एकेनापि हि शूरेण पादाप्रान्तं महीतलम् ।

क्रियते भास्करेणेन स्फारस्फुरिततेजसा ॥ १०८ ॥

જેમ અતિ દેદિધ્યમાન તેજવાળો એક સૂર્ય પોતાના
કિરણોથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે, તેમ એક જ શૂર
પુરુષ પોતાના પગથી આખા ભૂમંડળને વ્યાપ કરે છે-એટલે
પોતાને વશ કરે છે ૧૦૮

લોકને પ્રિય લાગે તેના સ્વભાવવાળા પુરુષને સઘળા અનુ-
કૂલ થાય છે.

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुट्यायते तत्क्षणा-
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरुङ्गायते ।

व्यालो मातृगुणायते विपरसः पीयूषवर्णायते

यस्याङ्गेऽसिललोकवह्नमतमं शीलं समुन्मीलति ॥ १०९ ॥

સર્વ લોકને પ્રસન્ન કરે તેવો સ્વભાવ જે પુરુષના શરીરમા
શોભે છે તે પુરુષની પાસે અગ્નિ જળ જેવો શીતલ થાય છે,
સમુદ્ર નાની સરખી નદીના જેવો થાય છે, (એટલે ન તરાય તેવો

પણુ સમુદ્ર સુખથી તરાય છે.) મેરુ પર્વત તત્કાળ નાની સરખી શિલા જેવો થાય છે, સિંહ હરિણ જેવો થાય છે, સર્પ પુષ્પ-માળાના જેવો થાય છે અને ઝેર અમૃતની વૃદ્ધિ જેવું થાય છે. (એટલે પોતાનો મારણનો ગુણ છોડી દે છે.) ૧૦૬

તેજસ્વી પુરો પ્રતિજ્ઞાને ઊડતા નથી, તેપર પોતાની માતાનું દષ્ટાંત.

ધમન્તતિલકાવૃત્ત

લજ્જાગુણૌઘજનનોં જનનોમિવ સ્વા-

મત્યન્તશુદ્ધહૃદયમનુવર્તમાનામ્ ।

તેજસ્વિનઃ સુખમસૂતપિ સંત્યજન્તિ

સત્યવ્રતવ્યસનિનોં ન પુનઃ પ્રતિજ્ઞામ્ ॥ ૧૧૦ ॥

સત્યવાદી તેજસ્વી પુરુષો પોતાના પ્રાણોનો આનંદથી ત્યાગ કરે છે, પણ જે લજ્જાસ્વરૂપ ગુણસમુદાયને ઉત્પન્ન કરવા-વાળી છે, જે હૃદયને અત્યંત શુદ્ધ રાખવાવાળી છે, અને જે અત્યંત શુદ્ધ હૃદયની અને અનુકૂળ માતા જેવી છે, એવી પ્રતિજ્ઞાનો કદી પણ ત્યાગ કરતા નથી. ૧૧૦

તાત્પર્ય-સત્યવાદી પુરુષે પ્રાણ તજવા ઇષ્ટ છે, પરંતુ પોતાની પ્રતિજ્ઞા તજવી નહીં.

શ્રીના સ્વાભાવિક દોષો.

કોપક-શ્લોકો

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

અગ્રાહાં હૃદયં યયંય ઘડનં યદ્દર્પણાન્તર્ગતં

માયઃ પર્વતસૂદમમાર્ગવિષમઃ સ્ત્રીણાં ન વિજ્ઞાયતે

ચિત્તં પુષ્કરપત્રતોયતરલં, વિઠ્ઠદ્ધિરાશંસિતં

નારી નામ વિષાકરૈરિય લતા દોષેઃ સમં ઘડિતા ॥૧॥

। દર્પણુમા જણાતા વદનની માફક સ્ત્રીનું હૃદય અગ્રાહ્ય-
ન સમજાય તેવું છે, તેણીના ભાવ પર્વનોના સાકડા અને વિષમ
માર્ગની માફક સમજાતા નથી, કમળના પત્ર ઉપર રહેલા
પાણીની માફક અચળ અને વિદ્વાનોથી શકા કરાયલું જેનું ચિત્ત
છે એવી નારીરૂપ લતા, વિષના અકુરોના જેવા દોષોની સાથે
ઉછરેલી છે અર્થાત્ સ્ત્રીઓમા આ દોષો સ્વાભાવિક રહેલા છે ૧
આર્યા

અભિમુખનિહતસ્ય સતસ્તિષ્ઠતુ તાવજ્જયાઽથવા સ્વર્ગ ।

ઉમયવલસાધુવાદ શ્રવણસુખાસૌ વતાત્યર્થમ્ ॥ ૨ ॥

સામી છાતીએ રણુમા ધૂમનારને સ્વર્ગ મળે છે કે
જય મળે છે? એ વાત એક કોરે રાખીએ તો પણ, એટલું
તો છે જ કે, કાનને સુખ ઉપજાવનારો ઉભય પક્ષના સૈન્યનો
સાધુવાદ-ધન્યવાદ તે પામે છે એ ઘણી મોટી વાત છે ૨

સ્ત્રોક સ્પષ્ટ નથી, તો પણ તેનો એમ અર્થ થાય છે કે,
રણુસમામને મોખરે મરનારને સ્વર્ગ મળ્યું કે જય મળ્યો? એ
પ્રશ્નનો નિર્ણય ન થાય તો પણ એ તો નક્કી જ છે કે, તેને જોઉં
પક્ષનો ધન્યવાદ મળે છે અને આવો ધન્યવાદ રણુને મોખરે
મરનાર માટે ઓછો યોગ્યપ્રદ નથી જય કિંવા સ્વર્ગ તો મળ
વાના હોય સારે મળે, પરંતુ મરતા વેત ઉભયપક્ષ તેને ધન્ય
વાદ આપે છે, એ જ મોટી વાત છે

શિસ્તરિણીવૃત્ત

શ્યત્યંતસ્મિન્વા નિરવધિચમત્કૃત્યતિશયે

વરાહો વા રાહુ પ્રમવતિ ચમત્કારત્રિપય ।

મહીમેકા મત્તા ચદયમવદ્દન્તસલિલૈ

શિર શેષ શશુર્નિગિલતિ પર સત્યજતિ ચ ॥ ૩ ॥

આ અવધિ વગરના ચમત્કારસમૂહમાં વરાહ અને રાહુ ખરેખર મોટા ચમત્કારના વિષય બનેલા છે, જેમાનો પહેલો વરાહ, એકલો જ દાત ઉપર ચઢાવીને જળમાથી પૃથ્વીને ઉપર લઈ આવે છે અને મસ્તક માત્ર રહેલો રાહુ શત્રુને ગળી જાય છે અને મૂકી દે છે ૩

ટીકા-આ સ્તોત્ર ગુચવણુ ભરેલો છે તેનો ભાવ અને વૈયાકરણીય અન્ય વિચિત્ર છે ત્રીજુ ચરણુ વધારે વિરામ છે, પરંતુ કર્તાનો વાચ્યાર્થ એમ જણાય છે કે, વરાહ દાત ઉપર ચઢાવી પૃથ્વીને સમુદ્રમાંથી ઉપર લઈ આવે છે અને રાહુ મસ્તક માત્ર રહેલો છતાં શત્રુ-ચંદ્ર સૂર્યને ગળી જાય છે, એ ચમત્કારથી ભરેલા જગતમાં ચમત્કારનો વિરામ જ છે
શિશ્વરિણીવૃત્ત

उदन्वच्छन्ना भू स च निधिरपा याजनशत
सदा पान्थ पूषा गगनपरिमाण कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिमुद्रामुकुलिता
सत्ता प्रज्ञोन्मेप पुनरयमसीमा विजयते ॥ ४ ॥

પૃથ્વી ચાર સમુદ્રના માપમાં અને સમુદ્ર સો યોજનના માપમાં આવેલો છે, હૃમ્બેશા કરતા સૂર્યનારાયણુ ગગનનું માપ લે છે, આ પ્રમાણે પ્રાય સઘળી દિશાઓના અવધિ માપમાં આવેલા છે, પરંતુ સતજનની બુદ્ધિ ખરેખર અસીમ-અવધિ રહિત છે અને તે જ જય પામે ૪

અર્થાત્-પૃથ્વી, સમુદ્ર અને આકાશ સૌનું માપ થઈ શકે છે, પરંતુ સત્પુરુષની પ્રજ્ઞાનું માપ થતું નથી, માટે તેને જ ધન્ય છે
શાલ્મીનીવૃત્ત

एको देव केशवो वा शिवो वा
एक मित्र भूपतिर्वा यतिर्वा ।

एको वास पत्तने वा वने वा

एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५ ॥

એક દેવને લગવો જોઈએ, કા તો વિશ્ણુ લગવાનું કે કાં તો શિવ, મેત્રી પણ બેભાથી એક સાથે રાખવી, કા તો રામ સાથે કે કા તો સન્યાસી સાથે, નિવાસસ્થાન પણ બેભાથી એક સારુ, કા તો શહેર કે કા તો વન, તેમ જ સ્ત્રી પણ એક જ સારી, કા તો સુંદરી કે કા તો શુદ્ધ ! ૫

અર્થાત્-આ સ્ત્રીકામા માણસને બે રીતના માર્ગ બતાવે છે, તે બેભાથી એક પ્રહલુ કવો, એટલે કે પહેલો નહીં બને તો બીજો ગીતિ

कमठकुलाचलदिग्गजफणिपतिविध्रतापि चलति वसुधेयम्
प्रतिपन्नममलमनसा न फलति पुसां युगान्तेऽपि ॥ ६ ॥

કાચબે, કુલાચલપર્વતે, દિગ્ગજે તથા શેષનાગે ધારણ કર્યા છતાં પણ આ પૃથ્વી (હિમ્વેશા) ફરે છે પણ નિર્મળ મનવાળા પુરુષો જે કામ માથે લે છે, તે સાહસ-કામભાથી યુગાન્તે પણ પાછા ફરતા નથી ૬

शार्दूलविक्रीडितकुस

किं कूर्मस्य भव्यया न वपुषि क्षमा न क्षिपत्येष य
त्किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चल ।

किंत्वङ्गीरुतमुत्सृजन्न मनसा श्लाघ्यो जनो लज्जते
निर्वाह प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ ७ ॥

શું કાચબાને પોતાના શરીરપર ભાર લાગતો નહિ હોય કે એ પૃથ્વીને પોતાના શરીરપરથી ફેંકી દેતો નથી? સૂર્યને શુ થાક લાગતો નથી કે તે કંઈ પણ દિવસ નિશ્ચય થઈને બેસતો નથી? શુ મોટા પુરુષો મનવડે જે કામ માથે લે છે, તે છોડીને

ચાલ્યા જવાથી તેઓને શરમ આવતી નથી ? અર્થાત્ આવે છે જ. કારણ કે મોટા માણસોની આ એક ખાથસ જ છે કે, જે કામ માથે લીધું હોય, તે હસ્તેશાં નિભાવ્યા જ કરવું. ૭

અનુષ્ટુપ્ચુત્ત

કો ન યાતિ વશં લોકે મુખે પિણ્ડેન પૂરિતઃ ।

મૃદ્ધો મુખલેપેન કરોતિ મધુરધ્વનિમ્ ॥ ૮ ॥

મુખમાં કોળીઓ આપીએ તો આ જગતમાં કોણુ વશ ન થાય ? મૃદંગ-પખાજ પણ તેના-મુખ ઉપર લોટનો લેપ કરતાં મધુર શબ્દ ૫૩

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ક્ષુદ્રાઃ સન્તિ સહસ્રશઃ સ્વભરણવ્યાપારમાત્રાદ્યતાઃ

સ્વાર્થો यस્ય પરાર્થ એવ પરમો નૈકઃ સતામગ્રણીઃ ।

દુઃપૂરોદરપૂરણાય પિવંતિ સ્ત્રોતઃ પતિ વાહવો

જીમૂતસ્તુ નિદાઘસંભૃતજગત્સંતાપવિચ્છિન્તયે ॥ ૯ ॥

પોતાનું જ પેટ ભરવાને ઉદ્યમે લાગેલા હજારો ક્ષુદ્ર-જનો માલમ પડશે, પણ પારકાનો અર્થ-એજ પોતાનો સ્વાર્થ, એવું જાણનારા સારા પુરુષોમાં અત્રેસર એક પણ નથી. વડવાનંદ જેવો ક્ષુદ્ર અસિ પોતાનું જ પેટ-ભરવાને માટે સમુદ્રનું પાણી પી જાય છે, પણ જગતને વિષે-ધાંમ-રૂપી લાગેલા સંતાપને ટાળવાને માટે વાહણાં, ઉદ્યમે-લાગેલાં છે, (તેનાં સરખાં સારાં માણસો થોડાં જ હોય છે). ૯ ;

હવે પંચીના શ્લોકમાં કવિને મંત્રી સાથે સરખાવે છે.

મન્દં મન્દં રચયતિ પદં લોકચિત્તાનુવૃત્ત્યા

કામે મન્ત્રી કવિરિચ સદા શ્લેદમારૈરુત્કઃ ॥ ૧૦ ॥

‘ખરેખર’ કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશાં ખેદરૂપી ભારથી મુક્ત હોતો નથી; ‘કારણ કે તે દૂરથી નવીન અર્થ (મંત્રીપક્ષે દ્રવ્ય અને કવિપક્ષે અર્થાલંકાર) આણવાની ઘટના કરે છે, અને અપશબ્દ (મંત્રીપક્ષે ધનુષનો ટકાર એટલે લડાઈ અને કવિપક્ષે વ્યાકરણ વગેરે શુદ્ધિથી રહિત શબ્દ) છોડી દધને સારા માણુ-સના સમૂહને-રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે, અને લોકોની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂળ ધીમે ધીમે પદ ભરે છે. (મંત્રી-પક્ષે પદ એટલે તંત્ર વ્યવહાર અને કવિપક્ષે પદ રચના.)

મંત્રી (રાજ્યનો કારભારી) પરરાજ્યમાંથી નવીન દ્રવ્ય પોતાના રાજ્યમાં આણવા વાસ્તે યોજનાઓ ઘડી કાઢે છે; અપશબ્દો વાપરતો નથી અને સારા માણુસના સમૂહને રંજન કરવામાં હુમ્મેશાં મથેલો રહે છે; રૈયતના ચિત્તને અનુસરીને ધીમે ધીમે પંગલાં ભરે છે. ‘ખરેખર’ કવિની માફક મંત્રી હુમ્મેશ ખેદરૂપી ભારથી ભરેલો જ હોય છે. કવિ પાણુ દૂરથી નવીન અર્થને ખેંચી લાવે છે અને અપશબ્દોનો (દુષ્ટ શબ્દોનો) દૂરથી ત્યાગ કરે છે, સજ્જનની સલાને રંજન કરવામાં તત્પર રહે છે, લોકોની ચિત્તવૃત્તિને અનુસરીને, ધીમે ધીમે પદોની રચના કરે છે. આ રીતે કવિ મંત્રીની પેઠે સદા સંપૂર્ણ રીતે ખેદના ભારથી ભરેલો હોય છે. ૧૦

શાર્દૂલચિક્રીઢિતવૃણ

દેવેન પ્રભુણા સ્વયં જંગનિ યદ્યસ્ય પ્રમાણીકૃતં
તત્તસ્યોપનમેન્મનાગપિ મહાનૈવાધ્યયઃ કારણમ્ ।

સર્વાશાપરિપૂરકે જલધરે ઘર્વત્યપિ પ્રત્યહં

સૂક્ષ્મા ઇવ પતન્તિ ચાતકમુખે દ્વિત્રાઃ પયોબિન્દયઃ ॥ ૧૧ ॥

દેવવડે જેટલું જેના નસીબમાં નિર્માણ કીધેલું હોય છે તેટલું તેને વહેલું મોડું મળે છે, વધતો વા ઓછો આશ્રય એ કંઈ કારણભૂત નથી. સર્વ પ્રાણી માત્રની આશા પૂર્ણ કરવાને વાદળાં હ્રસ્વેશાં વરસ્યા કરે છે, તે છતાં પણ ચાતકનાં મોઢાં વિષે તો ઝીણાંજ બે અથવા ત્રણ સુધીનાં ટીપાં બાય છે. ૧૧

આર્યા

परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न सदुपदेशम् ।

यास्त्वेषां स्वैरકથાસ્તા एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १२ ॥

અગર બે સાધુ પુરુષો સારો ઉપદેશ નહીં આપે, તે છતાં પણ તેઓ સેવવા યોગ્ય છે; કારણ કે તેઓની સાથે જે વાતચિતો થાય છે, તેજ શાસ્ત્રરૂપ થઈ પડે છે. ૧૨

અનુબુદ્ધ

प्रायःकन्दुकपातेनोत्पतत्यार्यः पतन्नपि ।

तथा त्वनार्यः पतति, मृत्पिण्डपतनं यथा ॥ १३ ॥

આર્ય પુરુષો પડ્યા છતાં પણ, હઠો જેમ પડ્યા પછી પાછો ઉછળે છે તેમ કુરીને ઉચ્ચ સ્થિતિને પહોંચે છે; પણ અનાર્ય પુરુષ તો માટીના ગોળાની માફક પડ્યા પછી, પાછો ઉઠી શકતા નથી. ૧૩

આર્યા

यदि नाम देवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

अवकरनिकरं विकिरति तर्कि, रुक्वाकुरिच हंसः ॥ १४ ॥

અગર બે-દેવયોગે જગત્ કમળ વિનાનું થયું અર્થાત્ જગતને વિષે કમળ નહીં હોય, -તો શું પણ હંસ કોઈ પણ દિવસ કુકડાની માફક ઉકેડો ખોતરવા જશે ? ૧૪

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

યન્નાગા મદમિન્નગણ્ડકરટાસ્તિષ્ઠન્તિ નિદ્રાલસાઃ
દ્વારે હેમવિભૂષણાશ્ચ તુરગા વ્રલાન્તિ યદર્પિતાઃ ।

વીણાવેણુમૃદઙ્ગશદ્ધપટહૈઃ સુમસ્તુ યદ્વોદ્ધચતે

તત્સર્વં સુરલોકદેવસદૃશં ધર્મસ્ય વિસ્ફૂર્જિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

જેને ત્યાં મદ, ઝરવાથી, મુગંધી ગંડસ્થળવાળા હાથીઓ
સુસ્તીમાં ડાહ્યા કરે છે, અને જેનાં ખારણામાં સુવર્ણથી
શણગારેલા અને મદોન્મત્ત એવા ઘોડાઓ હણહણાટ કરે
છે, જે ઉઘેલો હોય છે, ત્યારે વીણા, વેણુ, મૃદંગ, શંખ
અને નગારાના અવાજથી જાગે છે, તે સર્વ, ઇંદ્રના સરખું
મુખ ધર્મની પ્રાપ્ત્યતા દર્શાવે છે. ૧૫

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

યે સંતોપસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેષાં ન મિદ્ધા મુદ્ધો

યે ત્વન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેષાં ન તૃષ્ણા હતા ।

દ્વયં કસ્ય કૃતે કૃતઃ સ વિધિનાં તાદૃકપદં સંપદાં

સ્વાત્મન્યેય સમાત્મહમમહિમા મેઘર્ન મે રોચતે ॥ ૧૬ ॥

જે સંતોપરૂપી મુખમાં આનંદ માનનારા છે તે તો દિલ-
ગીર થતા જ નથી અને જેમની ભુદ્ધિ ધનના લોભથી વ્યાકુળ
થયેલી છે, તેમની તૃષ્ણા મટલી જ નથી. ત્યારે બ્રહ્માએ કૃપ-
ત્તિઓના સ્થાનરૂપ આ મેઠુ પર્વત દેને માટે બનાવ્યો હતો
અર્થાત્ સંતોષીને તો આત્મચંતોષમાં જ ચીંતો અમાવેશ
થવાથી મેઠુ રચતો નથી, અને લોભી તો મેઠુથી પણ તૃપ્ત
થવાનો નથી, ત્યારે એનાનો મેઠુ પર્વત બનાવવાનું શું
પ્રયોજન હશે, તે અમજાનું નથી. ૧૬

આયાં

રક્તત્વં કમલાનાં મનુરુચાણાં પરોપકારિણ્યમ્

અસતાં ચ નિર્દયત્વં સ્વમાત્સર્યં ત્રિપુ ત્રિવલ્લ

કમળનું રકતપણું, સત્પુરુષોનું પરાક્રમી,
માણસોનું નિર્દયપણું, આ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ રૂ-
પોને વિષે કુદરતથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે. ૧૭

વંશસ્થવૃત્ત

વચો હિ સત્યં પરમં વિભૂષણં

ગજાક્ષનાયાઃ કુશતા હિ તત્ત્વં ।

દ્વિજસ્ય વિદ્યૈવ પુનસ્તથા ક્ષમા

શીલં હિ સર્વસ્ય નરસ્ય ભૂષણમ્ ॥ ૧

સાચી વાણી એ માણસોનું મોટું ભૂષણ છે,
ગજગામિ સ્ત્રીનું ભૂષણ છે, વિદ્યા અને ક્ષમા :
મોટું ભૂષણ છે, અને સર્વ માણસનું ભૂષણ ॥ ૧

શિખરિણીવૃત્ત

ચરં તુઙ્ગાચ્છૃંગાદ્ગંગાશ્ચારણઃ ક્ષાપ પુ

પતિત્વાયં કાયઃ કઠિનદૃપદન્તર્વિદલિત

ચરં ન્યસ્તો હસ્તઃ ફણિપતિમુખે તીવ્રદ

ચરં વહ્નૌ પાતસ્તદપિ ન કૃતઃ શીલવિ

આ કાયા કેઈ મોટા પર્વતનાં ઉચાં

રેતીવાળા પ્રદેશમાં પંડીને, કઠણ પેઢેપેરોના આ

ચૂરા થઈ જાય તે સારી; આ હાથને તીક્ષ્ણ દાંત

સર્પના મુખમાં ઘાલવો તે પણ સારું; અગ્નિ

તે પણ સારું, પણ સંઘાતરણનો નાશ કરવો તે

ઓ જડ મતિના! આપત્તિમા આવી પડેલા મોટા
 પુરુષોની ધીરજનો નાશ થતો જોવાની તુ ઈચ્છા રાજો છે,
 પરતુ આ પ્રકારના દ્વેષ અને મૂર્ખતા ભરેલા પ્રયાસથી વિરામ
 પામ દુનિયાનો લય થાય તો પણ મોટા પર્વતોનું પરાક્રમ
 ઝોંછું થતું નથી, તેમ જ સમુદ્રો પણ કુદ્ર ણનીજતા નથી ૨૦
 સાર્યો

ઠમળનું રકતપણું, સત્પુરુષોનું પરાક્રમીપણું, દુષ્ટ
માણસોનું નિર્દયપણું, આ ત્રણ વસ્તુઓ ત્રણ રીતના પુરુ-
ષોને વિષે કુદરતથી જ ઉત્પન્ન થયેલી છે: ૧૭

વંશસ્થવૃત્ત

વચો हि सत्यं परमं विभूषणं

गजाङ्गनायाः कृशता हि तच्च ।

द्विजस्य विधैव पुनस्तथा क्षमा

शीलं हि सर्वस्य नरस्य भूषणम् ॥ ૧૮ ॥

સાચી વાણી એ માણસોનું મોટું ભૂષણ છે, કૃશતા તે
ગજગામિંત્રીનું ભૂષણ છે, વિદ્યા અને ક્ષમા એ બ્રાહ્મણનું
મોટું ભૂષણ છે, અને સર્વ માણસનું ભૂષણ શીલ છે. ૧૮

શિલરિણીવૃત્ત

वरं तुङ्गाच्छृङ्गादृक्शिलरिणः कापि पुलिने

पतित्वायं कायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने

वरं चह्यो पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ૧૯ ॥

આ કાયા કોઈ મોટા પર્વતના ઊંચા શિખરપરથી
રેતીવાળા પ્રદેશમાં પડીને, ઠકણ પથ્થરોના આઘાતથી ચૂર-
ચૂરા થઈ જાય તે સારી; આ હાથને તીક્ષ્ણ દાંતવાળા મોટા
સર્પના મુખમાં ઘાલવે તે પણ સારું; અગ્નિમાં અંપલાવવું
તે પણ સારું, પણ સદાચરણનો નાશ કરવો તે ખોટો છે. ૧૯

રિણીવૃત્ત

विरम विरंसायासादस्माद्दुरंध्रवसायतो

विपदि महतां धैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीदमे ।

अपि जडमते कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमाः

कुलशिलरिणः क्षुद्रा नेते न चा जलराशयः ॥ ૨૦ ॥

૧૭. ઓ જડ ભૂતિના! આપત્તિમાં આવી પડેલા મોટા પુરુષોની ધીરજનો નાશ થતો જોવાની તું ઈચ્છા રાખે છે, પરંતુ આ પ્રકારના ક્ષણિક અને મૂર્ખતા ભરેલા પ્રયાસથી વિરામ પામ. દુનિયાનો લય યાય તો પણ મોટા પર્વતોનું પરાક્રમ એમણું થતું નથી, તેમ જ સમુદ્રો પણ કુદ્ર બની જતા નથી. ૨૦

સ્પૃહ્યતિ મુજયોરંતરમાયતકરવોલકરહવિદીર્ગમ્ ।

વિજયત્રીર્વોતાનાં વ્યુત્પન્નપ્રૌઢવનિતેયં ॥ ૨૧ ॥

૨૧. 'જેમ' વ્યુત્પન્ન પ્રૌઢ વનિતા પોતાની છાતી, તરવાર સરખા તીક્ષ્ણ નખોના આઘાતવાળી થવા ઈચ્છે છે, તેમ જ વીર પુરુષોની વિજયરૂપી લક્ષ્મી, પોતાની છાતી, નખોના જેવી તરવારથી આઘાતવાળી થવા સ્પૃહા કરે છે. ૨૧

વસન્તતિલકાવૃત્ત

અયમમૃતનિધાનં નાયકોઽપ્યોપધીનાં

શતભિપગનુયાતઃ શમ્ભુમૂર્ખોવતંસઃ ।

વિરહ્યતિ ન ચૈનં રાજયશ્મા શશાઙ્કં

હતવિધિપરિપાકઃ કેન વા લહ્વનીયઃ ॥ ૨૨ ॥

પોતે અમૃતનું નિધાન, ઔપધિનો નાયક, સો વૈદ્યથી અનુગત અને શંકરના મસ્તકનો તાજ હોવા છતાં પણ ચંદ્રમા જ્યારે ક્ષયરોગથી મુક્ત થતો નથી, ત્યારે અરેરે! કોઈથી ન કીટાડી શકાય તેવો વિધિનો પરિપાક જ બળવાન છે. ૨૨

દરિણીવૃત્ત

પ્રિયસલિ વિપદ્વંડાઘાતપ્રપાતપરંપરા

પરિચ્ચવલે ચિન્તાચક્રે નિધાય વિધિઃ સ્વલઃ ।

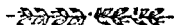
મૃદમિવ વલાત્પિષ્ઠીકૃત્ય પ્રગલ્ભકુલાલવ-

ક્લમયતિ મનો નો જાતીમઃ કિમત્ર વિધાસ્યતિ ॥ ૨૩ ॥

હું પ્રિય સખી ! કુશળ કુભાર જેમ માટીને બળાત્કારથી પિંડારૂપ કરીને દડના પ્રહારપરિચયથી ચાલતા ચાકડા ઉપર ચઢાવે છે, તેમ જ બળ એવો વિધિ પણ વિપત્તિરૂપી દડના મારની પરપરાના પરિચયથી ચાલનારા એવા ચિંતારૂપી ચાકડા ઉપર બળાત્કારથી મૃત્તિકાની પેઠે અમારો પિંડ કરી, તેના ઉપર અમને ચઢાવીને અમારા મનને ભમાવે છે. આમાથી તે શુ કરશે, તે અમે જાણતા નથી. ૨૩

स्वर्गस्य ते नमः नीतिगतक नी 'युनिवર્सी' वाणी प्रतमा, बुद्धि आरभतो स्तोत्र 'शृंगारगतक मा होवाथी अत्र तेनी पुनरावृत्ति एव नथी

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमहर्षिहिरिकृत नीतिगतक सपूर्णम् ॥

ભર્તૃહરિકૃત

શાગરશતક

મંગળાચરણ

પ્રથમ નીતિ બતાવીને પછી શુભાર વર્ણવતા રાજર્ષિપ્રવર
ભર્તૃહરિ કામદેવની સ્તુતિથી મંગળાચરણ કરે છે
વસન્તતિત્કાવૃત્ત

શમુસ્વયમુહરયો હરિણેક્ષણાના
યેનાક્રિયત સતત ગૃહકર્મદાસા ।
વાચામગોચરચરિત્રવિચિત્રિતાય
તસ્મે નમો મગવતે કુસુમાયુધાય ॥ ૧ ॥

શભુ, સ્વયભુ અને હરિને પણ જોણે સતત હરિલેક્ષણા
ઓના-ઓઓના ઘર કામ કરનાર-હુડા બનાવેલા છે એવા,
અને વાણીથી પણ અગમ્ય, ચરિત્રોથી વિચિત્ર એવા ભગવાન
કુસુમાયુધ-કામદેવને હું નમસ્કાર કર છું ૧

પુણ્ય તપતુ હોય ત્યાં સૂધી શુભ મળે છે અને પુણ્યનો અસ્ત
થતા સુખનો પણ અસ્ત જ થાય છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શુભ્ર સન્ન સવિભ્રમા યુવતય ષ્વેતાતપગોજ્જ્વલા
લક્ષ્મીરિત્યનુભૂયતે સ્થિરમિવ સ્ફીતે શુભે કર્મણિ ।
વિચ્છિન્ને નિતરામનઙ્ગલહ્રક્રીડાનુદત્તતુકમ્
મુક્તાજાલમિવ પ્રયાતિ ક્ષટિતિ મ્રદ્યદિશો દ્યયતામ્ ॥ ૨ ॥
જ્યાં સૂધી શુભ કર્મ પહોંચતા હોય ત્યાં સૂધી ધવલ

મંદિર, વિલાસવાળી યુવતીઓ અને શ્વેત છત્રથી ઉભરતેલ
લક્ષ્મીનું સુખ સ્થિર હોય, એમ અનુભવાય છે; પણ તે કર્મના
અવધિ આવી રહેતાં તો તે સર્વે, કામક્રીડાના કલકુમાં તૂટી
ગયેલા દોરાવાળા મૌકિક હારના મૌકિકની પેઠે, સપાટાબંધ
દૃશ્યે દિશાએ વેરાઈ જાય છે—અસ્ત પામી જાય છે. ૨

વિવેકી પુરુષને પણ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય ત્યાં
સૂધી જ તેના હૃદયમાં વિવેક રહે છે.

રયોદ્ધતાવૃત્ત

તાવદેવ કૃતિનાં હૃદિ સ્ફુરત્યેષ નિર્મલચિવેકદીપકઃ ।

યાવદેવ ન કુરક્ષ્વશ્રુપાં તાઙ્યતે ચપલલોચનાંચલૈઃ ॥ ૩ ॥

જ્યાં સૂધી કુરંગના જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓનાં ચંચળ
નેત્રકટાક્ષ ન વાગ્યાં હોય, ત્યાં સૂધી જ વિવેકી પુરુષના
હૃદયમાં પણ નિર્મળ વિવેકદીપક પ્રકાશે છે. ૩

સ્ત્રીને જોધને જોમને વિકાર થતો નથી, તેમને જ ધન્ય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ધન્યાસ્ત ય ચપલાયતલોચનાનાં

તારુણ્યદર્પણનીનપયોધરાણામ્ ।

ક્ષામોદરોપરિલસન્નિવલીલતાનાં

દૃષ્ટ્વાડઽઽર્કતિ વિઘ્નતિમેતિ મનો ન યેવામ્ ॥ ૪ ॥

ચપળ અને દીર્ઘ નેત્રવાળી, યૌવનના મદમાં તથાતી,
પુષ્ટ અને મોટાં પયોધરવાળી તથા જોમના કૃશ ઉદર ઉપર
ત્રિવલ્લી પડેલી હોય છે એવી સ્ત્રીઓની આકૃતિ જોધને જો-
મના મનમાં વિકાર થતો નથી, તે જ પુરુષોને ધન્ય છે. ૪

કહેવું રહેલ છે, પણ કંઈકું દુસ્તર છે.

માલિનિવૃત્ત

જઘનમરુણરત્નગ્રન્થિકાઞ્ચીકલાપમ્ .

કુચલયનયનાનાં કો વિહાતું સમર્થઃ ॥ ૫ ॥

શાસ્ત્રશ્રવણથી વાંચાણં પંડિતોની વાણીમાં 'સીનો સંય
ન કરવો' એવી વાત જ થાય છે, પણ ત્યાગ થતો નથી;
કારણ કે જેપર લાલ રત્નથી ઘુંથેલો મેખલાંમણિ હોય છે,
એવું કમળનયના સીઓનું જંધન વગવા કોણે સમર્થ છે? ૫
હાથીતો ગર્વ કરવામાં કેટલાક શૂરા છે, પરંતુ કામને નિત-
નાંસે તે વિરલ જ હોય છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મત્તેભકુમ્ભદલને મુખિ સન્તિ શૂરાઃ

કેચિત્પ્રચ્છન્દમ્ભગરાજચઘેડપિ દક્ષાઃ ।

કિન્તુ બ્રવીમિ વલિનાં પુરતઃ પ્રસદ્ય

કન્દર્પદર્પદલને વિરલા મનુષ્યાઃ ॥ ૬ ॥

મદમત્ત હસ્તીનાં ગંડસ્થળ કાંડી નાંખે ...
પૃથ્વી ઉપર છે અને કેટલાક પ્રચંડ સિંહનો વધ કરવામાં
પણ કુશળ છે; પરંતુ હું બળવાનોની સમક્ષ આગ્રહથી ઠહું
ધું કે, કંદર્પનો દર્પ ઉતારનારા મનુષ્યો વિરલા જ છે. ૬

સીઓનું શું શું બંધનકર્તા નથી ?

વંશસ્થવૃત્ત

સ્મિતેન ભાવેન ચ લજ્જયા મિયા પરાહ્મુખરધકટાક્ષવાક્ષણઃ
વચ્ચોમિરીપ્યાકલદ્વેન લીલયા સમસ્તભાવેઃ સ્વલુ વન્ધનં સ્ત્રિયઃ

... મદ હાસ્ય, હાવભાવ, લજ્જા, ભય, આહું ભેલું, અર્ધ
વીચિત્ર આંખે ભેલું, મધુર ભાષણ, ઈર્ષ્યા, કલેશ અને
વિદાસ, એ સીઓના સંઘળા લાવે પુરુષને બંધનરૂપ છે. ૭

શ્રી કોને વશ કરતી નથી ?

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પતાશ્ચલદ્વલયસહતિમેષલોત્ય

શ્ચક્રારનૂપુરરવાદ્ધતરાજહસ્ય* ।

કુર્ચન્તિ કસ્ય ન મનો વિવશ તરુણ્યા

વિનસ્તમુગ્ધહરિણીસદૃશાક્ષિપાતૈ ॥ ૮ ॥

ઉંચા નીચા થવાથી ખણુખણુટ ઠરી રહેલા વલયોના અને મેખલાના ઝમકારથી તથા નૂપુરના શબ્દથી રાજહસી ઓળુ આકર્ષણ કરનારી, ત્રાસ પામેલી સુદર હરણીના જેવા નેનના કટાક્ષથી શ્રીઓ કોના મનને વ્યાકુળ કરતી નથી ? તાત્પર્ય-શ્રીઓ સર્વથા પુરુષને વશ કરે છે. ૮

શ્રી જ સુખદુ ખનું કારણ છે

શ્વદ્રવગ્રાવૃત્ત

સત્ય જના વન્મિ ન પક્ષપાતાહ્લાકેષુ સર્વેષ્વતિતથ્યમેતત્ ।

નાન્યન્મનાહારિ નિતવિનીમ્યા દુઃખસ્ય હતુર્ન હિ કશ્ચિદન્ય. ૯

હે જનો ! નિતળિની શ્રીઓથી ખીજી કંઈ (પણ) મનો હારી નથી, તેમ તેના જેવો ખીજો દુ ખનો હેતુ પણ નથી જ, એમ હું પક્ષપાતથી કહેતો નથી, પણ સત્ય કહું છું સર્વ લોકોમાં આ અતિ સત્ય છે ૯

શ્રીઓના સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરેને જોઈ, 'આ મારા પ્રત્યે કટાક્ષ કરે છે' એમ સમજી મૂઠ પુરુષ મોહ પામે છે, તે ભમરાના દૃષ્ટાંતથી કહે છે

શ્વદ્રવગ્રાવૃત્ત

લીલાવતીનાં સહજા સ્વમાવાસ્ત યત્ર મૂઢસ્ય હૃદિ સ્ફુરન્તિ ।

રાગો નલિન્યા હિ નિસર્ગસિદ્ધસ્તત્ર મ્રમત્યેત્ર મુઘા પડધિ. ૧૦

કટાક્ષ વગેરે શ્રીઓના સ્વાભાવિક ધર્મો છે, અને તે ધર્મો મૂઢ પુરુષના હૃદયમાં પ્રકાશે છે તેમાં દૃષ્ટાંત-ઠમળનો

રગ સ્વભાવસિદ્ધ છે, અને તેમા ભ્રમર વ્યર્થ જ લભ્યા કરે છે. અભિપ્રાય-જેમ ભ્રમર કમળના રગને જ આ રગ મારે માટે છે એમ માને છે, તેમ મૂઢ પુરુષ સ્ત્રીઓના કટાક્ષને જોઈને 'આ મને કટાક્ષ મારે છે' એમ માને છે ૧૦

શ્રી ઉપર આસક્તિ જ પ્રણામ વગેરેનું કારણ થાય છે શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સિદ્ધાધ્યાસિતકન્દરે હરવૃષસ્કન્ધાવગાઢદ્રુમે
મદ્ધાઘૌનશિલાતલે હિમવત. સ્થાને સ્થિતે શ્રેયસિ ।

ક કુર્વીત શિર પ્રણામમલિનં મ્લાનં મનસ્વી જનો
યદ્વિનસ્તકુરક્ષાવનયના ન સ્યુ સ્મરાસ્ત્રસ્ત્રિય ॥૧૧॥

જો લયલીન થયેલા હરિણના બચ્ચાના જેવા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ કામદેવનું શસ્ત્ર ન હોય તો કયો મનસ્વી મનુષ્ય પ્રણામથી મલિન અને ખેદવાળું મસ્તક કરત? અર્થાત્ કોઈ નહીં, કારણ કે જેની શુદ્ધમા સિદ્ધ પુરુષો વસે છે, જેના વૃક્ષોની સાથે શકરનો પોઠીઓ કાઢ ઘસે છે અને જેના શિલાતળને ગંગાજી ધૂવે છે, એવા કટ્યાણકારક હિમાલય પર્વતનું નિર્જન સ્થાન વિદ્યમાન છે (અર્થાત્ શ્રી ઉપર આસક્તિ ન થાત તો સર્વે ઉપદ્રવ રહિત હિમાલય પર્વતમા જઈને વસત, પણ સ્ત્રીને પ્રણામ વગેરે કરત નહીં) ૧૧

આ સસારમા જેમ પરોપકારથી ખીજી ઉત્તમ પુણ્ય નથી, તેમ કમલ સરખા નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ વિના ખીજી કાંઈ પણ સુદર નથી

શિતરિણીવૃત્ત

મયન્તો વેદાન્તપ્રણિહિતધિયામાત્મગુરવો
વિચિત્રાલાપાનાં વયમપિ કવીનામનુચરા ।

તથાપ્યેનદ્વૈમો નહિ પરહિતાત્પુણ્યમધિક
ન ચામ્મિન્ સસાર કુવલયદશા રમ્યમપરમ્ ॥૧૨॥

તમે વેદાંતીઓના હિતકારક ગુરુ છો, તો અમે પણ વિચિત્ર લાપણુ કરનાર કવિઓને અનુસરનાર છીએ; તથા અમે એટલું તો કહીએ છીએ કે, આ જગતમાં પરોપકારથી બીજું અધિક પુણ્ય નથી અને કમલનયના સ્ત્રીઓથી બીજું (કંઈ) સુંદર નથી । ૧૨

પર્વતના નિતંબ (તળેટી) અને સ્ત્રીના નિતંબ એ બન્ને મુખ્ય આપનાર છે, પણ તેમાં કાણુ વિશેષ મુખ્ય આપે છે ?
ઉપજાતિવૃત્ત

માત્સર્યમુત્સાર્ય વિચાર્યકાર્ય-

માર્યાઃ સમર્યાદમિદં વદન્તુ ।

સેવ્યા નિતમ્બાઃ કિમુ ભૂધરાણા-

મુત સ્મરસ્મેરનિતમ્બિનીનામ્ ॥ ૧૩ ॥

હે આર્ય પુરુષો ! ધર્મ્યાને ફરે કરી (તથા) કાર્યને વિચાર કરીને, શાસ્ત્રની મર્યાદા પ્રમાણે જ ઉત્તર આપો કે, શું પર્વતોના નિતંબનું સેવન કરવું, કે કામદેવનાં મંદ હાસ્યવાળી સ્ત્રીઓના નિતંબનું સેવન કરવું ? ૧૩

અધિકાર પ્રમાણે પર્વતનાં નિતંબ અને સ્ત્રીઓનાં નિતંબ બન્ને સેવવાં.

માલિનીવૃત્ત

કિમિદં વદુભિર્કર્ત્યુક્તિદાન્યઃ પ્રલાપે-

ઠ્યમપિ પુરુષાણાં સર્વદા સેવનીયમ્ ।

અમિનવમદલીલાલસં સુન્દરીણાં

સ્તનમરપરિચિન્નં યૌવનં વા વનં વા ॥ ૧૪ ॥

આ જગતમાં સુક્ષિત વગરના ઘણા વ્યર્થ બકવાદનું શું પ્રયોજન છે ? પુરુષોએ ‘નવીન મદની લીલાથી’ સુંદર અને સ્તનના ભારથી મદવાળું સ્ત્રીઓનું ‘યૌવન અથવા વન’ એ બન્ને સદા સેવવાં જોઈએ. ૧૪

તાત્પર્ય-વૈરાગ્ય ન બ્યાપ્યો હોય તો યુવાન સ્ત્રી સેવવી
અને વૈરાગ્ય બ્યાપ્યો હોય તો વન સેવવું, કારણ કે અવસ્થા
પ્રમાણે બંને સુખ આપે છે

સ્ત્રીએ આનિગન કરાયેલા જે માણસ સૂવે છે, તેને ધન્ય છે
વસન્તતિલ્લાવૃત્ત

મત્તેમકુમ્ભપરિણાહિનિ કુકુમાર્દ્રે
કાન્તાપયોધરતટે રસસેદલિન્ન ।

વક્ષા નિધાય મુજપદ્મરમધ્યવર્તી

ધન્ય ક્ષપા ક્ષપયતિ ક્ષણલઘ્વનિદ્ર ॥ ૧૫ ॥

કામક્રીડાના પરિશ્રમથી થાકી ગયેલા, મોટા હાથીના ગડ-
રથલ જેવા પહોળા અને કુકુમથી લીંઘાયેલા સ્ત્રીના સ્તન ઉપર
પોતાની છાતી રાખીને સ્ત્રીના હાથરૂપી પાગલામા શયન કરીને,
ક્ષણવાર (જે) નિદ્રામા રાત્રિ ગાળે છે, તેને ધન્ય છે ૧૫

તાત્પર્ય-આ જગતમા સ્ત્રીની સાથે પરસ્પર આલિંગન
કરીને સૂવું, તે જ સુખનું કારણ છે

અતિ રૂપવાળા સ્ત્રીને બોઈ મોહ પામે ન અને તે ન પ્રાપ્ત
થતા ડોઈ પુરુષની 'આ સ્ત્રી દુર્લભ છે એમ જણાવનારી ઉક્તિ
શિવરિણીવૃત્ત

જનાગ્રાત્ત પુષ્પ કિસલયમત્સૂન કરરુદ્ધે-

રનાગ્નિદ્ધ રત્ન મધુ નવમનાસ્ત્રાદિતરસમ્ ।

અલ્લખ્ણ્ડ પુષ્પાના ફલમિવ ચ નદ્રૂપમનગ્રમ્ ।

ન જાને માક્તાર કમિદ્ધ સમુપસ્થાસ્યત વિધિ ॥ ૧૬ ॥

કુમારિકાનું રૂપ ન સુધેલા પુષ્પ જેવું છે, નખવડે ન છેદા
યલા નવાકુર જેવું છે, ન વિધેલા રત્ન જેવું છે, ન ચાખેલા નવા
મધ જેવું છે અને પુણ્યના અખડ ફળ જેવું છે, તો કયા બોક્તા
પુણ્યને તે સ્ત્રી બ્રહ્મા મેળવી આપશે, એ હું બાંધુતો નથી. ૧૬

તૃષ્ણા જિતાય એવી નથી.

સમધરાવૃત્ત

રાજન્ તૃષ્ણામ્યુરાશેર્ન હિ જગતિ ગતઃ કશ્ચિદેવાવસાનં
કોવાઽર્થોઽર્થેઃ પ્રભૂતૈઃ સ્વવપુષિ ગલિતે યૌવને સાનુરાગઃ ।
ગચ્છામઃ સદ્ધ યાવદ્વિકસિતનયનેન્દીવરાલોકિનીના-
માક્રમ્યાક્રમ્ય રૂપં જ્ઞાદિતિ ન જરયા લુપ્યતે પ્રેયસીનામ્ ॥૧૭॥

હે રાજન્ ! જગતમાં કોઈ પણ પુરુષ તૃષ્ણારૂપી સમુ-
દ્રના પારને પહોંચ્યો નથી, માટે પુષ્કળ ધનનું શું પ્રયોજન
છે ? (અર્થાત્ કંઈ નહીં.) પોતાનું શરીર શિથિલ થાય છે,
ત્યારે યૌવનની ધમ્મ રહે છે; માટે ફૂલેલાં શ્યામ કમલ
જેવાં નેત્રવાળી પ્યારી સ્ત્રીઓનાં રૂપનો ઘડપણ જલદી બળા-
ત્કારથી નાશ ન કરે, તેટલા વખતમાં અમે ઘેર જઈએ. ૧૭
પરદેશમાં કમાવા ગયેલા પુરુષની આં ઉક્તિ છે.

આર્થો

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्विगिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

क्षितिरपि कन्दलधवला दृष्टिं पथिकः क यापयतु ॥ १८ ॥

ઉપર જીવે તો મેઘનો ઘાટો સમુદાય છે, આડું જીવે
તો જેમાં મયૂરો નાચે છે તેવા પર્વતો છે અને પૃથ્વી પણ
નવાંકુસ્થી ધોળી છે, ત્યારે પ્રવાસી પુરુષ કેઈ તરફ જઈ
દૃષ્ટિને સુખ આપે ? ૧૮

અર્થાત્-સ્ત્રીના સહવાસ જ સુખનું કારણ છે.

આ સંસારમાં પંડિતોનો જે પ્રકારે કાળક્ષેપ થાય છે.

સમધરાવૃત્ત

/સંસારેઽસ્મિન્નસારે પરિણતિતરલે દ્વે ગતી પ્વિન્ડતાનાં
તત્ત્વજ્ઞાનામૃતામ્મઃપ્લવલુલિતધિયાં યાંતુ કાલઃ કદાર્ચિત્ ।
નોચેન્મુગ્ધાન્નનાનાં સ્તનજયનઘનાભોગસંસર્ગિણીનાં
સ્થૂલોપસ્થસ્થૂલોપુ સ્થંગિનકરતલસ્પર્શલોલોચમાનામ્ ॥૧૯॥

આ અસાર અને નાશવાળા સંસારમાં પેંડિતોની જે પ્ર-
કારની પ્રવૃત્તિ હોય છે. તેઓએ કદાચિત્ તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી અમૃત
જળમાં બુદ્ધિને ગોથાં મરાવવામાં કાળ કાઢવો; પરંતુ જે પોતાને
તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તેા સ્થિરતાથી ભરાઉ સ્તન અને ભરાઉ જંઘ-
વાળી મુઘ્ધાંગનાના મોઢા ઉપરથી સ્થળમાં તૃષ્ણાસહિત
હસ્તતલથી સ્પર્શ કરવામાં ઉઘની થઈ કાળક્ષેપ કરવો. ૧૯

તાત્પર્ય-જ્ઞાન થયું હોય તેા સર્વદા તત્ત્વવિચાર કરવો,
નહીં તેા સર્વદા શ્રીસેવન કરવું.

વિદ્વાન્ પુરુષ પણ શ્રીને જોઈ મોહ પામે છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

કાન્તેત્યુત્પલ્લોચનેતિ વિપુલશ્રોણીભરેત્યુત્સુકઃ

પીનોત્તુન્નપયોધરેતિ સુમુલામ્મોજેતિ સુમૂરિતિ ।

દૃષ્ટ્વા મુહ્યતિ મોદતેઽભિરમતે પ્રસ્તૌતિ વિદ્વાનપિ

પ્રત્યક્ષામલિપુત્રિકાં સ્ત્રિયમહો મોહસ્ય દુષ્કેષિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

કેવું આશ્ચર્ય છે કે, વિદ્વાન્ પુરુષ પણ પ્રત્યક્ષ છરીના
જેવી શ્રીને જોઈ મોહ પામે છે, પ્રસન્ન થાય છે, અને તેમાં
અત્યાસક્ત થઈને જ સ્તુતિ કરે છે અને ક્રીડા કરે છે કે-હે કાંતા!
હે કમલ જેવાં નેત્રવાળી ! હે મોઢા નિતંબવાળી ! હે ભરાઉ અને
ઉંચા સ્તનવાળી ! હે કમલ જેવાં સુંદર મુખવાળી ! અને હે
સુંદર બુદ્ધિવાળી ! અહો આ મોહની ખરાબ ચેષ્ટા છે. ૨૦

અર્થાત્-મોહથી વિદ્વાન્ પણ શ્રીમાં લંપટ થાય છે.

નીચેના પાંચ શ્લોકથી શંગારના આલંબનરૂપ શ્રીનું વર્ણન

કરવામાં આવે છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

કચિત્સુમ્મમઙ્ગૈઃ કચિદપિ ચ લજ્જાપરિગતૈઃ

કચિન્નૌતિવ્રસ્તૈઃ કચિદપિ ચ લીલાવિલસિતૈઃ ।

નવોદાનામેતૈર્વદનકમલેનેત્રલસિતૈ

સ્ફુરત્ત્રીલાન્જાના પ્રકરપરિકીર્ણાં ઇવ દિશ ॥ ૨૧ ॥

કોઈ વેળા સુઠર બુધ્ધિભગવાળા, કોઈ વેળા લજ્જાથી
ઠરેલા હાવભાવવાળા, કોઈ વેળા ભયથી ચમકેલા, કોઈ વેળા
લીલાથી ઠરેલા હાવભાવવાળા તેમજ નેત્રના વિલાસવાળા
નવોદાના મુખકમળોથી દિશાઓ, બાણે ડોલતા શ્યામ કમળના
સમુદાયથી, છવાયેલી હોય તેવી જણાય છે ૨૧

તાત્પર્ય-શ્રીઓ ઉપર અત્યંત આસક્ત પુરુષોને શ્રીઓના
મુખ વગેરેનું સ્મરણ થાય છે અને તેના જેવી બીજી વસ્તુઓનું
પણ સ્મરણ થાય છે

શ્રીઓનું સ્વાભાવિક ભૂષણ

શાર્દૂલવિક્રિદિતવૃત્ત

વક્ત્ર ચન્દ્રવિડમ્બિ પદ્મજપરીહાસક્ષમે લોચને

વર્ણ સ્વર્ણમપાકરિણ્ણુરલિનીજિણ્ણુ કચાનાં ચય ।

વક્ષોજાવિભક્તમ્ભવિન્નમહરૌ ગુર્વી નિતમ્બસ્થલી

વાચોદ્ધારિ ચ માર્દવ યુવતિષુ સ્વાભાવિક મણ્ડનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચંદ્રનો તિરસ્કાર ઠરે તેવું મુખ, કમળનો પરિહાસ કરવામાં
સમર્થ એવા નેત્ર, સોનાથી સરસ વર્ણ (અગરગ), ભ્રમર જેવા
શ્યામ કેશ, હાથીના ગડથળની શોભાને હરી લે તેવા (ભરાઉ)
મ્તન, ભારે નિતમ્બ, મનોહર વચન અને કોમળપણું, આ
શ્રીઓનું સ્વાભાવિક ભૂષણ છે ૨૨

એક જ આ બે આસક્ત હોય તો અમૃતની પેટે મુખ
આપે છે અને વિરક્ત હોય તો ઝેરની પેટે દુઃખ આપે છે.

અનુષ્ટુપ્મૃત

નામૃત ન વિષ કિંચિદેકા મુક્ત્યા નિતમ્બિનીમ્ ।

સૈવામૃતલતા રક્તા વિરક્તા વિપવહરી ॥ ૨૩ ॥

એક સ્ત્રીને છોડી બીજું કાંઈ અમૃત કે ઝેર નથી-અર્થાત્
એ જ અમૃત અને ઝેરરૂપ છે; કારણ કે સ્ત્રીને આસક્ત હોય
તો અમૃતની વેલી જેવી થઈ પડે છે, એટલે તેના જેવું સુખ
આપે છે, અને જો વિરક્ત હોય તો વિપવેલી થઈ પડે છે, એટલે
તેના જેવું દુઃખ આપે છે. ૨૩

સ્વાભાવિક કટાક્ષ વગેરે બાવ સ્ત્રીઓને અનંકારની પેઠે
શોભા આપે છે ને યશની પેઠે પુરોના હૃદયને મેદે છે.

શાલિનીવૃત્ત

મૂચાતુર્યાવુચ્ચિતાક્ષાઃ કટાક્ષાઃ
સ્નિગ્ધા યાચો લઙ્ગિતાંતાશ્ચ હાસાઃ ।
લીલામન્દં પ્રસિયતં સંસ્મિતં ચ
સ્ત્રીણામેતદ્દૂષણં યાયુધં ચ ॥ ૨૪ ॥

ભુકૃતિનાં આતુર્યથી સંકેતવાળાં છે નેત્ર જેનાં એવાં
કટાક્ષ, પ્રેમવાળાં વચનો, લઙ્ગમવાળાં હાસ્યો, લટકાથી મદ મેદ
ચાલવું અને મંદ મંદ હાસ્ય, આ મધનાં સ્ત્રીઓનાં અલંકાર
અને શસ્ત્ર છે. ૨૪

આવતી લુવાતી વખતે સ્ત્રીઓના જે જે બાવ યાગ છે,
તે સધળા સુંદર હોય છે.

શિવરિણીવૃત્ત

સ્મિતં કિંચિદ્દન્ત્રે સરલતરલો દૃષ્ટિવિમવઃ
પરિસ્પન્દો યાચામમિનયવિલાસોત્તિસરસઃ ।
ગતીનામારમ્મ. કિસલયિતલીલાપરિકરઃ

સ્પૃશન્તયાસ્તારુણ્યં કિમિદ્ નદિ રમ્યં મૃગદશ. ॥૨૫॥

સુખ ઉપર મંદ મંદ હાસ્ય, સરલ અને તરલ-દૃષ્ટિનો
વેલવ, નવીન શૃંગારમય ભાષણોથી સરસ એવી વાણીની રચના
અને નવાકુરવાળી લીલાના સમૂહવાળો ગમનનો આરંભ, આ

સઘળા આવતી બુવાનીવાળી સ્ત્રીના ગુણોમા કયો ગુણ મનોહર નથી?—અર્થાત્ સર્વે મનોહર છે ૨૫

પુરુષ જના સૂધી સ્ત્રીઓની દષ્ટિરૂપી બાણથી વિધાતો નથી, ત્યાં સૂધી સન્માર્ગ વગેરેનું આચરણ કરે છે.

સઘરાવૃત્ત

સન્માર્ગે તાવદાસ્તે પ્રભવતિ પુરુષસ્તાવદેવેન્દ્રિયાણામ્
લજ્ઞાં તાયદ્વિધત્તે વિત્તયમપિ સમાલમ્બતે તાવદેવ ।

મૂંચાપાકુષ્ટમુક્તા. શ્રવણપથગતા નીલપદ્માણ एते
યાવહ્લીલાવતીના ન હૃદિ ધૃતિમુખો દષ્ટિવાળા પતન્તિ ॥૨૬॥

શુક્રુર્દિરૂપ ધનુષથી કાન સૂધી ખેંચીને મૂકેલા, શ્યામ છેડાવાળા અને ધૈર્યને ચોરનારા સ્ત્રીઓની દષ્ટિરૂપી બાણ, જ્યાં સૂધી હૃદયમા પેસતા નથી ત્યાં સૂધી પુરુષ સન્માર્ગમા રહે છે, ઇંદ્રિયોને વશમા રાખે છે, લજ્જા રાખે છે અને વિનયનો પણ ત્યાં જ સૂધી આશ્રય કરે છે. ૨૬

અમૃત જેવું પણ સ્ત્રીમુખ પરિણામમા વિષ જેવું થાય છે, તેપર ઝેર કાચનાના વૃક્ષનું દષ્ટાત.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદેતત્પૂર્ણેન્દુલુતિહરમુદારાદૃતિધર

મુસ્તાઝ્જ તન્વદ્ધ્યા કિલ વસતિ યન્નાધરમધુ ।

इदं तर्त्तिकपात्रं द्रुमफलमिदानीमतिरस

व्यतीतेऽस्मिन्काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ૨૭

જેમાં અધરામૃતનો વાસ છે એવું, સોળે કળાએ ઉગેલા અદ્રની કાર્તિને પણ આખી પાડે એવું અને સરલ આકૃતિવાળું આ નાનુકડીનું મુખક્રમળ ઝેર કાચવા જેવું છે. તથાપિ યૌવન-કાળે અતિ રસથી ભરેલું લાગે છે, પણ બુવાની જતી રહ્યા પછી ઝેર જેવું હ.ખકર થઈ પડશે છે. ૨૭

હવે સંસારમાં દુષ્ટ રાજના મહેલના દરવાજાની સેવા કરવાથી ખેદ પામેલા મનવાળા પુરુષો તરુણસ્ત્રીઓના આધારથી સ્થિર ચિત્તવાળા થાય છે.

લગ્નરાત્રિ

સંસારેઽસ્મિન્નસારે કુનૃપતિભવનદ્વારમેવાવલમ્બ-
વ્યાસદ્વધ્વસ્તથૈર્યં કથમમલધિયો માનસં સંનિદ્યુ. ।
યદ્યેતાઃ પ્રોઘદિન્દુદ્યુતિનિચયમૃતો ન સ્યુરમ્મોજતેત્રા
પ્રેક્ષત્કાશ્ચીકલાપાઃ સ્તનમરવિનમન્મધ્યભાગાસ્તદ્ગ્ન્ય ॥૨૮॥

આ અસાર સંસારમાં, જે ઉગતા ચંદ્રની કાંતિના સમુદાયને ધારણ કરવાવાળી, કમળ જેવાં નેત્રવાળી, ખણુખણાટ કરતી કટિમેખલાવાળી અને સ્તનના ભારથી જેના મધ્ય ભાગ નમતા હોય છે એવી તરુણ સ્ત્રીઓ ન હોત તો, દુષ્ટ રાજના મહેલના દરવાજાની સેવાના આધારના અધ્યાસથી જેનું ધૈર્ય રહેતું નથી, એવા સ્વચ્છ બુદ્ધિવાળા પુરુષો, પોતાનાં મનને કયે પ્રકારે સ્થિર રાખત? અર્થાત્ કોઈ પ્રકારે સ્થિર રાખી શકત નહીં. ૨૮

સાર-દુષ્ટ રાજની સેવાથી મનમાં ખેદ પામતા પુરુષોનું ચિત્ત ઉપર વર્ણવેલી સ્ત્રીનાં સેવનથી સ્થિર થાય છે.

વસતઃ ક્ષતુ આવે ત્યારે કામને ઉદ્દીપન કરનાર પદાર્થોના ગુણો પ્રકટ થાય છે, એ સગથે પાંચ શ્લોકથી વસતઃ ક્ષતુનું વર્ણન.

હરિણીવૃત્ત

પરિમલમૃતો ઘાતાઃ શાસ્ત્રા નરાંકુરકાંડયો
મધુરવિહતોત્કળઠા વાચઃ પ્રિયા. પિકપક્ષિણામ્ ।

વિરલસુરતસ્વેદોદ્ધારા વધૃમદનેન્દ્રયઃ

પ્રસરતિ મધૌ રાગ્યાં જાતો ન કસ્ય ગુણોદયઃ ॥૨૯॥

વસંતઃ ક્ષતુનો ફેલાવ થાય છે ત્યારે વાસુ સુગંધીને ધરતી કરે છે (એટલે સુગંધી વાસુ પાય છે), શાખાઓમાં ફરે

નવાકુર આવે છે, કોયલો ઉલટા ઉત્પન્ન કરનારી મધુર ને પ્રિય વાણી બોલે છે અને રાત્રિમાં ચંદ્ર જેવાં સ્ત્રીઓના મુખ ઉપર કામ ક્રીડાના પરિશ્રમથી પારવા પારવા પસીનાના મોતીઓ બંધાય છે, માટે વસત ઋતુમાં કોના ગુણનો ઉદય થતો નથી? અર્થાત્ સર્વના ગુણનો ઉદય થાય છે. ૨૯

દ્રુતવિલંબિતવૃત્ત

મધુરયં મધુરૈરપિ કોકિલાકલકલૈર્મલયસ્ય ચ વાયુભિઃ ।
વિરહિણઃ પ્રણિહન્તિ શરીરિણાં વિપદિ હન્ત સુધાપિ વિધાયતે ॥
આ વસત ઋતુ, કોયલના મધુર કલરવોથી અને મલયા-ચળના વાયુઓથી વિરહી પુરુષોને સતાપે છે. વિપત્તિમાં અમૃત પણ વિષ જેવું થઈ પડે છે. ૩૦

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

આવાસઃ કિલ કિંચિદેવ દયિતાપાર્શ્વે વિલાસાલસ.
કર્ણે કોકિલકામિનીકલરવઃ સ્મેરો લતામણ્ડપઃ ।
ગોષ્ઠી સત્કવિભિ સમં કતિપયઃ સેવ્યાઃ શિતાંશોઃ કરાઃ
કેવાંચિત્સુખયન્ત્યઘેહિ હૃદયે ચૈત્રે ત્રિચિત્રાઃ ક્ષપા ॥ ૩૧ ॥
હે જન! ચૈત્ર માસની વિચિત્ર રાત્રિઓ કોઈ પુરુષોને હૃદયમાં મુખ ઉપભવે છે એમ સમજ. કલરવ કે તે રાત્રિઓ નાની થવાથી સ્ત્રીના પડખામાં વિલાસથી મંદ એવો આવાસ થોડો થાય છે-એટલે તેની પાસે થોડો વખત રહેવાય છે અને કાનમાં કોયલોનો મધુર કલરવ સાંભળવામાં આવે છે, લતા-મંડપ પ્રકૃતિસત્ થાય છે, કેટલાક સારા કવિઓની સાથે આલાપ થાય છે અને ચન્દ્રના કિન્ચો સેવવા લાયક થાય છે. ૩૧

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

પાન્યસ્ત્રીરિરહાનલાદ્યુતિકયામાતન્વતી મલ્લરી
માકન્દેષુ પિકાક્ષનામિરધુના સાંકળ્ડમાલોક્યતે ।

અપ્યેતે નવપાટલાપરિમલપ્રાગ્મારપાટચરા

વાન્તિ ક્લાન્તિચિતાનતાનવકૃત. શ્રીલણ્ડશેલાનિલા. ॥૩૨॥

વસંત ઠાળમા આભરાઈએમા રહેલી કોયલો પ્રવાસી
જનની સ્ત્રીએને વિરહરૂપી અશ્વિમા હોમવોની વાતો કરતી
આખાની મજરીને ઉત્કંઠાથી નિહાળ્યા કરે છે અને નવીન
પાટલાના પુષ્પોની પુષ્કળ સુગંધીને ચોરવાવાળા, એટલે
તેના સુગંધીવાળા અને મોટા પરિશ્રમને દૂર કરવાવાળા
મલયાચળના વાયુઓ વાય છે. ૩૨

આર્વા

સદ્દકારકુસુમકેસરનિકરભરામોદમૂર્છિતદિગન્તે ।

મધુરમધુવિધુરમધુપે મધૌ ભવેદ્રસ્ય નોત્કળ્ઠા ॥ ૩૩ ॥

વસંત ઋતુ કે જેમા આખાના પુષ્પ (મોર)ના સમુ
દાયની સુગંધી દિશાએમા ફેલાય છે અને જેમા સુદર
મકરહથી ભરેલો બ્યાકુળ થાય છે, એવી વસંત ઋતુમા
કોને ઉત્કંઠા થતી નથી? અર્થાત્ સર્વને થાય છે ૩૩

ગ્રીષ્મ ઋતુમા પણ હવે અને કામદેવને વધારનાર પદાર્થો
છે, માટે તે પદાર્થો બતાવીને વસંત ઋતુનું વર્ણન કર્યો પછી ત્રણ
શ્લોકથી ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન કરે છે.

વસન્તતિલકાદૃત

અરુઢાર્દ્રચન્દનરસાર્દ્રકરા મૃગાશ્યો

ધારાગૃહાણિ કુસુમાનિ ચ કૌમુદી ચ ।

મન્દો મરુત્સુમનસઃ શુચિ હર્મ્યપૃષ્ઠ

પ્રોષ્ઠે મદ ચ મદન ચ વિવર્ધયન્તિ ॥ ૩૪ ॥

સ્વચ્છ અને આર્દ્ર ચદન રસથી જેઓના હાથ ભીંજાયલા
હાય છે એવી હરિણાક્ષીઓ, કૃવારાવાળા ઘર, પુષ્પ, ચાદની,

સુખકારક સ્પર્શવાળો વાયુ, માલતી લતા અને ધવલ એગા-
શીઓ, શ્રીભ્રમ ઋતુમાં હર્ષ અને કામદેવને વધારે છે. ૩૪
શિલ્પરિણીવૃત્ત

સ્ત્રજો હૃદ્યામોદા વ્યજનપવનશ્ચન્દ્રકિરણાઃ

પરાગઃ કાસારો મલયજરજઃ સીધુ વિશદમ્ ।

શુચિઃ સૌધોત્સન્નઃ પ્રતનુ વસનં પદ્મકજદશો

નિદાઘાર્તા હોતત્સુખમુપલભન્તે સુહૃતિનઃ ॥ ૩૫ ॥

શ્રીભ્રમ ઋતુથી પીડાયલા પુણ્યવાન પુરુષોને મનોહર
સુગંધવાળી માળાઓ, પંખાનો પવન, ચંદ્રનાં કિરણો, મક-
રંદ, સરોવર, ચંદનનું ચૂર્ણ, સ્વચ્છ મધ, મહેલનો શુદ્ધ
મધ્ય ભાગ, ઢીણાં વસ્ત્ર અને કમલ જેવાં નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ,
આટલી વસ્તુનું સુખ મળે છે. ૩૫

શિલ્પરિણીવૃત્ત

સુધાશુભ્રં ધામ સ્ફુરદમલરશ્મિઃ શશધરઃ

પ્રિયાવક્ત્રામ્ભોજં મલયજરજશ્ચાતિસૂરભિ ।

સ્ત્રજો હૃદ્યામોદાસ્તદિદમખિલં રાગિણિ જને

કરોત્યન્તઃ ક્ષોભં ન તુ વિષયસંસર્ગવિમુત્તે ॥ ૩૬ ॥

કળી ચૂના વગેરેથી સજ્જત ધર, સ્ફુરાયમાન અને સ્વચ્છ
કિરણોવાળો ચંદ્ર, કમલ જેવું સ્ત્રીનું મુખ, અતિ સુગંધી
ચંદનનું ચૂર્ણ અને મનોહર સુગંધીવાળી માળાઓ, આ સઘળી
વસ્તુઓ, આસક્તિવાળા પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન
કરે છે, પરંતુ વિષયના સંબંધથી વિમુખ એટલે વૈરાગ્યવાળા
પુરુષના મનમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરતી નથી. ૩૬

પાંચ મનોકથી વર્ષાઋતુનું વર્ણન

દોષકવૃત્ત

તદળીવેષા દીપિતકામા વિકસિતજાતિઃ પુણ્યસુગન્ધિઃ ।

ઉન્નતપીનપયોધરમાત્ર પ્રાઘૃદ્ તનુતે કસ્ય ન હર્ષમ્ ॥ ૩૭ ॥

જેમ સ્ત્રીમાં કામ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ વર્ષા ઋતુથી પણ કામ ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ સ્ત્રી કેશમાં જાંઘનાં પુષ્પને ધારણ કરે છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ જાંઘનાં પુષ્પો ફૂલે છે, જેમ સ્ત્રીના શરીર વગેરેમાં સુંદર સુગંધી હોય છે, તેમ વર્ષા ઋતુમાં પણ સુંદર સુગંધી હોય છે, જેમ સ્ત્રીઓમાં ઉંચા ને મોટા પથોધર (સ્તન) હોય છે, તેમ વર્ષાઋતુમાં પણ ઉંચા ને મોટા પથોધર (મેઘ) હોય છે, માટે સ્ત્રીની પેઠે વર્ષાઋતુ કેના હર્ષને વધારતી નથી? અર્થાત્ સર્વના હર્ષને વધારે છે. ૩૭

માલિનીવૃત્ત

વિયદુષ્પચિતમેઘ ભૂમયઃ કન્દલિન્યો

નવકુન્દજ્જકદસ્વામોદિનો ગન્ધવાહાઃ ।

શિખિફુલકલર્કકારાયરમ્યા વનાન્તાઃ

સુખિનમસુખિનં વા સર્વમુત્કળયન્તિ ॥ ૩૮ ॥

વધેલા મેઘવાળું આઠાશ, નવાંકુરવાળી પૃથ્વીઓ, નવીન ઇંદ્રજવ અને કદંબની સુગંધીવાળા વાયુઓ અને મયૂરોના મધુર શબ્દોથી સુંદર વનના ભાગો-આ વસ્તુઓ, વિયોગી અથવા વિયોગ વગરના સર્વ પુરુષોને ઉત્ક્રાંધવાળા કરે છે. ૩૮

શિમ્વરિણીવૃત્ત

ઇતો વિદ્યુદ્ગ્ધીચિલસિતમિત કેતકિતરો.

સ્ફુરદ્ગન્ધ પ્રોચ્છલદનિનદસ્ફૂર્જિતમિતઃ ।

ઇતઃ કેકિકીઢાકલકલરઘઃ પદમલલ્લશાં

કથં યાસ્યન્ત્યેતે વિરહદિવસા સમૃતરસાઃ ॥ ૩૯ ॥

એક તરફ વિજળીનો ચમકારા, એક તરફ કેવડાની સ્ફુરી રહેલી સુગંધ, એક તરફ આઠાશમાં ધત્તી મેઘગર્જના, અને એક તરફ ડાળા કરતા મયૂરોના મધુરો કલરવ થાય છે, માટે પુષ્કળ

છે શૃંગાર રસ જેમાં, એવા વિરહિણી સ્ત્રીઓના આ વિરહના
દિવસો કેમ નીકળશે ? ૩૬

શિત્તરિણીવૃત્ત

અમૂચીસંસારે તમસિ નમસિ પ્રૌઢજલદ-
ધ્વનિપ્રાયે તસ્મિન્પતતિ દૃપદાં નીરનિચયે ।

इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं

मुदं च ग्लानिं च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥૪૦॥

જેમાંથી સોઇનેા સંચાર પણ થઈ શકે નહિ એવું અંધારું
છવાઈ રહ્યું છે, પ્રૌઢ મેઘની ગંભીર ગર્જનાઓ થાય છે, શ્રાવણ
માસ ચાલે છે, કરાની સાથે ધોધળું વૃષ્ટિ પડે છે. આ વખતે
માર્ગોમાં સોનાના જેવો સુંદર વિજળીનો ચમકારો, સ્ત્રીઓને
હર્ષ અને ખેદ આપે છે. ૪૦

અભિપ્રાય—‘મારો પતિ આવતો હશે’, એવી આશાથી
માર્ગ તરફ જોતી પ્રવાસિની સ્ત્રીને વિજળીનો પ્રકાશ થવાથી
હર્ષ થાય છે અને તે વિજળી ઠામેદીપક છે, માટે ખેદ થાય છે.
શાર્દૂલવિકીર્ણિતવૃત્ત

આસારેણ ન હર્મ્યતઃ પ્રિયતમૈર્યાતું વહિઃ શક્યતે .

शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशा गाढं समालिङ्ग्यते ।

जाताः शीतलशीकराश्च मरुतश्चात्यन्तखेदच्छिदो

धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासंगमे ॥૪૧॥

વૃષ્ટિ પડવાથી પતિ મહેલમાંથી બહાર બહાં શકતો નથી

અને ટાઢને લીધે કંપવાથી સ્ત્રીઓ પતિને ગાઢ આલિંગન કરે
છે ને શીતલ ઊંઠાવાળા ઊંઠાથી જે અતિ પરિશ્રમને દૂર
કરનારા વાયુઓ વાય છે, એવી રીતે ધન્ય પુરુષોને દુર્દિન
(મેઘથી અંધરાયલો દિવસ) પણ, સ્ત્રીના સમાગમથી સુદિન
(સારો દિવસ) થાય છે. ૪૧

શરદ્ ઋતુનું વર્ણન.

સંગ્રહાવત્ત

અર્ધ નીત્યા નિશાયા સરમસસુરતાયાસલિન્નશ્લયાદ્
પ્રોદ્ભૂતાસહ્યવૃણાં મધુમદનિરતો હર્મ્યપૃષ્ઠે વિવિક્તે ।
સંભોગહ્રાન્તકાન્તાદિથિલભુજલતાવર્જિત કર્કરીતો
ત્યાન્ત્રામિન્નાચ્છાદ્યાર પિવતિ ન સલિલ શારદ મન્દમાગ્ય ॥

એકાર્ત એવી અગાસીમા અર્ધ રાત્રિ ગાળી કાઢ્યા પછી
સયેગ કામક્રીડાના પ્રયાસને લીધે ખિન્ન થવાથી જેના અવ
ધવો શિથિલ હોય, જેને સહન ન થઈ શકે તેવી તૃષા ઉત્પન્ન
થયેલી હોય અને જે મદિરાના મદવાળો હોય તેવો જે પુરુષ
કામક્રીડાથી થાકી ગયેલી કાન્તાએ શિથિલ હોયથી આણેલું
અને ચંદ્રના પ્રકાશથી સ્વચ્છ ધારાવાળું શરદ્ ઋતુનું જળ,
ઝારી (કરવડા)થી પીતો નથી, તે કમનમીળ સમજવો ૪૨

હેમત ઋતુનું વર્ણન

શાર્દૂલવિમીષિતવૃત્ત

હેમન્તે દધિદુગ્ધસર્પિરશના માઙ્ગિષ્ઠવાસાંભૃત.
કાશ્મીરદ્રવસાન્દ્રદિગ્ધવપુપ. ચિન્ના વિચિત્રે રતૈ ।

૫ પીનોઠસ્તનકામિનીજનવૃતાશ્લેષા ગૃહામ્યન્તરે

તામ્બૂલીદલપૂગપૃરિતમુખા ધન્યાઃ સુખ શેરતે ॥ ૪૩ ॥

હેમત ઋતુમા જેઓને દૂધ, દહીં ને ઘી ખાવાના હોય
છે, જેઓ કુસુંળા વસ્ત્ર પહેરે છે, જેઓ શરીરે જાડું કેસર
ચોપડે છે, વિચિત્ર એવી કામક્રીડાથી ખિન્ન રહે છે, ભરાઉ
સાથળ અને સ્તનવાળી સ્ત્રીઓ જેને આલિંગન કરે છે અને
જેઓના મોઢા નાગરવેલના પાન તથા સોપારીથી ભરેલાં હોય
છે, એવી રીતે જે પુરુષો શયન કરે છે, તે પુરુષોને ધન્ય છે ૪૩

શિશિર ઋતુનું વર્ણન.

સગ્ધરાવૃત્ત

ચુમ્બન્તો ગણ્ડભિત્તીરલ્કવતિ મુખે સીત્કૃતાન્યાદધાના
વક્ષઃસ્ત્કચ્ચુકેષુ સ્તનભરપુલકોદ્ગ્રેદમાપાદયન્તઃ ।

ઝરુનાકમ્પયન્તઃ પૃથુજઘનતટાસ્રંસયન્તોઽશુકાનિ
વ્યન્તં કાન્તાજનાનાં વિદચરિતકૃતઃ શૈશિરા વાન્તિ વાતાઃ૪૪
શ્રીઓના ગાલનું ચુંબન કરતા, વાંઠા કેશવાળા મુખમાં
સીત્કાર કરાવતા, કાંચળી વગરનાં વક્ષઃસ્થલમાં સ્તન ઉપર
રોમાંથ ઉત્પન્ન કરતા, સાથળને કંપાવતા અને પંહોળાં જંધન
ઉપરથી વસ્ત્રોને ખસેડતા, એવી રીતે શિશિર ઋતુના વાયુઓ
વ્યભિચારી પુરુષોની પેઠે આચરણ કરતા વાય છે. ૪૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેશાનાકલયન્ દશૌ મુકુલયન્ વાસો વલાદાક્ષિપ-
ન્નાતન્યન્પુલકોદ્રમં પ્રકટયન્નજ્જેષુ કમ્પં ગતૈઃ ।

વારંવારમુદારસીત્કૃતકૃતો દન્તચ્છદાન્ પીડય-

ન્પ્રાયઃ શૈશિર એવ સંપ્રતિ મસ્તકાન્તાસુ કાન્તાયતે ॥૪૫॥

શિશિર ઋતુનો વાયુ, વાળને આમ તેમ ડોલાવે છે,
નેત્રને બંધ કરે છે, બળાંતારથી વસ્ત્ર ખેંચે છે, રોમાંથ વધારે
છે, ગમનથી શરીરમાં કંપને પ્રકટ કરે છે અને વારંવાર જોરથી
સીત્કાર કરવાવાળા હોઠને પીડે છે, માંટે આ શિશિર ઋતુનો
વાયુ શ્રીઓ પાસે પતિની પેઠે આચરણ કરે છે. ૪૫

અભિપ્રાય-જેમ પતિ શ્રીના કેશ ફેરવવા વગેરે કરે છે.
તેમ શિશિર ઋતુનો વાયુ પણ કરે છે.

સગ્ધરાવૃત્ત

પ્રોચત્પ્રૌઢપ્રિયંગુદ્યુતિભૃતિ વિદલત્કુંદમાઘદ્વિરેફે

કાલે પ્રાલેયવાતપ્રચલવિકસિતોદામમન્દારદાસિ ।

યેપાં નોં કણ્ઠલગ્નાં ક્ષણમપિ તુહિનક્ષોદરક્ષાં મૃગાક્ષી
તેપામાયામયામા યમસદનંસમા યામિતી યાતિ મૂર્નામ ॥૪૬॥

જેમાં ખીલતા પ્રિયંશુની શોભા થાય છે, જેમાં બ્રમરો
ખીલતા કુન્દથી મદવાળા થાય છે અને જેમાં ઠંડા પોયુથી ચલાય-
માન મંદાર વૃક્ષોની માળા ફૂલે છે. એવા સમયમાં ટાંઢથી રક્ષા
કરનારી સ્ત્રી ક્ષણવાર પણ જેઓનાં કંકને વળગતી નથી તે
યુવાન પુરુષોની રાત્રિ મોટાં પહોરવાળી ને ચર્મનાં ધર સરખી
થાય છે, એટલે અત્યંત દુઃખ કરનારી થઈ પડે છે. ૪૬

સ્ત્રીના નાકના મોંતિનું ચન્દ્રની ઉત્પ્રેક્ષાથી વધુનું નીચલા
શ્લોકથી કહ્યું છે.

उपजातिवृत्त

सुधामयोऽपि क्षयरोगशान्त्यै नासाग्रमुक्ताफलकच्छलेन ।
अनङ्गसंजीवनदृष्टिशक्तिर्मुखामृतं ते पिवतीव चन्द्रः ॥ ४७ ॥

હો સ્ત્રી! ચન્દ્ર જે કે અમૃતરૂપ છે, માટે જ દૃષ્ટિના
સામર્થ્યથી કામદેવને જીવાડે છે; (કામદેવ ઉત્પન્ન કરે છે); તો પણ
તે ક્ષય રોગની શાન્તિ માટે નાસિકામાં પહેરેલાં મુદ્રાક્ષના
મિષ્ટથી તારા મુખનું અમૃત પીતો હોય, તેમ હું માનું છું. ૪૭
સંસારના સુખની ઇચ્છાવાળા પુરુષ સ્ત્રીના સદ્વાસ
અવરય કરવો, પણ સંસારને તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષ કરવો નહીં,
તે પર શ્લોક.

अनुष्टुप्

संसारोदधिनिस्तारपदवी न दवीयसी ।

अन्तरादुस्तरा न स्युर्यद्वि रे मद्विरेक्षणाः ॥ ४८ ॥

જે સંસારસમુદ્રમાં દુસ્તર એવી મદિરેક્ષણાઓ (સ્ત્રીઓ)
ન હોત તો તેને તરવાનો માર્ગ કાંઈ દૂર નથી. ૪૮

અભિપ્રાય—જો વૈરાગ્ય પામવો હોય તો સ્ત્રીનો સંગ તજવો ને જો ન પામવો હોય તો સંસારના સુખની ઈચ્છા-વાળાએ સ્ત્રીનો સંગ કરવો.

ઉપલી જ પાતળીને પ્રકારે કહે છે.

અનુષ્ટુપ્ત

કામિનીકાયકાન્તારે કુચપર્વતદુર્ગમે ॥

મા સંચર મનઃપાન્થ તન્નાસ્તે સ્મરતસ્કરઃ ॥ ૪૯ ॥

હે મનઃપાન્થ! જેમાં કુચરૂપી દુર્ગમ પર્વત આવેલા છે એવા કામિની-સ્ત્રીરૂપી વનમાં થઈને નજા; કારણ કે તેમાં કામરૂપી ચોર વસે છે. ૪૮

સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે તે નીચલા શ્લોકથી જણાવે છે.

મગ્ધગાવૃત્ત.

રાગસ્યાગારમેકં નરકશતમહાદુઃખસંપ્રાપ્તદેતુ-

મોહસ્યોત્પત્તિર્વીજં જલધરપટલં જ્ઞાનતારાધિપસ્ય ।

કન્દર્પસ્યૈકમિત્રં પ્રકટિતવિવિધસ્પૃદ્ધોપપ્રવન્ધં

લોકેઽસ્મિન્નહનર્થમ્મજ્જકુસુમવનં યૌવનાદન્યદસ્તિ ॥૧૦॥

યૌવન એ રાગનું એક ધર છે, સેકંડો નરકમાં મહા દુઃખની પ્રાપ્તિનું કારણ છે, મોહની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જ્ઞાનરૂપી ચંદ્રને ઢાંકનાર મેઘનો સમુદાય છે (એટલે જ્ઞાનને ઢાંકનાર છે,) કામદેવનો મુખ્ય મિત્ર છે અને નાના પ્રકારના દોષને પ્રકટ કરનાર છે, માટે આ લોકમાં અનર્થોના સમુદાયનું કુસુમવન યૌવન વિના બીજું એકે નથી. ૫૦

ઉપલા શ્લોકમાં સધળા અનર્થોનું મૂળ યૌવન છે, એમ કહ્યા પછી તે યૌવન પામીને જેને વિકાર થયો નથી, તેને કન્ય છે, તે સંબંધે શ્લોક—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શ્ઠહારદ્રુમનીરદે વિસ્મરક્રોઢારસચ્ચોતસિ ।

પ્રદ્યુમ્નપ્રિયવાન્ધવે ચતુરતામુક્તાફલોદન્વતિ

તન્વીનેત્રચસોરપાર્વણવિધૌ સૌભાગ્યલક્ષ્મીનિધૌ

ધન્યઃ કોઽપિ ન વિક્રિયાં કલયતિ પ્રાપ્તે નવે યૌવને ॥ ૧૧ ॥

નવીન યૌવન કે જે શૃંગારવૃક્ષને મેઘરૂપ છે (એટલે જેમ

મેઘ વૃક્ષનું પોપણુ કરે છે, તેમ યૌવન શૃંગારનું પોપણુ કરે છે),

ફેલાતા ક્રીડા રસનો પ્રવાહ છે (એટલે ક્રીડા રસને ઉત્પન્ન કરે

છે); કામદેવનો પ્રિય મિત્ર છે, ચતુરાઈરૂપી મોતીના સમુદ્રરૂપ

છે (એટલે તેને ઉત્પન્ન કરનાર છે), સ્ત્રીનાં નેત્રરૂપી ચક્રોર

પક્ષીને પૂર્ણિમાના ચંદ્રરૂપ છે (એટલે તેને આનંદ આપનાર

છે) અને સૌભાગ્યની લક્ષ્મીનો ભંડાર છે, એવું નવયૌવન પ્રાપ્ત

થતાં પણ જેને વિકાર થતો નથી, તે પુરુષને ધન્ય છે. ૫૧

શ્રીઓથી જ સદ્ગતિનો અટકાવ થાય છે—

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

શાસ્ત્રજ્ઞોઽપિ પ્રયિતચિનયોઽપ્યાત્મયોષ્ઠોઽપિ વાઢં

સંસારેઽસ્મિન્મવતિ વિરલો ભાજનં સદ્ગતીનામ્ ।

યેનૈતસ્મિન્નિરયનગરદ્વારમુદ્ઘાટયન્તી

ચામાક્ષીણાં ભવતિ કુટિલામ્બલતા કુચ્ચિકેવ ॥ ૫૨ ॥

શ્રીઓની વાંછી બુકુટિ કે જે નરક નગરનાં બારણાં

ઉઘાડવા માટે કુંચી જેવી છે, માટે શાસ્ત્ર જાણનાર પણ અતિ

વિનયવાળા અને દૃઢ આત્મજ્ઞાની પણ આ સંસારમાં થોડા

જ સદ્ગતિનું પાત્ર થાય છે. ૫૨.

અભિપ્રાય—નરકનાં બારણાંને ઉઘાડવામાં કુંચી જેવી

શ્રીઓની બુકુટિ જ્યાં સૂધી જગતમાં છે, ત્યાં સૂધી શાસ્ત્ર

જાણનારા આદિ પણ સદ્ગતિ પામતા નથી.

જેવા લાયક અને સાંભળવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર.

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

દ્રષ્ટવ્યેષુ કિમુત્તમં મૃગદશાં પ્રેમપ્રસન્નં મુલં
ઘ્રાતવ્યેષ્વપિ કિં તદાસ્યપવનઃ શ્રાવ્યેષુ કિં તદ્રચઃ ।
કિં સ્વાદેષુ તદ્દોષ્ઠપલ્લવરસઃ સ્પર્શેષુ કિં તત્તત્તુ-
ધ્યેયં કિં નવયૌવનં સુહૃદયૈઃ સર્વત્ર તદ્દિન્નમઃ ॥ ૫૩ ॥

જેવા લાયક પદાર્થોમાં શું ઉત્તમ છે ? પ્રેમપ્રસન્ન મૃગના જેવાં નેત્ર વાળીનું મુખ; સુંઘવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના મુખનો શ્વાસ; સાંભળા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું વચન; ચાખવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીના અધરોષ્ઠનો રસ; સ્પર્શ કરવામાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું તન; અને ધ્યાન કરવા લાયકમાં શું ઉત્તમ છે ? સ્ત્રીનું નવીન યૌવન. અર્થાત્ સ્ત્રીની એટલા સર્વત્ર ઉત્તમ છે. ૫૩

મૃગારસનું સેવન કરતા પુરુષે વેશ્યાનો સંગ નહીં કરવો, કારણ કે તે અંતિ નિદાસાયક છે; તેનું પર્યુનઃ—
અનુષ્ટુમ્ભુત્ત

વેદ્યાડસૌ મદનજ્વાલા રૂપેન્ધનસમેધિતા ।

કામિભિર્યત્ર દ્વયન્તે યૌવનાનિ ધન્યાનિ ચ ॥ ૫૪ ॥

આ વેશ્યા; રૂપરૂપી ઇંધણાંથી વધેલી કામાગ્નિની જ્વાળા છે, જેમાં કામી પુરુષો યૌવન અને ધનને હોમે છે. ૫૪

અભિપ્રાય—વેશ્યાનો સંગ કરવાથી યૌવન અને ધનનો નાશ થાય છે, માટે તેનો સંગ કરવો નહીં.

આર્ય

કશ્ચુંવતિ કુલપુરુષો વેદ્યાધરપલ્લવં મનોન્નમપિ ।

ચારમટ્ચૌરચેટકનટચિટનિષ્ટીચનશરાચમ્ ॥ ૫૫ ॥

કયો કુલીન પુરુષ સુંદર છતાં પણ વેશ્યાના અધરપણવનું ચુંબન કરે? અર્થાત્ કોઈ નહીં; કારણ કે તે અધરોષ ચાકર, નીચ પુરુષ, ચોર, ચેટક (દાસ), નટ અને વિટ (ભાર) પુરુષને ચુંબવાનું પાત્ર છે. (અધમ-નીચ પુરુષો વેશ્યાના અધરનું ચુંબન કરે છે, માટે કુલીન પુરુષે વેશ્યાનું સેવન ન કરવું જોઈએ.) પણ

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

જાત્યન્ધાય ચ દુર્મુખાય ચ જરાજીર્ણાંખિલાઙ્ગાય ચ
પ્રામીણાય ચ લુપ્તકુલાય ચ ગલત્કુષ્ઠાભિભૂતાય ચ ।
ચચ્છન્તીપુ મનોહરં નિજવપુર્લક્ષ્મીલવચ્છદ્યા
પણ્યસ્ત્રીપુ વિવેકકલ્પલતિકાશસ્ત્રીપુ રજ્યેત કઃ ॥ ૫૬ ॥

જન્મથી અંધને, ગંધાતા મુખવાળાને, વૃદ્ધાવસ્થાથી અતિ શિથિલ થયેલા સર્વ અવયવવાળાને, મૂઠ પુરુષને, નીચ કુળવાળાને અને ગળત કોઢીઆને, અલ્પ ધનની આશાથી પોતાનું મનોહર અંગ સ્વાધીન કરતી, અને એટલા જ માટે વિવેકરૂપી કલ્પવૃક્ષને છેદનારી વેશ્યા ઉપર કયો પુરુષ આસક્ત થાય? અર્થાત્ કોઈ નહીં. ૫૬

અભિપ્રાય-થોડા ધનના લોભથી જન્મથી આંધળા વગેરેને પણ પોતાનું શરીર સોંપવાને વિવેક વગરની વેશ્યાને વિવેકી પુરુષે સેવવી ન જોઈએ.

એક ચિત્તથી સ્ત્રી પુરુષનો સમાગમ થવો, એ કામનું ફળ છે; પરંતુ બંનેનાં એક ચિત્ત વગરનો સમાગમ મડદાંના સમાગમની પેઠે વ્યર્થ છે.

અનુદુર્ભવૃત્ત

પતત્કામફલં લોકે યદ્વયોરેકચિત્તતા ।

અન્યચિત્તરૂતે કામે શવયોરિવ સદ્ગમઃ ॥ ૫૭ ॥

આ લોકમાં કામનું ફળ એ જ છે કે, સ્ત્રીપુરુષ બન્નેનું એક ચિત્ત થવું; પરંતુ જૂઠાં જૂઠાં ચિત્ત હોય તો મઠકાના સંગમની પેઠે (તે સંગ) નિષ્ફળ છે.* ૫૭

પુરુષ જ્યાંસૂધી કામને વશ થતો નથી, ત્યાંસૂધી મોટાઈ વગેરે ગુણિયલ રહે છે.

અનુદ્યુમ્નવૃત્ત

તાવન્મહત્ત્વં પાંડિત્યં વિવેકિત્વં કુલીનતા ।

યાવજ્જ્વલતિ નાક્કેપુ હન્તિ પદ્મેપુષ્પાવકઃ ॥ ૫૮ ॥

જ્યાં સૂધી શરીરમાં કામદેવ પ્રકટ થતો નથી ત્યાં સૂધી મહત્ત્વ, પંડિતપણું, વિવેકીપણું અને કુલીનપણું રહે છે. ૫૮

લોકમાં પ્રસિદ્ધ રાજાની પેઠે કામદેવ નામનો રાજા, સ્ત્રીરૂપ પોતાની મુદ્રા (છાપ)ને ઉલ્લંઘન કરનારને દંડે છે, એમ કહે છે. શાર્દૂલવિક્રીટિતવૃત્ત

સ્ત્રીમુદ્રાં ક્ષપકેતનસ્ય પરમાં સર્વાર્થસંપત્કર્કી

યે મૂઢાઃ પ્રવિહાય યાન્તિ ક્રુધિયો મિથ્યાફલાન્યેપિણઃ ।

તે તેનૈવ નિહત્ય નિર્દયતરં નમ્નીરુતા મુંઢિતાઃ

કેચિત્પ્રચ્ચશિસ્તીરુતાશ્ચ જટિલાઃ કાપાલિકાશ્ચાપરે ॥ ૫૯ ॥

તે અજ્ઞાની પુરુષો સ્વર્ગ વગેરેની પ્રાપ્તિની ધન્યતાથી ઉત્તમ અને સંસારમાં ઉપયોગી પુરુષાર્થોને આપનારી મીનકેતન કામદેવની સ્ત્રીરૂપ મુદ્રા (છાપ)નું ઉલ્લંઘન કરી બીજે ઠેકાણે જાય છે, તેઓને કામદેવજ નિર્દયપણાથી મારીને નમ (એક જાતના

* ભર્તૃહરિનો અભિપ્રાય એવો છે કે, પરજીયા કે સ્વજીયા, કોઈ પણ જો સ્વામિભક્ત ન હોય તો તેની સાથેનો સંગ શી? તે સંગ સ્મરાનમાંનાં મઠકારૂપ છે અને એમાં એમ દર્શાવ્યું છે કે, પરજીયા તો એક ચિત્તવાણી હોય જ નહીં, તેથી તેની સાથેનો સંગ, એ, મઠકા સાથે સંગ કરવા જેવો છે,

સાધુ) કરે છે, અથવા મુંડીઆ કરે છે, અથવા પાંચ શિખા-
વાળા કરે છે, અથવા જટાવાળા કરે છે, અથવા તો કાપા-
લિક (જોપરીને ધારણ કરનારા) કરે છે. ૫૯

અભિપ્રાય—જેમ રાજા પોતાની છાપનું ઉલ્લંઘન કરનાર-
ને દંડે છે, તેમ કામદેવ નામનો રાજા, ‘સંસારમાં સુખનું
સાધન સ્ત્રી જ છે,’ એવો નિશ્ચય કરી તેની સ્ત્રીરૂપી મુદ્રાનું
ઉલ્લંઘન કરી, જેઓ ધીજે પ્રકારે વર્તે છે, તેઓને મુંડિયા
સાધુ વગેરે કરી દે છે.

.. સ્ત્રી ઉપર કામથી થયેલી આસક્તિનું નિવારણ થતું નથી.
વસન્તતિલકાવૃત્ત

વિસ્તારિતં મકરકેતનધીવરેણ
સ્ત્રીસંશ્લિતં વહિશમન્ન મધ્યામ્યુરાશૌ ।

તેનાચિરાત્તદધરામિપલોલમર્ત્ય-

મત્સ્યાન્વિકૃપ્ય સ પચત્યનુરાગવહ્નૌ ॥૬૦॥

આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કામદેવરૂપી માછીમારે સ્ત્રી
નામનું ઝડિશ (માછલાં મારવાનો લોહાનો કાંટો-ગળ) નાંખ્યો
છે, તેથી સ્ત્રીના અધરોઠરૂપી માંસની ઇચ્છાવાળાં મનુષ્યરૂપી
માછલાંને ખેંચીને એ કામદેવ પ્રીતિરૂપી અગ્નિમાં પકવે છે. ૬૦

પ્રેમથી કરાતું સ્ત્રીનું કાર્ય ઉલ્લંઘવા કાર્ષ પણ સમર્થ નથી.
અનુદ્રુમ્ભૃત

ઉન્મત્તપ્રેમસંરમ્ભાદારમન્તે યદક્લનાઃ

તત્ર પ્રત્યૂહમાધાતું વ્રહ્માપિ સલુ કાતરઃ ॥ ૬૧ ॥

સ્ત્રીઓ અત્યંત પ્રેમના વેગથી જે કાર્ય આરંભે છે, તેમાં
વિદ્ય નાંખવા બ્રહ્મા પણ ખરેખર કાયર છે. ૬૧

અભિપ્રાય—બ્રહ્મા પણ સ્ત્રી ચીરત્રનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા

નથી કારણ કે પોતાની પુત્રી પછત્રાડે દોડ્યા એ વાત પુરાણ
વગેરેમા પ્રસિદ્ધ છે

શ્રીઓ પોતામા અત્યંત આસક્ત પુરુષનું સર્વસ્વ હરી લે છે.

હરિજીવિત

પ્રણયમધુરા પ્રેમોદ્રાઢા રસાદલસાસ્તથા
મણિતમધુરા મુગ્ધપ્રાયા પ્રકાશિતસમદા. ।
પ્રવૃત્તિસુમગા વિશ્રમ્ભાર્હા. સ્મરોદયદાયિના
રહસિ કિમપિ સ્વૈરાલાપા હરન્તિ મૃગીદશામ્ ॥૬૨॥

શ્રીઓના એકાત્મ પ્રણયથી મધુગ, પ્રેમથી ભરપૂર,
શૃંગારરસથી આળસવાળા અને કામક્રોડા વખતે બોલવાથી
મધુર અન્કુટ, પ્રકટ હૃદયવાળા, સ્વભાવથી જ સુંદર, વિશ્વામ-
યોગ્ય અને કામને ઉત્પન્ન કરનારા અલૌકિક યથેચ્છ ભાષણો
મનને હરણ કરે છે ૬૨

માળા અને ચંદન વગેરે ધારણ કરી શ્રીઓ સમાગમ
કરેલા, એ સ્વર્ગનું મુખ આપે છે
સ્વોદ્ધતાવૃત્ત

માલતી શિરસિ જૃમ્મણાન્મુખી ચન્દ્રત વપુષિ કુન્દુમાવિલમ્ ।
વક્ષસિ પ્રિયતમા મનોહરા સ્વર્ગં ણ્ય પરિશિષ્ટ આગત ॥૬૩॥
જેના મન્ત્ર ઉપર ખીલતા માલતીના પુષ્પની માળા
હોય છે, શરીરમા કેસરી ચંદન ચોપડેલું હોય છે અને વક્ષ-
સ્થલમા મનોહર પ્રિયતમા હોય છે, ત્યારે ભોગવતા શેષ રહેલું
સ્વર્ગમુખ પૃથ્વી ઉપર આવેલું છે, એમ જાણવું ૬૩

આ જગતમા શ્રી જ સર્વને વશ કરવામા સમર્થ થાય છે.

દોષકૃત

કુન્દુમપદ્મકલક્રિતદેહા ગૌરવ્યાંધરકન્પિતહારા ।
નૃપુરહસરણવ્યદપમા પં ન વશ કુદને મુવિ રામા ॥૬૪॥

જેના શરીરમા કેસર ચર્ચેત્રુ હોય છે, જેનો હાર સ્વેત
સ્તનથી કપાયમાન હોય છે અને જેના ચરણકમળમા ઝાઝરરૂપી
હસો ઝણઝણાટ કરતા હોય છે, તેવી રામા પૃથ્વી ઉપર કેને
વશ કરતી નથી? અર્થાત્ સર્વને વશ કરે છે ૬૪

શ્રીઓને અબળા (બળરહિત) કહેવાનો વ્યવહાર ખોટો છે,
પણ 'બળવાળી છે' એપર સ્તોત્ર —

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નૂન હિં તે કવિવરા વિપરીતવોધા
યે નિત્યમાહુરબલા इति कामिनीनाम् ।
યામિર્વિલોલતરતારકદ્વિપાતે

શક્ત્યાદયોऽपि વિજિતાસ્ત્વવલા કથ તા ॥ ૬૫ ॥

જે ઉત્તમ કવિઓ શ્રીઓને અબળા (બળરહિત) નિરતર
કહે છે, તે કવિઓ બેશક શ્રીવિષયમા અજ્ઞાત છે કારણ કે
શ્રીઓએ ચચળ ક્રીડીવાળા નેના કટાક્ષથી ઇન્દ્ર વગેરેને પણ
જિતી લીધા છે ત્યારે તે કેમ અબળા કહેવાય? (તે અબળા
નહીં, સબળા છે) ૬૫

વનમા જઈ વસવું અથવા શ્રીઓની સાથે રહેવું એ જ
સુખદાયક છે

માલિનીવૃત્ત

વિદ્યા વનહરિણીભ્યો ઘસાકાળ્લચ્છવીના
કવલ્મુપલ્કોટિચ્છિન્નમૂલ કુશાનામ્ ।

શુકયુવતિકપોલાપાણ્ડુતામ્બૂલવહ્ની

દલમરણનસાગ્રિ પાદિત વા વધૂમ્ય ॥ ૬૬ ॥

હું જનાં વાસના દડ જેવી કાતિવાળા દર્શોના કોળીઆ
કે જેના મૂળીઆ પથ્થરના અશ્વસાગથી છેદેલા હોય તેવા દર્શનના
કોળીઆ વનની મુગલીઓને આપ, અથવા તો લાલ નખના

અગ્રભાગથી ચીરેલા અને પોપટની સ્ત્રીના ગાલ જેવા ધોળા પીળા નાગરવેલના પાન સ્ત્રીઓને આપ. ૬૬

અર્થાત્ ઠા તો વનવાસ કરીને જીવન ગાળ અથવા તો ઉત્તભાગનાઓનાં છળછળ નિરખીને આનંદમાં દિવસ ગુજાર.

સ્ત્રીનાં સ્તન વગેરે તાપ કરે છે, પરંતુ તે કરતાં અધિક તાપ મધ્યમાં રહેલી રામાવલિ પણ કરે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

અભિપ્રાય-કેાધને નસ્રીબ યોગે આલિંગનનો લાલ થાય, તો પણ તેથી સંતોષ ન માનીને વિયોગના ભયથી નાયક નાયિકાનું એક શરીર થાય તેવી ઇચ્છા કરે છે, એવી રીતે શૃંગારમાં નિમગ્ન પુરુષ તૃપ્ત થતો તથી.

આ સંસારમાં અનુકૂળ સ્ત્રીનો ઉપભોગ કરનારા પુરુષો પુણ્યવાન્ છે, પણ બીજા પુણ્યવાન્ નથી.

માલિનીવૃત્ત

ઉરસિ નિપતિતાનાં સ્વસ્તધર્મિહુકાનાં
મુકુલિતનયનાનાં કિંચિદુન્મીલિતાનામ્ ।
સુરતજનિતસ્વેદસ્વિન્નગણ્ડસ્થલાના-
મધરમધુ વધૂનાં ભાગ્યવન્તઃ પિવન્તિ ॥ ૭૨ ॥

છાતી ઉપર પડેલી હોય, જેનો ચોટલો છૂટી ગયો હોય, જેનાં નેત્ર-થોડાં વિચેલાં હોય અને થોડાં ખુણાં હોય અને ઠામ-કીડાના પરિશ્રમને લીધે જેના ગાલ ઉપર પસીનો આવી ગયો હોય, તેથી વધૂનાં અધરોધના મધને ભાગ્યવાન્ પુરુષો પીએ છે. ૭૨

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘને જોઈને આગળ ચાલવાની અશક્તિથી ત્યાં જ બેસીને, પોતાની સ્ત્રીનું સ્મરણ કરે છે, તેનું વર્ણન રયોદ્રતાવૃત્ત

કિં ગતેન યદિ સા ન જીવતિ પ્રાણિતિ પ્રિયતમા તં યાઽપિ કિમ્ ।
ઇત્યુદીર્ય નવમેઘમાલિકાં ન પ્રયાતિ પથિકઃ સ્વમન્દિરમ્ ॥ ૭૩ ॥

પ્રવાસી પુરુષ નવા મેઘની માલિકા (જ્યેષ્ઠ માસનાં ઘેરાયલાં વાદળાં) જોઈને, 'જો મારા વિયોગથી મારી પ્રિયા ન જીવતી હોય તો ઘેર જવાનું શું પ્રયોજન છે? ને મારી પ્રિયા જીવે છે તો પણ શું પ્રયોજન?' (કારણ કે મેઘને જોઈ ચાલી શકાતું નથી,) એવી રીતે નવી મેઘમાલિકાને કહીને પ્રવાસી પોતાને ઘેર જતો નથી. ૭૩

સ્વીકારેલા કામરૂપી પુરુષાર્થનો પરમ છેડા શું છે ?

ગીતિ

આમીલિતનયનાનાં યત્સુરતરસો નુ સંવિદં કુરુતે ।

મિથુનૈર્મિથોઽવધારિતમવિતયમિદમેવ કામનિર્વહણમ્ ॥૭૬॥

અરધાં વિચેલાં નેત્રવાણી શ્રીઓની સાથે કરેલી કામ-
ક્રીડાનો રસ પરમ સુખકારક થઈ પડે છે, એમ સ્ત્રી પુરુષનાં
જોડાંએ મળીને જે નિશ્ચય કર્યો છે, એ જ ખરેખર કામ
પુરુષાર્થનો છેડા છે. ૭૪

કુલીન સ્ત્રીની સાથે કામક્રીડા કરવી, એ જ પરમાનંદરૂપ છે.
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

પ્રાદ્યમામેતિ મનાગમાનિતગુણં જાતામિલાપં તતઃ

સમ્રીઢં તદનુ શ્લયીરુતતનુ પ્રત્યસ્તથૈર્યં પુનઃ ।

પ્રેમાર્દ્ર સ્પૃહણીયનિર્ભરરહઃક્રીડાપ્રગલ્ભં તતો

નિઃશઙ્કાઙ્કવિકર્ષણાધિકસુખં રમ્યં કુલસ્ત્રીરતમ્ ॥ ૭૫ ॥

પ્રથમ 'નહીં નહીં' એ પ્રકારે નિષેધથી જેમાં શુભોત્તુ
થોડુંક અપમાન થાય છે તેવું, પછી અલિલાવાવાળું, તે પછી
લજ્જાસહિત, તે પછી જેમાં શરીર શિથિલ થાય છે એવું,
તે પછી જેમાં ધૈર્યનો નાશ થાય છે એવું, તે પછી પ્રેમથી
આર્દ્ર એવું અને તે પછી ઇચ્છા કરવા યોગ્ય અત્યંત એકાંત
ક્રીડાથી પ્રગલ્ભ અને શંકારહિત શરીરનું મર્દન કરવાથી
અધિક સુખ આપનારું એવું કુલીન સ્ત્રીની સાથેનું રત
(કામક્રીડા) રમણીય છે. ૭૫

અંભિપ્રાય-કુલીન સ્ત્રી પ્રથમ તો ઉપર ઉપરથી ના ના
કહે છે, પછી ઇચ્છા કરી લજ્જાસહિત પોતાનું શરીર શિથિલ
કરે છે અર્થાત્ પુરુષને અંગરૂપરૂ કરવા દે છે, છેલ્લે ધૈર્ય
છોડી પ્રેમ બતાવે છે, માટે તેની સાથે 'યથેચ્છ શરીર મર્દન
કરી' એકાંત રચનામાં કામક્રીડા કરવાથી અધિક સુખ મળે છે.

એક જ સ્ત્રીને જોવાથી અમૃત જેવું સુખ થાય છે ને નહોં
જોવાથી વિષ જેવું દુઃખ થાય છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

તાવદેવામૃતમયી યાવલ્લોચનગોચરા ।

ચશ્ચુઃપથાદપેતા તુ વિપાદપ્યતિરિચ્યતે ॥ ૭૬ ॥

સ્ત્રી જ્યાંસૂધી દૃષ્ટિ આગળ હોય છે ત્યાંસૂધી અમૃત
જેવી લાગે છે અને નજરથી દૂર જાય છે ત્યારે વિષથી પણ
વધે છે, એટલે તેથી પણ અધિક દુઃખ આપે છે. ૭૬

અપરમાર (વાધ)ની પેઠે કામ દુર્નય છે, એમ કહે છે.

શિતારિણીવૃત્ત

ન ગમ્યો મન્ત્રાણાં ન ચ ભવતિ ભૈષજ્યવિષયો

ન ચાપિ પ્રધ્વંસં વ્રજતિ વિવિધેઃ શાન્તિશતકૈઃ ।

ભ્રમાવેશાદક્લે કિમપિ વિદધદ્વદ્ધમસમં

સ્મરાપસ્મારોડયં ભ્રમયતિ દદ્ધાં ધૂર્ણયતિ ચ ॥ ૭૭ ॥

કામરૂપી અપરમાર (વાધ)નો, મંત્રોથી પણ પરિહાર
થતો નથી. (એટલે જેમ અપરમાર, મંત્રથી પણ શાંત થતો
નથી તેમ કામ પણ, મંત્રથી શાંત થતો નથી,) તેને ઔષધ
લાગુ પડતું નથી, નાના પ્રકારની સેકડો શાંતિઓ કરવાથી પણ
તેનો નાશ થતો નથી, તે ભ્રમ કરે છે અને દૃષ્ટિને ધૂમાવે છે. ૭૭

આ કામદેવ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ જેમ ફેરવે તેમ ફેરે છે, માટે
સ્ત્રીનો હુકમ ઉઠાવનાર છે, એમ કહે છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

નૂનમાક્ષાકરસ્તમ્યાઃ સુધુચો મકરધ્વજઃ ।

યતસ્તદ્વેગ્રસંચારમ્ચિત્તેષુ પ્રવર્તનં ॥ ૭૮ ॥

આ તો નિ સશય છે કે, મકરધ્વજ ઓનો હુકમ ઉઠાવનાર નોકર છે. કારણ કે એ કામ, ઓના કટાક્ષે સૂચવેલા પુરુષોમા પ્રવર્તે છે ૭૮

હી ઉપર અતિ આસક્ત પુરુષ જગતનો કોઈ પણ બ્યવહાર જાણતો નથી

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

સતિ પ્રદીપે સત્યગ્નૌ સત્ત્વ તારારવીન્દુપુ ।

વિના મૈ મૃગશાવાશ્યા તમોભૂતમિદ જગત્ ॥ ૭૯ ॥

દીવો, અગ્નિ, નક્ષત્ર, સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન છતાં પણ હી વિના આ જગત્ મને અધકારમય જણાય છે, એટલે ઓનાં કટાક્ષવડે વિધાયલો હું 'શું કરવું અને શું ન કરવું' તે કોઈ પણ જાણી શકનો નથી ૭૯

મોહ કરનારી ઓનું વર્ણન

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

મુખેન ચન્દ્રકાન્તેન મહાનીલૈ શિરોરુહૈ ।

પાણિભ્યાં પદ્મરાગાભ્યા રેજે રત્નમયીચ સા ॥ ૮૦ ॥

ચંદ્રકાન્ત મણિ જેવા મુખે, મહાનીલમણિ જેવા કેશોએ અને પદ્મરાગમણિ જેવા હાથે કરીને હી રત્નમય હોય, એવી શોભે છે * ૮૦

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

ગુરુણા સ્તનભારેણ મુસલચન્દ્રેણ માસ્યતા ।

શનેશ્વરાભ્યા પાદાભ્યા રેજે ગ્રહમયીચ સા ॥ ૮૧ ॥

શુરુ (એવા) સ્તનભારે, પ્રકાશિત ચંદ્ર જેવા મુખે અને

* ચન્દ્રકાન્ત, ધોળો મણિ મહાનીલ કાળો મણિ પદ્મરાગ, લાલ મણિ એ મંત્રી ત્રણ મણિ જેવી હોવાથી રત્નમયી

શનૈશ્વર (મંદ ગતિવાળા) પગે ઠરીને સ્ત્રી ગ્રહમય હોય,
એવી શોભે છે.* ૮૧

સ્ત્રી ધનુષ્ધારીથી વિગ્રહાય છે.

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

મુગ્ધે થાનુષ્કતા કેયમપૂર્વા દદ્યતે ત્વયિ ।

યદાગ્નિધ્યસિ ચેતાંસિ ગુણેરેવ ન સાયકૈઃ ॥ ૮૨ ॥

હે સુંદરી! તું ગુણો (ધનુષની દોરી)થી જ પુરુષોનાં
ચિત્તને વિધે છે, પણ બાણથી વિધતી નથી; માટે તારી
પાસે આ અપૂર્વ ધનુષ્ધારીપણું કેવું? ૮૨

અભિપ્રાય-ધનુષ્ધારી પુરુષ બાણવડે પ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય
(નિશાન)ને વિધે છે અને સ્ત્રી તો અપ્રત્યક્ષ મનુષ્યોનાં ચિત્તને
બાણથી નહીં પણ ગુણથી વિધે છે, એ જ સ્ત્રીમાં વિલક્ષણપણું છે.

વૈરાગ્યવાળા અને વૈરાગ્ય વગરના પુરુષોમાં માત્ર શિવ જ
શ્રેષ્ઠ છે, પણ બીજા નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

एको रागिषु राजते प्रियतमादेहाधहारी हरो
नीरागेष्वपि यो विमुक्तललनासंगो न यस्मात्परः ।

दुर्वारस्मरवाणपन्नगविपज्वालावलीढो जनः

शेषः कामविडम्बितो हि विषयांश्च भोक्तुं न मोक्तुं क्षमः॥ ૮૩ ॥

રાગી (સંસારમાં આસક્ત) પુરુષોમાં એક શંકર જ રાજ
છે, કારણ કે, તેણે પોતાની પ્રિયાનું અર્ધું શરીર હરેલું છે અને
વૈરાગ્યવાળાઓમાં પણ સ્ત્રીઓનો સંગ તજનારા શંકર જ રાજ

* શુક્ર=સ્ત્રી પક્ષે ભારે સ્તન. ગ્રહપક્ષે બૃહસ્પતિ; ચંદ્ર=સ્ત્રી પક્ષે
શુભચંદ્ર અને ગ્રહપક્ષે ચંદ્રમા; શનૈશ્વર=સ્ત્રી પક્ષે મંદગતિ અને ગ્રહપક્ષે
શનિ નામનો ગ્રહ-એ રીતે ત્રણ પક્ષગ્રહને મળતી હોવાથી સ્ત્રી ગ્રહમય
હોય, એવી લાગે છે.

છે; કારણ કે શંકરથી બીજા કોઈ, કામી પુરુષથી નિવારણ થઈ ન શકે. એવાં કામનાં આણુરૂપી સર્પની ઝેરી નવાળાથી બચામ થયો થકો વિષયને લોગવવા માટે વા છેડવા માટે સમર્થ નથી, એટલે એક શંકર જ સમર્થ છે. ૮૩

અભિપ્રાય-પાર્વતીની સાથે વિવાહ થયા પહેલાં મોહ કરવા આવેલા કામદેવને શંકરે જાણીને ભસ્મ કર્યો છે (અર્થાત્ નિંત્યો છે), માટે શંકર વૈરાગ્યવાળામાં શોભે છે, એટલે શ્રેષ્ઠ છે; અને વિવાહ થયા પછી વિયોગના ભયથી પાર્વતીને પોતાનાં અર્ધ શરીરમાં ધારણ કરે છે (અર્ધનારીશ્વર છે), માટે રાગી (સંસારી)માં પણ શંકર જ શોભે છે એટલે શ્રેષ્ઠ છે. સ્ત્રી અને પુરુષની સ્થિતિમાં અવસ્થાબદ્ધથી ઉચિતપણું અને ક્રમથી વિરુદ્ધપણું છે.

પુષ્પિતાગ્રાવૃત્ત

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः।
यदपि च न कृतं नितस्मिन्नीनां स्तनपतनावधि जीवितं स्तं वा॥

આ સંસારમાં વૃદ્ધ થાય ત્યાં સૂધી પુરુષોને જે કામવિકાર થાય છે, તે અનુચિત ને ક્રમવિરુદ્ધ છે; વળી મોટા નિતંબવાળી સ્ત્રીઓનાં સ્તન પડી જાય ત્યાં સૂધી વિધિએ તેઓનું જીવન અથવા મુરતિ નિર્માણ ન કર્યું, એ પણ અનુચિત ને ક્રમવિરુદ્ધ છે. ૮૪

અર્થાત્-પુરુષોને વૃદ્ધાવસ્થામાં કામવિકાર ન થતા હોત તો સારું, કિંવા સ્ત્રીઓ જીવે ત્યાં સૂધી સંયમી રહેતી હોત તો સારું, પણ આ તો બેય એક બીજાથી વિરુદ્ધ, માટે અનુચિત.

સર્પના કરડવાનાં ઝેર કરતાં સ્ત્રીનાં કટાક્ષરૂપી ઝેરનો ઉપાય કરવો મુશ્કેલ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

વ્યાદોઘેણ ચલેન વક્ત્રગતિના તેજસ્વિના મોગિના

નીલાબ્જદ્યુતિનાઽહિના વરમહં દષ્ટો ન તચ્ચક્ષુષા ।

દષ્ટે સન્તિ ચિકિત્સકા દિશિ દિશિ પ્રાયેણ ધર્માર્થિનો

મુગ્ધાક્ષીક્ષણવીક્ષિતસ્ય નહિ મે મન્ત્રો નવાપ્યૌષધમ્ ॥ ૮૫ ॥

લાંબો, ચંચળ, વાંકી ગતિવાળો, અણિથી શોભીતો

અને ક્ષણવાળો, કાળા કમળના જેવી કાંતિવાળો કાળો સર્પ

કરડે તો તે ઠીક, પણ સ્ત્રીનું નેત્ર કરડે તે ઠીક નહીં, (એટલે

સ્ત્રી કટાક્ષથી જીવે તે ઠીક નહીં,) કારણ કે જો કાળો સર્પ

કરડ્યો હોય તો તેના ઉપાય કરનાર ધર્મિષ્ઠ ચિકિત્સક (વાદી

વગેરે) પુરુષો ઘણું કરીને પ્રત્યેક દિશામાં છે, પરંતુ જો

સુંદર સ્ત્રીનાં નેત્રથી હું જીવાયો (કરડાયો) હજી તો તેના

માટે મંત્ર કે ઔષધ કંઈ પણ નથી. ૮૫

ઉપલી જ વાત ખીજે પ્રકારે વર્ણવે છે.

હરિણીવૃત્ત

અપસર સચ્ચે દૂરાદસ્માત્કટાક્ષવિપાનલાન્ત

પ્રકૃતિવિપ્રમાદોપિત્સર્પોદ્વિલાસફળાન્મૃતઃ ।

इतरफणिना दष्टः शक्यश्चिकित्सितुमौषधै-

श्चटुलेवनिताभोगिप्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८६ ॥

હે મિત્ર! સ્ત્રીરૂપી સર્પ કે જેમાં કટાક્ષરૂપી ઝેરી અગ્નિ

હોય છે, જે સ્વભાવથી વિલક્ષણ હોય છે અને વિલાસરૂપી

ક્ષણને ધારણ કરે છે, તે સર્પથી તું દૂર નાશી જા; કારણ

કે જો પ્રસિદ્ધ સર્પ કરડ્યો હશે તો ઔષધોથી તેના ઉપાય

થઈ શકશે, પણ ચતુર સ્ત્રીરૂપી સર્પે કરડેલા પુરૂષને મંત્ર

જાણનારાઓ પણ તજે છે (એટલે મંત્રથી વા ઔષધથી પણ

તેનો ઉપાય થઈ શકતો નથી). ૮૬

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલા હોય તેઓને વિયોગ પણ સંયોગ જ છે અને જેઓનાં મન મળેલાં ન હોય તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગરૂપ છે, તે સમંધી વર્ણન:—

આર્યા

વિરહોऽપિ સંગમઃ સ્વલ્પ પરસ્પરં સંગતં મનો યેપામ્ ।

યદ્દહ્લદયવિઘટિતઃ સંગમોऽપિ વિરહં વિશેષયતિ ॥ ૮૭ ॥

જેઓનાં મન પરસ્પર મળેલાં હોય, તેઓનો વિયોગ પણ સંયોગ છે (એટલે તેઓ વિયોગી છતાં પણ મનથી મળેલા છે); ને જેઓનાં મન જુદાં હોય છે તેઓનો સંયોગ પણ વિયોગને વધારે છે (એટલે વિયોગથી અધિક છે; કારણ તેઓનાં મન જુદાં છે). ૮૭

પુણ્ય વિના સુદર સ્ત્રી મળતી નથી, માટે ચિત્તને પુણ્ય કરવાની પ્રાર્થના રાજર્ષિ ભર્તૃહરિ કરે છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

યસ્યાઃ સ્તનૌ યદિ ઘનૌ જઘનં વિહારિ
વક્ત્રં ચ ચારુ તવ ચિત્ત કિમાકુલત્વમ્ ।

પુણ્યં કુરુષ્વ યદિ તેષુ તવાસ્તિ વાન્છા
પુણ્યૈર્વિના નહિ ભવન્તિ સમીહિતાર્યાઃ ॥ ૮૮ ॥

હે ચિત્ત! તું વ્યાકુળ શા માટે થાય છે? જેનાં સ્તન મળેલાં હોય, જેના જઘન વિહારી હોય અને મુખ સુંદર હોય તેવી સ્ત્રીનાં તેવાં સ્તન વગેરેની ઇચ્છા હોય તો તું પુણ્ય કર; પુણ્યો વિના વાંછિત પદાર્થો મળતા નથી. ૮૮

સુદર સ્ત્રીના વિલાસની મોટાઇનું વર્ણન.

શિશ્વરિણીવૃત્ત

इमे तारुण्यश्रीनवपरिमलाः प्रौढसुरत-

प्रतापप्रारम्भाः स्मरविजयदानप्रतिभुवः ।

ચિરં ચેતશ્ચૌરા અમિનવવિલાસૈકગુરવો

વિલાસવ્યાપારાઃ કિમપિ વિજયન્તે મૃગદશામ્ ॥૮૯॥

મૃગનયનાના અનુપમ વિલાસના વ્યાપારો કે જેમાં તારુણ્યની શોભાનો નવીન સુંદર ગંધ હોય છે, પ્રૌઢ કામક્રીડાના પ્રતાપનો આરંભ હોય છે, જે કામદેવને વિજય આપવામાં સમર્થ હોય છે, ચિરકાલ ચિત્તને ચોરનારા છે અને નવીન વિલાસના મુખ્ય શિક્ષક હોય છે, તે સર્વ કરતાં ઉત્તમ છે. ૮૯
આ લોક તથા પરલોકના હિત માટે શું કરવું ?

અનુષ્ટુભવૃત્ત

આવાસઃ ક્રિયતાં ગાઢે પાપહારિણિ વારિણિ ॥

સ્તનદ્વયે તરુણ્યા વા મનોહારિણિ હારિણિ ॥ ૯૦ ॥

પાપ હરનાર ગંગાના કિનારા ઉપર નિવાસ કરો (એટલે પુણ્ય મેળવવાની ઇચ્છા હોય તો ગંગાના કિનારા ઉપર રહી તપ કરવું) અથવા તો મનોહર તરુણુ સ્ત્રીના મોતીના હાર-વાળાં સ્તનોમાં વાસ કરો (એટલે સંસારનાં મુખની ઇચ્છા હોય તો સ્ત્રીસંગે ક્રીડા કરવી). ૯૦

સ્ત્રીનું શરીર શાંત છતાં પણ શોભે છે, એપર મેપાલકાર.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

કેશાઃ સંયમિનઃ શ્રુતેરપિ પરં પારં ગતે લાંચને

ચાન્તર્વક્ત્રમપિ સ્વભાવશુચિભિઃ કીર્ણં દ્વિજાનાં ગણે ।

મુક્તાનાં સતતાધિવાસચિરં વક્ષોજકુમ્ભદ્વયં ।

ચેત્યં તન્ચિ વપુઃ પ્રશાન્તમપિ તે ક્ષોભે કરોત્યેવ ન ॥૯૧॥

કેશ-સયમી (સુંથેલા અને ચોગી) છે, નેત્ર-શ્રુતિ (વેદ તથા જ્ઞાન)ના પણ પેલા પારને પહોંચેલાં છે, મુખ સ્વભાવથી શુચિ એવા દ્વિજ (દાંત તથા પ્રાણી)થી વ્યાપ્ત છે, સ્તનરૂપી જે કુલો મુક્તો (જીવનમુક્ત અને મોતીના હાર)ના રહેવાથી

શેલે છે, એવી રીતે છે સુંદરી! શાંત છતાં પણ તારુ શરીર
અમને વિકાર કરે છે. ૯૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

દૃષ્ટા દૃષ્ટિર્મધો દદાતિ કુરુતે નાલાપમાભાપિતા
શય્યાયાં પરિવૃત્ય તિષ્ઠતિ વલાદાર્લિંગિતા વેપતે ।

નિર્યાન્તીપુ સંસીપુ વાસમવનાભિર્ગન્તુમેવેહતે

જાતા વામતયૈવ સંપ્રતિ,મમ પ્રીત્યૈ નવોઢા પ્રિયા ॥૧૨॥

સામું બેતાં નજર નીચી કરે છે, બાલાવતાં બોલતી
નથી, શયનમાં પાસું ફેરવીને સુઈ જાય છે અને બળાત્કારે
આલિંગન આપતાં ઈંપે છે, અતાપુરમાંથી સખીઓ બહાર જાય
છે ત્યારે તેમની સાથે બહાર જવાને તયાર થાય છે, એવી
રીતે નવી પરણી આણેલી પ્રિયા મને હમણાં તેના સ્ત્રીભાવથી
પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે છે.* ૯૨

કામને વધારનાર સામગ્રી પાસે હોય તો પણ સ્ત્રીઓના
મનમાં માનનો ઉદય થતો નથી.

આર્યા

પ્રિયપુરસ્તો યુવતીનાં તાવત્પદમાતનોતુ હૃદિ માનઃ ।

ભવતિ ન યાચચન્દનતુલ્યસુરમિનિર્મલઃ પવનઃ ॥ ૧૩ ॥

પતિની પાસે સ્ત્રીઓના હૃદયમાં માન ત્યાંસુધી ટકે છે
કે, જ્યાંસુધી ચંદન વૃક્ષની સુગંધીવાળો નિર્મળ પવન વાતો
નથી (એટલે જેવો સુગંધી પવન વાય છે કે, તત્કાળ સ્ત્રીના
માનનો નાશ થાય છે). ૯૩

* અહિંની સરૂત પ્રતમા ૮૨ માં શ્લોક ફરીને આવેલો છે, માટે
અમે તેની પુનરુક્તિ ન કરતાં કવિજ્ઞાતાઓ મહ્યસ્રગદની પ્રતમાથી આ
શ્લોક હમણાં છે

મોઝા પ્રયાસથી પણ કામના વેગનો પરિહાર થતો નથી,
એપર કૂતરાનું દષ્ટાત -

શિરરિણિવૃત્ત

કૃશ કાળ રક્ષ શ્રવણરહિત પુચ્છવિકલા

ઘણી પૂયક્ષિન્ન કૃમિકુલશતૈરાવૃતતનુ ।

શ્રુધાક્ષામા જીર્ણ પિઠરકકપાર્ણપિતગલ

શુનીમન્વેતિ શ્વા હતમપિ નિહન્ત્યેવ મદન ॥ ૧૪ ॥

કૃશ, કાણો, લગડો, કાનરહિત (બુથો)*-પુચ્છરહિત
(ખાડો), ઘણવાળો,† પરુથી ખરડાયલો, સેંકડો કીડાઓથી
ભરેલા શરીરવાળો, ભૂખથી દૂબળો થયેલો અને ઘડાના કાઠલામાં
જેણે ગળુ ઘાલેલું છે‡ એવો ઘરડો કૂતરો, કૂતરીની પછવાડે
પછવાડે જાય છે (આ પ્રભાવ કૂતરી કે કૂતરાનો નથી, પણ કામ
દેવનો છે,) કારણ કે કામદેવ ભરેલાને પણ મારે છે ૯૪

ધંદ્રિયનિગ્રહ અતિ દુર્ધૃષ્ટ છે, એપર વિશ્વામિત્ર વગેરેનું દષ્ટાત
શાર્દૂલવિકીડિતવૃત્ત

વિશ્વામિત્રપરાશરપ્રમૃતયો વાતામ્બુપર્ણાશના

સ્તેऽપિ સ્ત્રીમુલપટ્કજ સુલલિત દષ્ટેવ મોહ ગતા ।

શાલ્યન્ન સઘૃત પયાદધિયુત ભુજન્તિ ચે માનવા

સ્તેષામિન્દ્રિયનિગ્રહો યદિ ભવેદ્વિન્ધ્યસ્તરેત્સાગરમ્ ॥ ૧૫ ॥

વિશ્વામિત્ર અને પરાશર પ્રભૃતિ ઋષિઓ કે જેઓ વાયુ,

* મૈથુન્યજન્ય લાઇઓમાં ખીજ કૂતરાએ માન તથા પુચ્છ કરી
તથા ખચકા ભરીને બુથો ખાડો અને ગાણુમાં કરી નાખેલો

† ખચકાના ધાવાળો

‡ સા. ૧ મોઠાના માગીના વાસણમાં ખારાની લાકડે પરાંચે મોઠું
ધારે અને પછી મોઠું નીકળે નહિ ત્યારે બોંચ પછાડી પોતે વાસણ ખાગી
નાખે કે રધાઇને મરી ગયાની ખીજ કોઈ ગમણું ફાળ નાખે ત્યારે તેનો
કાડનો કૂતરાની કાઠમાં રહી જાય છે

જળ અને પાન ખાઈ નિર્વાહ કરતા હતા, તેઓ પણ સ્ત્રીનાં સુલલિત મુખકમલ નિરખીને મોહ પામ્યા છે, ત્યારે જે મનુષ્યો ઘી, દૂધ, દહીં અને લાત ખાય છે, તેઓની ઇન્દ્રિયનો નિશ્ચય થાય તો નિશ્ચય સાગર તરવા જેવું છે. (એટલે જેમ વિંધ્ય પર્વતે સમુદ્ર તરવો દુર્ઘટ છે, તેમ મનુષ્યોએ ઇન્દ્રિયનિશ્ચય કરવો દુર્ઘટ છે) ૯૫

સ્ત્રીના કટાક્ષનું પડવું આત્મન અપકારક છે, તેથી તે ખવ પુરુષસમાન છે...

અનુષ્ટુપ્વૃત્ત -

અજિતાત્મસુ સંવદ્ધઃ સમાધિકૃતચાપલઃ ।

મુજદ્ગુકુટિલ સ્તન્ત્રો મૂવિશ્લેષઃ ચલાયતે ॥ ૯૬ ॥

જેમ ખલ પુરુષ જેણે મનને જિત્યું ન હોય તેની સાથે રહે છે તેમ સ્ત્રીનાં કટાક્ષ પણ તેવાની સાથે સળધ રાખે છે. જેમ ખલ સમાધિ (ચિત્તસ્થિર રાખવા) માં ચપલતા કરે છે, તેમ કટાક્ષ પણ સમાધિ (મનના નિશ્ચય) માં ચપલતા કરે છે; જેમ ખલ, સર્પ જેવો વાંકો હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ વાંકો હોય છે અને જેમ ખલ સ્વબ્ધ (ગર્વિષ્ઠ) હોય છે, તેમ કટાક્ષ પણ સ્વબ્ધ (સ્થિર) હોય છે, માટે સ્ત્રીના કટાક્ષ ખલાચરણુ સમાન છે. ૯૬

અપકરણવિધિ આંધરોષ યુગ્મનમા અને સ્તનના મર્દનમા હેતુ ખતાવી વિર્ણયિતે ધૂપાવી સ્ત્રીઓનો બદારનો અને આંધરનો સ્વભાવ બૂદો છે, એમ દર્શાવ્યું છે.

વૈત્તલીયવૃત્ત

મધુ તિષ્ઠતિ વાચિ યોપિતાં હૃદિ હાલાહલમેવ કેવલમ્ ।

અતઃ પૃથ નિર્ણયતેઽધરો હૃદયં મુષ્ટિભિરેવ તાઢ્યતે ॥ ૯૭ ॥

સ્ત્રીઓના વચનમા મધ રહે છે (એટલે સ્ત્રીઓનાં વચનો મધુર હોય છે), પણ હૃદયમા કેવળ હલાહલ બાધું હોય છે,

માટે અધરોઘનું પાન કરવામાં આવે છે ને હૃદયને મૂઠીથી મારવામાં આવે છે (એટલે મર્દન કરે છે). ૯૭

અહીં સૂત્રી સુમાર વર્ણનથી પરલોક પ્રાપ્ત થતો નથી, માટે પરલોક પ્રાપ્ત કરી આપનાર વૈરાગ્ય મેળવવા માટે પ્રથમ વૈરાગ્યમા વિદ્યારૂપ ઝીને તથા શ્લોકથી નિદો છે.

સમ્પરાદૃત

આવર્તઃ સંશયાનામવિનયમવનં પત્તનં સાહસાનાં
દોષાણાં સંનિધાનં કપટશતમયં ક્ષેત્રમપ્રત્યયાનામ્ ।
સ્વર્ગદ્વારસ્ય વિદ્વો નરકપુરમુલં સર્વમાયાકરણં
સ્ત્રીયન્ત્રં કેન મૃદં ત્રિપમમૃતમયં પ્રાણિનામેકપાદઃ ॥૧૮॥

સશયોનો આવર્ત (ધુમરી), અવિનયનું ભવન, સાહસોનું નંગર, દોષનો ભંડાર, સેંકડો કપટનું સ્થાન, અવિશ્વાસનું ક્ષેત્ર, સ્વર્ગદ્વારનું વિદ્વ, નરકપુરીનું દ્વાર, સઘળી માયાનો કરડીઓ, અંદર વિષ સમાન, બહાર અમૃત સમાન અને પ્રાણીઓનું મુખ્ય બધનરૂપ ઓરૂપી યત્ર કોણે બનાવેલું હશે? તે હું બાણુતો નથી. ૮૮

શાર્દૂલવિકીર્તિવૃત્ત

સત્યત્વે ન દશાંક પપ વદનીભૂતો ન પેન્દીવર-
દ્વન્દ્વે લોચનતાં ગતે ન કનકૈરપ્યક્ષયણિઃ દૃતા ।
કિંત્વેવં કવિભિઃ પ્રતારિતમનાસ્તત્ત્વં વિજાનન્નપિ
ત્વદ્માંસાસ્થિમયં ઘપુર્મૃગદશાં મન્દો જનઃ સેવતે ॥૧૯॥

યથાર્થ વિચાર કરીએ તો (આમ જ બાણુશે કે) ચંદ્ર કોઈ સ્ત્રીનું મુખ થયો નથી, શ્યામ કમલ સ્ત્રીનાં નેત્ર થતાં નથી અને સ્ત્રીનું શરીર સોનાથી બનાવેલું નથી, તોપણ સ્ત્રીનું મુખ ચન્દ્ર છે, ને । શ્યામ કમલ છે અને શરીર સોનાનું છે,

એવી રીતે કવિના કહેવાથી જેનું મન ઠગાયલું હોય છે,
એવો મૂઠ મનુષ્ય યથાર્થે જાણવા છતાં પણ સ્ત્રીઓના ચામડી,
માસ અને હાડકાવાળા શરીરને સેવે છે ૯૯

અનુષ્ટુપ્બુત્ત

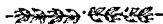
સ્મૃતા ભવતિ પાપાય દૃષ્ટા ચોન્માદ્ધકારિણી ।

સ્પૃષ્ટા ભવતિ મોહાય સા નામ દયિતા કથમ્ ॥ ૧૦૦ ॥

જેનું સ્મરણ કરવાથી પાપ લાગે છે, જેને જોવાથી
ઉન્માદ (ગાડાપણું) થાય છે અને સ્પર્શ કરવાથી મોહ થાય
છે, એવી સ્ત્રીને દયિતા (પ્રિય) કેમ કહેવાય ? ૧૦૦

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरमर्तुहिरिक्ता शृंगारशतकं सपूर्णम् ॥

૧

મર્ત્યહરિકૃત વૈરાગ્યશતક

મંગળાચરણ

અનુપ્રભવત્

દિક્કાલાયનવચ્છિદ્રાનન્તચિન્માત્રમૂર્તયે ।

સ્વાનુભૂત્યેકસારાય નમ્ર શાન્તાય તૈઝસે ॥ ૧ ॥

જેની મૂર્તિ, દિશા અને કાલ વગેરેથી અવ્યાપ્ત છે, એટલા જ માટે અનન્ત અને ચૈતન્યરૂપ છે, જે કે એક જ આત્મજ્ઞાનના સારરૂપ છે, જે શાંત છે અને પ્રકાશરૂપ છે, તે પરબ્રહ્મને હું નમસ્કાર કર છું ૧

તૃણાણુ દૂપણુ

સુભાષિત ટાણુ સાબળે છે ?

અનુપ્રભવત્

વોદ્ધારો મત્સરપ્રસ્તા પ્રમથ સ્મયદૂષિતા ।

અવોધાપહતાશ્ચાન્યે જીર્ણમદ્દે સુભાષિતમ્ ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનીઓ મત્સરથી વ્યાપ્ત છે, રાજાઓ પોતાના અભિમાનમાં જ ખેંચાયલા રહે છે અને બાકીના બધા અણુધો છે, તેથી સુભાષિત અમારા અગમી જીર્ણ થઈ ગયું ૨

અર્થાત્ સસારમાં ત્રણ જાતના પુરવો છે, એટલે જેઓ જ્ઞાની છે તેઓ ઇર્ષ્યાથી બીજા લોકને જ્ઞાન આપવાની પરવા જ રાખતા નથી, જેઓ મોટા માણસ છે, તેઓ તો 'હું જ ચુલ્હી અને વિદ્વાન્ માણસ છું,' એવા અહંકારથી સહુની અવગણના જ કરે છે, અને જેઓ અજ્ઞાન છે, તેઓ તો

બાપડા કંઈ સમજતા જ નથી, અને આમ હોવાથી સસારમા વિદ્વાનની અને વિદ્યાની બેયની તુલના જ નથી.

સસારમા રહીને પ્રાપ્ત કરેલા સુકૃત પણ દુઃખકારી જ છે
શિવરિણીવૃત્ત

ન સસારોત્પન્ન ચરિતમનુપદ્યમિ કુશલ
વિપાક પુણ્યાના જનયતિ મય મે વિમૃશત ।

મહદ્ધિઃ પુણ્યોઘૈશ્ચિરપરિગૃહીતાશ્ચ વિપયા

મહાન્તો જાયન્તે વ્યસનમિત્ર દાતુ વિપયિણામ્ ॥ ૩ ॥

સસારમા ઉત્પન્ન થયેલું કોઈ પણ કર્મ હું સુખકર જોતો નથી, કારણ કે વિચાર કરી જોતા તો પુણ્યનું પરિણામ પણ મને લાયક ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે મહાપુણ્યના ઓઘે કમીને પ્રાપ્ત થયેલા અને ચિરકાળથી ભોગવાતા ત્રિપયો પણ અનુરાગી (વિષયભોગ વનાર) પુરુષોને મહા દુઃખના કારણરૂપ થઈ પડે છે.* ૩

* સસારથી ઉત્પન્ન થયેલું ચરિત સુખકર થતું નથી કારણ કે, પુણ્યનો પરિપાક સુખકર જ નીવડે છે, એને પુણ્યનું પરિણામ જ દુઃખ કરે છે એમ મહેવાય મોટા પુણ્યની પ્રાપ્ત થયેલા યુગો વિશે તેને-ભોગવનારને પાછા દુઃખમા નાખે છે અર્થાત્ આ સસારમા મહા પુણ્ય કર્યા હોય તો સ્વયં મળે ને ત્યાં જઈને જ્યાં સુધી પુણ્ય પહોંચે ત્યાં સુધી સુખ મળે, પુણ્યનો અવધિ પૂરો થાય એટલે પાછો જીવે પુણ્યે મર્યાદાક વિશિષ્ટ એ વચનાનુમાર મૃત્યુવેદકમા પડે આમ થતા જન્મ મરણ છટે નહિ, માટે સસારમા રહીને પારવીઁકિ સુખને માટે પુણ્યદાન કર્યા કરતા સસારનો લાગ કરી પરમદામા લીન થતુ એ જ ઉત્તમ છે, એથી જ મોક્ષ મળે છે અને ચારાથી લક્ષના ફેરામાંથી છૂટાય છે રામચંદ્ર (ગિતાકાર) કહે છે કે મહાપુણ્ય કરીને પ્રાપ્ત થયેલા-પુણ્ય ચઢત ને સુદૃઢ સ્ત્રી વગેરે વિષયો જેમ જેમ બહુ ભોગવાય છે તેમ તેમ મોટા મોટા દુઃખના કારણરૂપ થતા જાય છે, વેદાનની રીતે સ્વાર્થ કરતા મોય એ છે અને તેની જ કામના રાખવી જોઈએ કારણ કે સ્વર્ગમા મરેલો પુરુષ, પુણ્ય પૂરું થતા જ મમરણનું ફેરામા પડે છે પણ જીવન્મુક્ત તો મો રાસીના ફેરામાંથી રહાને માટે છૂટે છે

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ઉત્થાતં નિધિશંકયા ક્ષિતિતલં ધમાતા ગિરેર્ધાતવો ૧૧૫
નિસ્તીર્ણઃ સરિતાં પતિર્નૃપતયો યત્નેન સંતોપિતાઃ ।

મન્ત્રારાધનતત્પરેણ મનસા નીતાઃ સ્મશાને નિશાઃ

પ્રાપ્તઃ કાળવરાટકોઽપિ ન મયા તૃષ્ણેઽધુના મુંચ મામ્ ॥૪૥

પૈસાની તૃષ્ણાએ પૃથ્વીને ખોદી, પર્વતની ધાતુઓને
ગાળી, નદીઓના પતિ સમુદ્રને ખેલ્યો, મહા મહા શ્રમે
રાજાઓને સંતોષ્યા, અને મંત્ર સાધવાને માટે સ્મશાનમાં
રાત્રિઓ કહાડી, તો પણ કૂટી બદામે મળી નહિ; માટે હે
તૃષ્ણા ! હવે તો તું મને છોડ. ૪.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત.

અન્તં દેશમનેકદુર્ગવિપમં પ્રાપ્તં ન કિંચિત્ફલં ।

ત્યક્ત્વા જાતિકુલાભિમાનમુચિતં સેવા કૃતા નિષ્ફલા ।

મુક્તં માનવિર્વાજિતં પરગૃહેષ્યાશંકયા કાકચ-

તૃષ્ણે જુમ્મસિ પાપકર્મનિરતે નાઘાપિ સંતુષ્યસિ ॥૫॥

અલંબ્ય અને દુર્ગમ દેશમાં કર્યા, પણ કંઈ ફળ ન મળ્યું;

સાચવવા યોગ્ય જા

પણ નિષ્કુળ ગઈ;

શંકાશીલ રહેતાં જે

હે તૃષ્ણા ! તું તો પ્રતિદિન વધતી જ ગઈ; પણ આટલાટલું
થતાંએ સંતોષ પામી નહિ. ૫

શિખરિણીવૃત્ત

ખલોહ્યાપાઃ સોઢાઃ કથમપિ તદારાધનપરે-

નિર્ગૃહ્યાન્તર્વાણં હસિતમપિ શૂલ્યેન મનસા ।

કૃતશ્ચિત્તસ્તમ્ભઃ પ્રતિહૃતધિયામંજલિરંપિ

ત્વમાશે મોઘાશે કિમપરમતો નર્તયસિ મામ્ ॥ ૬ ॥

! ' ખજ પુરુષની સેવામાં તત્પર રહેતાં તેમના ઠપકા સહન કર્યો, વળી તેમના ઠપકાથી અંતરમાં આવી ગયેલાં આંસુને રોકી રાખી શૂન્ય મનથી તેમના હાથને પણ સહન કર્યું, અંતઃકરણને ઘાટી રાખી જેની ખુદ્દિનો ખીખ ઉપહાસ કરે છે એવા મનુષ્યોને નમસ્કાર કર્યા, (તોપણ કઈ પ્રાપ્ત થયું નહિ,) હવે હું નિષ્કળ આશો! હજી પણ તું મને કેમ નચાવે છે? ૬
મોહવર્ણન

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

આદિત્યસ્ય ગતાગતૈરહરહ. સક્ષીયતે જીવિતં
વ્યાપારેર્વહુકાર્યમારગુભિઃ કાલો ન વિશાયતે ।

દૃષ્ટ્વા જન્મજરાવિપત્તિમરણં ત્રાસશ્ચ નોત્પદ્યતે

પીત્વા મોહમયીં પ્રમાદમદિરામુન્મત્તભૂત જગત્ ॥ ૭ ॥

રાતદિવસ સૂર્ય ઉગે છે અને આથમે છે તેથી આશુખ્ય

ઓછું થાય છે, મોટા મોટા અનેક કાર્યના વ્યવહારોમાં 'કાળ ક્યાં ગયો?' તે સમજાતુંએ નથી વળી જન્મ, જરા (ધડપણ),

વિપત્તિ અને મરણને ભેદને પણ પુરુષને ત્રાસ ઉત્પન્ન થતો

નથી. કારણ કે મોહમય પ્રમાદમદિરાનુ પાન કરવાથી, આ

આશુ જગત્ જ ઉન્મત્ત થઈ ગયેલું મને લાગે છે ૭

મનસ્વી પુરુષને યાચના કરી, એના જેવું ખીખું હું ખ નથી

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

! દીનાદીનમુલ્લેઃ સર્વેશ શિશુકેરાકૃષ્ણજીર્ણામ્બરા

ક્રોશન્નિઃ ક્ષુધિતૈર્નરેર્ન વિધુરા દૃશ્યેત ચેદ્રેહિની ।

યાચ્ચામદ્ગમ્યેન ગદ્ગદગલત્તુલ્યહિલીનાક્ષરં

કો દેહીતિ વદ સ્વદગ્ધજઠરસ્યાર્થે મનસ્વી જન ॥ ૮ ॥

ભૂખ લાગવાથી રોતા અને ધણે જ ગરીબડે મોંઢે ખાળકો, સદૈવ જેના જીર્ણ કપડા ખેંચતા હોય એવી અને

બાળકને આપવાને માટે ઘરમા અમ ન હોવાથી વિધુર
થયેલી સ્ત્રીને જોઈને યાચનાલગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ દુટતા અને પડતા અક્ષરે 'મને આપો,' એમ કયો
મનસ્વી માણસ પાપી પેટને માટે ભિક્ષા માગે છે? ૮

મરણ કોઈને વહાણુ નથી

શિતરિણીવૃત્ત

નિવૃત્તા ભાગેચ્છા પુરુષવહુમાના વિગલિત
સમાના સ્વર્યાતા સપદિ સુહૃદા જીવિતસમા ।

શનેર્યપ્રયુત્થાન ઘનતિમિરુદ્ધે ચ નયને

અહો મૃષ્ટ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચક્રિત ॥ ૯ ॥

ભોગવિલાસની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ, પુરુષત્વનુ અભિમાન
ગળી ગયું, સમોવડિયા તો ક્યારનાય દેવલોક પામ્યા, સુહૃદ-
સબંધી પણ પોતાની દશાએ પહોંચ્યા, લાકડીને ટેકે પરાણે
ધીરે રહીને ઉઠાય બેસાય છે અને આખે અધારા આવે છે,
એવી દશા થઈ, તોપણ અહો! આ નીચ દેહ તો હજી પણ
મરણના ભયથી થરથરી જાય છે* ૯

મનુષ્યની વૃત્તિ વૈરાગ્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે

માટે તૃષ્ણ અને સુવા માટે પૃથ્વી બનાવી છે અને સસારસાગર તરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળા માણસને માટે એ વૃત્તિ કરેલી છે કે જે વૃત્તિને શોધતાં જટ સર્વે શુભોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે. ૧૦

તાત્પર્ય—સર્પાદિ અડઝ અને પશુ વગેરેને માટે પ્રજ્ઞાએ આજીવિકા-વૃત્તિ બાંધેલી છે, તેથી જૂદી જ આજીવિકા-વૃત્તિ મનુષ્યને માટે નિર્માણ કરેલી છે—એટલે કે, મનુષ્યમાં બુદ્ધિ મૂકેલી છે અને તે બુદ્ધિવડે કરીને મનુષ્ય આ સંસાર-સમુદ્રને તરવાને સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી સંસારાર્ણવ તરાય, એ જ વૃત્તિનો મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

એક અર્થ ન સાધનારનું છવિત તો વ્યર્થ જ ગયું જાણ્યું.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ન ધ્યાતં પદમીશ્વરસ્ય વિધિવત્સંસારવિચ્છિન્નતયે

સ્વર્ગદ્વારકપાટપાટનપદુર્ધર્મોઽપિ નોપાર્જિતઃ ।

નારીપીનપયોધરોરુચુગલં સ્વમેઽપિ નાલિન્નિતં

માતુઃ કેવલમેવ યૌવનવનચ્છેદે કુઠારા ઘયમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ સંસારમાંથી છૂટવાને માટે વિધિ પ્રમાણે ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ, તેમ સ્વર્ગદ્વાર ઉઘાડવાને સમર્થ એવો ધર્મ પણ ઉપાર્જિત ન કર્યો તથા નારીનાં પીન પયોધર અને ઉરુચુગલને પણ સ્વપ્ને આલિંગવા પામ્યા નહીં, તેથી અરેરે! આપણે તો કેવળ માતાના યૌવનવનને છેદનાર કુવાડારૂપ જ નીવડ્યા ૧૧

અર્થાત્ સંસારમાંથી છૂટવાને—મોક્ષને માટે ઈશ્વરના પદનું વિધિવત્ ધ્યાન ધરાયું નહિ, સ્વર્ગ મેળવવા માટે ધર્મ થયો નહિ અને સસારસુખે લેવાયું નહિ, એટલે વ્યર્થ જ જન્મ્યા. અનુક્રમે ત્રણે વિષય એક એકથી ઉતરતા છે પ્રથમ

ખાળાકને આપવાને માટે ઘરમા અમ ન હોવાથી વિધુર
થયેલી સ્ત્રીને જોઈને યાચનાભગ થવાના ભયથી ગદ્ગદ
વાણીએ દુટતા અને પડતા અક્ષરે 'મને આપો,' એમ ક્યો
મનસ્વી માણસ પાપી પેટને માટે લિક્ષા માગે છે? †

મગ્ધુ ક્રોધને વહાણ નથી

શિતરિણીવૃત્ત

નિવૃત્તા માગેચ્છા પુરુષવહુમાનો વિગલિતઃ

સમાના. સ્વર્યાતા. સપદિ સુહૃદો જીવિતસમાઃ ।

શનૈર્યદ્યુત્યાનં ઘનતિમિરરુદ્ધે ચ નયને

અહો ધૃષ્ટ કાયસ્તદપિ મરણાપાયચકિત. ॥ ૯ ॥

લોગવિલાસની ઈચ્છા નિવૃત્ત થઈ, પુરુષત્વનુ અભિમાન
ગળી ગયું, સમોવડિયા તો ક્યારનાય દેવલોક પામ્યા, સુહૃદ-
સંબંધી પણ પોતાની દશાએ પહોંચ્યા, લાકડીને ટેકે પરાણે
ધીરે રહીને ઉઠાય બેસાય છે અને આંખે અંધારા આવે છે,
એવી દશા થઈ, તોપણ અહો! આ નીચ દેહ તો હજી પણ
મરણના ભયથી થરથરી જાય છે * †

મનુષ્યની વૃત્તિ વૈરાગ્યને માટે શ્રેષ્ઠ છે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

હિંસાશત્યમયત્નલભ્યમશન ધાત્રા મરત્કલ્પિત

વ્યાલાનાં પશવસ્તૃણાંકુરમુજ. સૃષ્ટા. સ્થલીશાયિનઃ ।

સંસારાર્ણવલંઘનક્ષમધિયાં વૃત્તિ. કૃતા સા નૃણાં

યામન્વેષયતાં પ્રયાન્તિ સતત સર્વે સમાપ્તિ ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥

બ્રહ્માએ, સર્પોના ભક્ષણને માટે હિંસા રહિત અને વગર
યત્ને પ્રાપ્ત થાય તેવો પવન બનાવ્યો છે,† પશુઓના ભક્ષણ

* અર્થાત્ મહા દુ ખર વૃક્ષાવસ્થા આનતા પણ માણસને મરણનો
ભય લાગે છે † સાપ પવનનું ભક્ષણ કરીને જીવે છે એમ લોકવાયકા
છે વળી એ લોકવાયકા ઉપરથી માપને 'પવનભક્ષક' નામ આપેલું હોય
એમ લાગે છે

માટે તૃણ અને સુવા માટે પૃથ્વી બનાવી છે અને સસારસાગર તરવાને સમર્થ બુદ્ધિવાળા માણસને માટે એ વૃત્તિ કરેલી છે કે જે વૃત્તિને શોધતા જટ સર્વે શુભોની સમાપ્તિ થઈ જાય છે ૧૦

તાત્પર્ય-સર્પાદિ અડજ અને પશુ વગેરેને માટે પ્રજ્ઞાએ આજીવિકા-વૃત્તિ બાંધેલી છે, તેથી જૂદી જ આજીવિકા-વૃત્તિ મનુષ્યને માટે નિર્માણ કરેલી છે-એટલે કે, મનુષ્યમા બુદ્ધિ મૂકેલી છે અને તે બુદ્ધિવડે કરીને મનુષ્ય આ સસાર-સમુદ્રને તરવાને સમર્થ થઈ શકે છે, જેથી સસારાર્ણવ તરાય, એ જ વૃત્તિને મનુષ્યે સ્વીકાર કરવો જોઈએ

એકે અર્થ ન સાધનારનું જીવિત તો વ્યર્થ જ ગયું જાણી શકીએ છીએ

न ध्यात पदमोश्वरस्य विधिवत्ससारविच्छिन्नये

स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जित ।

नारीपीनपयोधरोरुयुगल स्वप्नेऽपि नालिङ्गित

માતૃ. કેવલમેવ યોગનવનચ્છેદે કુઠારા ઘયમ્ ॥ ૧૧ ॥

આ સસારમાથી છૂટવાને માટે વિધિ પ્રમાણે ઈશ્વરના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ, તેમ સ્વર્ગદ્વાર ઉઘાડવાને સમર્થ એવો ધર્મ પણ ઉપાર્જિત ન કર્યો તથા નારીના પીન પયોધર અને ઉરુયુગલને પણ સ્વપ્ને આલિંગવા પામ્યા નહીં, તેથી અરેરે! આપણે તો કેવળ માતાના યૌવનવનને છેદનાર કુવાડારૂપ જ નીવડ્યા ૧૧

અર્થાત્ સસારમાથી છૂટવાને-મોક્ષને માટે ઈશ્વરના પદનું વિધિવત્ ધ્યાન ધરાયું નહિ, સ્વર્ગ મેળવવા માટે ધર્મ થયો નહિ અને સસારસુખે લેવાયું નહિ, એટલે વ્યર્થ જ જન્મ્યા અનુક્રમે ત્રણે વિષય એક એકથી ઉતરતા છે પ્રથમ

મોક્ષ, તે ન બને તો સ્વર્ગ અને તે ન બને તો ઐહિક (સાંસારિક) સુખ લેવું મોક્ષ અને સ્વર્ગને માટે ત્રીજા પ્રલોકની ટીકા બુવો. ધર્મ એટલે યાગાદિ અને યાગાદિ ધર્મકૃત્યથી સ્વર્ગ મળે છે, મોક્ષ મળતો નથી મોક્ષ તો માત્ર બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મળે છે.

ઉપજાતિવૃત્ત

મોગા ન ભુક્તા વયમેવ ભુક્તાસ્તપો ન તપ્તં વયમેવ તપ્તાઃ ।
કાલો ન યાતો વયમેવ યાતાસ્તૃણા ન જીર્ણા વયમેવ જીર્ણાઃ ૧૨
લોગ તો લોગવાયા નહિ, પણ અમે (કાળથી) લોગવાઈ
ગયા, તપ તપાયું નહિ, પણ અમે જ (દુઃખથી) તવાઈ ગયા,
કાળ તો ન ગયો પણ અમે તો ઘરડા થયા,* તૃણા તો
જીર્ણ ન થઈ; પણ અમે જ જીર્ણ (વૃદ્ધ) થઈ ગયા. ૧૨
સકામ કર્મ કર્યા પણ પરમાર્થ સાધ્યો નહિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ક્ષાન્તં ન ક્ષમયા ગૃહોચિતસુખં ત્યક્તં ન સંતોષતઃ ।

સોઢા દુઃસહશીતચાતતપનાઃ ક્લેશાન્ન તપ્તં તપઃ ।

ધ્યાતં વિસ્તમહર્નિશં નિયમિતપ્રાણૈર્ન શંભોઃ પદં

તત્તત્કર્મ કૃતં યદેવ મુનિભિસ્તૈસ્તૈર્ફલૈર્વિજિતા. ॥ ૧૩ ॥

અમે ક્ષમા આપી પણ તે ક્ષમાના ગુણથી નહિ,
ઘરમાં લોગવવા યોગ્ય સુખોનો ત્યાગ કર્યો પણ સંતોષથી
નહિ, દુઃસહ ટાઢ, વાયુ અને તાપ સહન કર્યા પણ કલેશ
વેઢીને તપ કર્યું નહિ, રાત દિવસ ધનનું ધ્યાન કર્યા કર્યું,
પણ નિયમિત પ્રાણાયામે કરીને શાભુના પદનું ધ્યાન ધર્યું નહિ.
આ રીતે મુનિઓએ કરેલાં તે તે કર્મ તો અમે કર્યા, પણ
તે તે કળ તો અમને પ્રાપ્ત ન જ થયા. ૧૩

* કાળ તો ન બદલ્યો, પણ અમારું આયુષ્ય ખરી ગયું

તૃષ્ણા શૂર્ણ થતી નથી.

અનુપ્રમુવૃત્ત

ચલિભિર્મુખમાપ્રાન્તં પલિતૈરંકિતં શિરઃ ॥

ગાત્રાણિ શિથિલાયન્તે તૃષ્ણેકા તરુણાયતે ॥ ૧૪ ॥

મુખ ઉપર ત્વચાની કરચોલિયો પડી ગઈ, મસ્તક પાણિ-
યાંથી છવાઈ ગયું અને ગાત્રો-પ્રત્યેક અંગ શિથિલ થઈ ગયાં,
પણ આ તૃષ્ણા તો પ્રતિદિન તરુણું (વધતી) થતી જાય છે. ૧૪
કર્મના પરિપાકરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા હુ ખતો શોક શો ?

અનુપ્રમુવૃત્ત

યૈનેવામ્બરલ્પણ્ઠેન સંવીતાં નિદિ ચન્દ્રમાઃ ।

તૈનેવ ચ દિવા માનુરહાં દૌર્ગત્યમેતયોઃ ॥ ૧૫ ॥

જે અંબરના* ઠકડાથી રાતે ચંદ્રમા વિંટાયેલો હતો,
તે વડે જ દિવસે સૂર્યનારાયણ વિંટાયેલો દેખાય છે, તો અહો !
આ યેની કેવી દશા ? ૧૫

અર્થાત્ સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ આ પ્રમાણે કર્મને પરિણામે
દારિદ્ર્યને પામેલા છે અને તેઓ જે પણ એક જ અંબરના
ઠકડાથી ઢંકાયેલા રહે છે, તો પછી મનુષ્યની શી વાત !

પોતે તજેલા વિષયો પુરુષને સુખ આપે છે.

શિતરિણીવૃત્ત

અવદ્યં યાતારશ્ચિરત્તરમુપિત્વાપિ ત્રિપયા

વિયોગે કો મેદસ્ત્યજતિ ન જનો યત્સ્વયમમૂનઃ ।

વ્રજન્તઃ સ્વાતન્ત્ર્યાદતુલપરિતાપાય મનસઃ

સ્વયં ત્યક્તા ભેતે શમસુસમનન્તં વિદધતિ ॥ ૧૬ ॥

વિષયો ઘણો કાળ રહ્યા, છતાં પણ અવશ્ય જનારા તો
છે જ; ત્યારે વિષયો એની મેળે મંદ પડી જાય અને પુરુષથી

* આ શ્લોકમાં ‘અંબર’ શબ્દમાં ‘અં’ છે, અંબર એટલે વસ અને
અંબર એટલે વાદળ.

તજાય, એ જે રીતે વિષયનો વિયોગ થાય, એમાં શો લેહ છે ?
કંઈ નહીં, છતાં મનુષ્ય ચોતે તે વિષયોનો ત્યાગ કરતો નથી.
પરંતુ વિષયો જ્યારે સ્વતંત્ર થઈને ચાલ્યા જાય છે ત્યારે મનમાં
અતુલ પરિતાપ ઠરાવે છે, પ્રભુ પુરુષે તજેલા વિષયો તો
પુરુષને અપાર સુખશાન્તિ આપે છે. ૧૬

તૃપ્તિનો અધિકાર

શિલ્પરિણીવૃત્ત

વિવેકવ્યાકોશે વિકસતિ શમે શામ્યતિ તૃપ્તિ
પરિપ્વક્તે તુક્તે પ્રસરતિતરાં સા પરિણતિઃ ।

જરાજીર્ણશ્વર્યગ્રસનગહનાક્ષેપકૃપણ-

કૃપાપાત્રં યસ્યાં ભવતિ મહતામપ્યધિપતિઃ ॥ ૧૭ ॥

જ્યારે વિવેકનો વિકાસ કરનાર શાન્તિ વિકાસ પામે છે
અને તૃપ્તિનું ઉન્નત આલિંગન શાંત પડે છે ત્યારે તે સુખરૂપ
પરિણામ અત્યંત વિસ્તાર પામે છે, કે જે સુખરૂપ પરિ-
ણામને લીધે જરાથી છૂર્ણ થયેલા અશ્વર્યના ઉપસોગ માટે
અત્યંત પ્રયત્ન કરવાથી કૃપણ થયેલા મરુતોનો પતિ ઇંદ્ર
પણ કૃપાપાત્ર થઈ પડે છે. ૧૭

મદનની વિટમ્બના

શિલ્પરિણીવૃત્ત

કૃશઃ કાણઃ સ્વજઃ શ્રવણરહિતઃ પુન્હવિકલો

વ્રણી પૂયક્લિન્નઃ કૃમિકુલશતૈરાવૃત્તતનુઃ-

શ્રુધાક્ષામો જીર્ણઃ પિઠરકકપાલાર્પિતગલઃ

શુનીમન્થેતિ શ્વા હતમપિ ચ હન્ત્યેવ મદનઃ ॥ ૧૮ ॥

સુકાઈ ગયેલો, કાણો, લંગડો, ખુચો, ખાંડો, પરુ વહેતાં
મણુવાળો, હજારો કીડાઓ પડેલા શરીરવાળો, ભૂખથી દુર્બળ
થઈ ગયેલો, છૂર્ણ અને જેને ગળે ઠયરાની હાંડીનો ઠાંઠલો

ભરાઈ રહેલો છે એવો કુતરો કુતરી પાછળ ભમ્યા કરે છે. ખરેખર મદન, મરેલાને પણ મારે જ છે ૧૮

‘વિપયનો’ અધિકાર

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મિહ્યાશનં તદપિ નીરસમેકવારં

શય્યા ચ મૂઃ પરિજનો નિજદેહમાશ્રમ ।

વસ્ત્રં ચ જીર્ણશત્ત્વલ્લમયી ચ કન્યા

હાહા તથાઽપિ વિપયા ન પરિત્યજન્તિ ॥ ૧૯ ॥

માગી આણેલું, નીરસ અને તે પણ એક જ વાર લોજન મળે, પથારીમાં પૃથ્વીજ હોય, પરિજન-સેવકમાં માત્ર પોતાનો ઢેહ, જૂનાં પુરાણાં વસ્ત્ર અને ફાટી પટ્ટી સો થોંગડિયા કથા (ગોદડી) હોય, આવી સ્થિતિમાં આવી પડવા છતાં પણ મનુષ્યો, અરેરે, વિપયો તો છોડતા જ નથી. ૧૯

રૂપતિરસ્કાર

મિતરિંગીવૃત્ત

સ્તનૌ માંસગ્રન્થી કનકકલશાવિત્યુપમિતૌ

મુક્તં શ્લેષ્માગાર તદ્વપિ ચ શશાંકેન તુલિતમ્ ।

સ્રવન્મૂત્રહિન્નં કરિબરકરસ્પર્ધિ જઘન-

મહો નિન્યં રૂપં કવિજનવિશેષૈર્ગુરુ કૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

સ્તન જે માંસની ગાંઠો છે તેને કનકકલશની ઉપમા અપાયલી છે, મુખ જે શ્લેષ્મનું* સ્થાન છે તેને ચંદ્રની સાથે સરખાવવામાં આવેલું છે અને મૂત્રસ્રાવથી ભીની રહેતી જાંઘોને હસ્તિરાજની સુંઠની સ્પર્ધા કરાવી છે. માટે અરેરે! આ રીતે નિહાને પાત્ર એવાં રૂપને ગદા ઠવિજનોએ વખાણી વખાણીને ઉત્તમ કરેલું છે. ૨૦

* લીટ લાગ વગેરેનું

મોહ વારી શંકાય તેમ નથી.

શિસ્તરિણીવૃત્ત

અજાનન્માહાત્મ્યં પતતુ શલ્ભો દીપદહને
સ મીનોપ્યજ્ઞાનાદ્વિશયુતમશ્નાતુ પિશિતમ્ ।

વિજાનન્તોપ્યેતદ્વ્યમિદં વિપજ્જાલજટિલા-

ન્ન મુઞ્ચામઃ કામાનંદં ગહનો મોહમહિમા ॥ ૨૧ ॥

(અગ્નિના) મોહાત્મ્યથી અજ્ઞાન પતંગ તીવ્ર અગ્નિમાં ભલે
પડે અને મત્સ્ય પણ અજ્ઞાનથી જ માંસવાળી આંકડી ભલે
ગળે, પરંતુ આપણે તો સંસારના વિપત્તિઓના જાળથી આવૃત
એવા આ વિષયોને જાણતાં છતાં પણ છોડી શકતાં નથી;
અરેરે! એ મોહમહિમા શું ઓછો ગહન છે? ૨૧

દુર્જનનિદા

મૌલિનીવૃત્ત

વિસમલેમશનોયં સ્વાદુ પાનોયં તોયં

શયનમવનિષ્ઠે વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવઘનમધુપાનન્નાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સહે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૨ ॥

લોજન માટે ફળ મળે, પીવા માટે સ્વાદિષ્ટ જળ મળે,
પૃથ્વી ઉપર પડી રહેવાનું મળે અને હુંગડેમાં પહેરવાને
માટે વલ્કલ મળે તો પણ ખસે છે, પરંતુ થોડા ધનના મધનું
પાન કરવાથી ભ્રમિત થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા દુર્જનોનો અવિ-
નય સહન કરવાને તો ઉત્સાહ થતો નથી. ૨૨

અર્થાત્ મિષ્ટાન્ને ઠેકાણે ફળ મળે, તે ખમાય, કંઠેલાં
દૂધને ઠેકાણે મીઠું પાણી, છપ્પર પલંગને ઠેકાણે, જમીન
ઉપર શયન અને હીરનાં ચીરને ઠેકાણે વલ્કલ મળે તો
સહેવાય, પણ ધનરૂપી મદના પાનથી ભ્રમી ગયેલી ઇન્દ્રિયો-
વાળા-મગજના ચળેલા દુર્જનોનો અવિનય તો નથી ખમાતો,

માનિતા વિષે

શરિણીવૃત્ત

વિપુલહૃદયૈર્ધન્યૈ કૈશ્ચિજ્જગજ્જનિતં પુરા
વિધૃતમપરૈર્વત્તં ચાન્યૈર્વિજિત્ય તૃણં યથા ।

इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदज्वरः ॥ २३ ॥

કોઈ ઉદાર હૃદયના પુણ્ય પુરુષોએ પૂર્વે જગત્ ઉત્પન્ન
કર્ચું, ખીજાએ પાલન કર્ચું, કોઈએ તેને જિતી લઈ તૃણવત્
ગણીને કોઈને આપી દીધું, વળી આ લોકમાં કોઈ ખીજા
ધીર પુરુષો ચોંદે ભુવનોને લોગવે છે તથાપિ કેટલાક
નગરના સ્વામિત્વથી પુરુષોને આ મદજ્વર શો? ૨૩

અર્થાત્ ગ્રાહ્યો જગતને ઉત્પન્ન કરેલું છે, વિષ્ણુ
પાલન કરે છે, પરશુરામે જગતને જિતી છેવટ તૃણવત્ ગણી
કશ્યપને તેનું દાન દીધું હતું અને ગણિ આદિએ ચોંદ
ચોકડીનું રાજ કર્યું છે, તેમને ગર્વ આવ્યો નથી, તો પછી
ચોડાંક ગામના આધિપત્યથી ગર્વ કરવો, એ આજના પુરુ-
ષોનું વર્તન અનુચિત કેમ ન ગણાય?

નિઃસ્પૃહાધિકાર

શાર્દૂલધિકીઢિતવૃત્ત

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञामिमानोन्नताः
ख्यातस्त्व विमर्चैर्यशासि कवयो दिश्रु प्रतन्वन्ति न ।
इत्थं मानद् नातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तर

यद्यस्मात्तु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ २४ ॥

તું જેમ રાજા છે તેમ અમે પણ ગુરુની સેવા કરીને પ્રાપ્ત
કરેલી ખુદ્દિના અભિમાનથી ઉન્નત છીએ, તું જેમ વિલવોથી
પ્રખ્યાત છે, તેમ કવિએ (દશે) દિશામાં અમારા યશોને

વિસ્તારે છે; હે માનદ! આ પ્રમાણે આપણા બન્નેમાં કંઈ
 ઝાઝો અંતર નથી; માટે તું જો અમારાથી વિમુખ (આદરરહિત)
 રહીશ તો અમે પણ તારાથી વધારે નિઃસ્પૃહ રહીશું. ૨૪
 રાજ્યનું અભિમાન મિથ્યા છે.

શિતરિણીવૃત્ત

અમુક્તાયાં યસ્યાં ક્ષણમપિ ન યાતં નૃપશતૈ-
 ભુવસ્તસ્યા લાભે ક ઇવ વહુમાનઃ ક્ષિતિભુજામ્ ।
 તદંશસ્યાપ્યંશે તદવયઘ્નલેશેઽપિ પતયો

વિવાદે કર્તવ્યે વિદધતિ જડાઃ પ્રત્યુત મુદમ્ ॥ ૨૫ ॥

એકઠો રાજાએ પૃથ્વીને લોગવી ન હોય એવી એક
 ક્ષણ પણ ગઈ નથી. તે પૃથ્વીનો લાભ થવામાં રાજાએ મોટું
 અભિમાન રાખે છે એ શું? વળી તેના (પૃથ્વીના) અંશના
 પણ અંશના અને એકાદ અવયવના પતિ થતાં શોક કરવો
 જોઈએ, તેને ઠેકાણે જડ રાજાએ ઉલટો હર્ષ પામે છે. ૨૫

અર્થાત્ હજારો રાજાએ આ પૃથ્વીને લોગવતાં લોગ-
 વતાં આદ્યા ગયા, પણ પૃથ્વી કોઈની પણ થઈ નહિ, તો
 પછી પૃથ્વીના એકાદ નાનામાં નાના અંશના કે અવયવના
 પતિ થતાં ‘હું પૃથ્વીપતિ છું’ એવું અભિમાન રાખવું, એ
 અજ્ઞાન જ કહેવાય; કારણ કે પૃથ્વી કોઈની થઈ નથી અને
 થવાનીએ નથી, તો એવી અનિત્ય અને અત્યદ્ય સમૃદ્ધિનું
 અભિમાન શું કામ રાખવું?

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

મૃત્પિણ્ડો જલરેખયા વલયિતઃ સર્વોપ્યયં નન્વણુ-
 રઙ્ગીકૃત્ય સ ઘવ સંયુગશતૈ રાજાં ગણૈર્ભુજ્યતે ।

* પૂર્વાર્દનો અર્થ આન મીઠો તિવાન આ પ્રમાણે કરે છે - ‘જો
 હજારો રાજાઓથી એક ક્ષણવાર પણ અલુપ્ત રહી નથી, તે પૃથ્વીને જ
 વરામાં તે રાજાઓ શું અભિમાન રાખતા હશે?’

નોદધુર્દદતેડયવા કિમપિ તે ક્ષુદ્રા દરિદ્રા મૃદાં
ધિગ્ધિક્તાન્પુરુષાધમાન્ધનકળ વાઙ્મુચ્ચન્તિ તેભ્યોડપિ ચે ॥૨૬॥

આ પૃથ્વીરૂપી એક મૃત્તિકાનો પિંડ છે, જે જળની
રેખાથી (સમુદ્રવડે) વિંટળાયેલો છે અને તે સઘળો અનત
નથી પણ નાનો છે રાજાઓના સમૂહો હજારો લઠાઈઓ
કરીને તે મૃત્તિકાપિંડને ગ્રહણ કરીને લોગવે છે, તે ક્ષુદ્ર અને
અત્યંત દરિદ્ર રાજાઓ થોડુંક આપે છે, અથવા તો કંઈ પણ
આપતા નથી જે પુરુષો તે રાજાઓની પાસેથી પણ કિંચિત્
ધનની વાછા કરે છે, તે અધમ પુરુષોને ધિક્કાર હોજો. ૨૬

વિદ્વાન્વચન

વૈતાલીવટ્ટ

ન નટા ન વિટા ન ગાયકા ન પરદ્રોહનિવદ્ધવુદ્ધય. ।

નૃપસજ્જાનિ નામ કે વયં કુચમારાનમિતા ન યોપિત. ॥ ૨૭ ॥

(અમે) નટ નથી, વિટ નથી, ગવૈયા નથી અને પાર-
કાનો દ્રોહ કરવામા યુદ્ધિ રાખનારા નથી,* વળી કુચના
ભારથી નમેલી એવી અમે સ્ત્રીઓ પણ નથી, તો પછી
રાજદારમા અમને તે કેણુ ગણે?† ૨૭

‘અર્થાત્ રાજાને ત્યા નટ, વિટ, ગવૈયા, દ્રોહી પુરુષો અને
મોટા સ્તવવાળી સ્ત્રીઓનો આદર સત્કાર થાય, હવે અમે તો
એમાના એકે નથી, તો પછી અમારો ત્યા કેણુ ભાવ પૂછે?

* પારકાનો દ્રોહ ન કરવો, એમા ન નિગદ્ધ યુદ્ધિવળા

† આવો ન ભાવ જુઓ અમેઝમા

What is Rome to me, what business have I there,
I who can neither lie, nor falsely swear,
Nor praise my patron's underserving rhymes

રાજદ્વારમાં વિદ્વાનનો સત્કાર નથી, પણ ઉપર ગણાવ્યા તેવા દુર્ગુણીઓ અને ગણિકાઓનાં જ માન હોય છે. મિત્ર તિલાંગ આ શ્લોકને અમાનિતા સેવકનું વચન કહે છે.

ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનો નાશ થતો જાય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

પુરા વિદ્વત્તાસીદુપશમવતાં ક્લેશહતયે
ગતા કાલેનાસૌ વિષયસુખસિદ્ધયૈ વિષયિણામ્ ।

इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षितितलभुजः शास्त्रविमुखा-
नहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ २८ ॥

પૂર્વે વિદ્વત્તા, શાન્તિવાળાઓના કલેશનો નાશ કરવા માટે હતી. એ વિદ્વત્તા કાળ જતાં અનુરાગીઓની વિષય-સિદ્ધિને માટે થઈ રહી અને હાલ તો પૃથ્વીપાલોને શાસ્ત્ર-વિમુખ જોઈને તે જ વિદ્વત્તા પ્રતિ દિવસ નીચે ઉતરતી જાય છે; અહો! એ ઓછી દુઃખની વાત છે? ૨૮

અર્થાત્ પૂર્વે વિદ્વત્તા, સંસારના કલેશમાંથી છૂટવાને માટે સંપાદન થતી હતી, કાળે કરીને તે જ વિદ્વત્તા ત્યાર પછી અનુ-રાગીઓથી સંસારનાં સૌખ્યનું આસ્વાદન કરવાને માટે સંપા-દન થવા લાગી અને હવે તો વિદ્વત્તાની તુલના જ રહી નથી; એટલે ધીરે ધીરે તે દુનિયામાંથી અસ્ત જ થતી જાય છે.

આહંકારી પુરુષ પ્રતિ

નિરંતર ઈશ્વરનું આરાધન કરનારને જ ધન્ય છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

स जातः कोऽप्यासीन्मदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
कपालं यस्योच्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।

नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः केश्विदधुना
नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पज्वरभरः ॥ २९ ॥

જેના ધવલ કપાલને (જોખરીને) મદનના રિપુ શંકરે,

પોતાના મસ્તક ઉપર અલકારને ઠેકાણે રાખ્યું હતું, તે જ પુરુષના જીવિતને ધન્ય છે, પણ હાલ તો પોતાના પ્રાણુનુ રક્ષણ કરવામા જ પ્રવીણ મતિવાળા કેટલાએક પુરુષના નમસ્કારોથી પુરુષોને અતુલ દર્પરૂપી મહા જ્વર આવે છે એ શું ? ૨૯

અર્થાત્ પ્રાણુનુ રક્ષણ કરનારા એટલે મરણથી ભય પામનારા અને મનુષ્યોના નમનથી પ્રસન્ન થનારાના જીવતરને ધન્ય નથી, પણ જેના કપાલને શંકર પોતાની રઢમાળામાં રાખે છે, તે પુરુષના જીવતરને જ ધન્ય છે જે શંકરને સેવે છે ને તેને શરણે જાય છે, તેના મસ્તકને, પોતાને ધૃષ્ટ લક્ષ્મી, શંકર પોતાના ઢઠની રઢમાળામા રાખે છે-છાતીપરનો છાતીપર રાખે છે. રામર્ષિ કહે છે કે.-વદાન્યાના જિતેન્દ્રિયાણા સત્યસયાના શ્રદ્ધાણા ચ પુદ્ગે નિહતાનાં શિરાતિ શ્રીમદ્વાદેવ શિરસિ વિભર્તિ [હૃત્યાગમ] ઉદાર, જિતેન્દ્રિય, સત્યવાદી, શૂર અને સત્યામમાં હણાયલાના કપાળ-મસ્તક-ખોપરીઓને મહાદેવ પોતાની છાતી ઉપર રાખે છે

એક નિરપૃહની રાજ્ય પ્રતિ ઉક્તિ.

સમ્પરાવૃત્ત

અર્થાનામીશિપે ત્વ વયમપિ ચ ગિરામીશ્મદં યાવદર્થ
શૂરસ્ત્વ ઘાદિદર્પજ્વરશમનવિધાવક્ષ્ય પાટવં ન ।

સેવન્તે ત્વાં ધનાઢ્યા મતિમલહતયે મામપિ શ્રોતુકામા
મય્યપ્યાસ્થા ન ચેત્તત્યયિ મમ સુતરામેષ રાજન્ ગતોઽસ્મિ ૩૦

હે રાજન્! જેમ તમે દ્રવ્યના માલિક છો, તેમ અમે વાણીના માલિક (ઉપાસક) છીએ, તમે જેમ શૂર છો તેમ અમે પણ વાદ કરનારા અહુકારજ્વરને શમાવવામા અક્ષય ચતુરતા ધરાવીએ છીએ, ધનાઢ્ય પુરુષો જેમ તમારી સેવા કરે છે તેમ અજ્ઞાનના નાશને માટે અમને પણ શ્રોતાઓ

સેવે છે; આમ છતાં પણ અમારા ઉપર જો તમને આસ્થા ન હોય તો અમને પણ તમારા ઉપર આસ્થા નથી, માટે આ આલ્યા. ૩૦*

શિશ્વરિણીશ્રુત

અતિપ્રાન્તઃ કાલો નટમલલનાભંગસુભગો

મ્રમન્તઃ શ્રાન્તાઃ સ્મઃ સુચિરમિદ્ધ સંસારમરણો ।

શ્વદાનોં સ્વઃસિન્ધોસ્તટ્પ્રુષિ સમાપ્રાન્દનગિરઃ

સુતારૈઃ ફૃન્કારૈઃ શિય શિય શિયેતિ પ્રતનુમઃ॥ ૩૧ ॥

લટકાંવાળો લલનાએના લોગમાં રમણીય લાગતો કાળ જતો રહ્યો અને ચારી પેઠે સંસારના માર્ગોમાં ફરતાં ફરતાં યાદી ગયા, હવે તો સ્વર્ગગાના તટ ઉપર બેસી તારણ કરનારા મુંઢર અવાજે અમે 'શિવ ! શિવ ! શિવ !' નામથી સ્તુતિ કરીએ છીએ. ૩૧

અર્થાત્ અમને હવે સંસારમાં મમતા રહી નથી, એમ કહેતાં પૂર્વાદ્વમાં સંસારમુખ લોગચ્યું જણાવી, તેનાથી ધરાઈ સંતોષ લઈ ગંગાના તીર ઉપર 'શિવ'નો જપ જપવામાં જ આનંદ દર્શાવે છે. વાનપ્રસ્થાવસ્થાનું અત્ર પ્રતિભાસન અપાયું છે. માર્દૂલચિત્તીશ્રુત

માને મ્યાપિનિ સ્વપિદને ચ ઘમુનિ સ્વર્થ પ્રયાનેર્ઘ્યિનિ

શીળે વ્યુજ્જને ગતે પરિજને નષ્ટે દાનેયોગને ।

યુને કેવલમેનદેય સુધિયાં યજ્ઞદુઃકન્યાપયઃ

પ્રતપ્રાયગિરીન્દ્રકન્દરદરીકુચે નિયાગઃ ક્વચિદ્ ॥ ૩૨ ॥

માન ભ્રષ્ટ થયું હોય, ધન નાશ પામ્યું હોય, માગણી
નિરાશ થઇને પાછા જતા હોય, બંધુજન ક્ષીણ થયા હોય,
ચાકરો જતા રહ્યા હોય અને યૌવન ધીરે ધીરે નષ્ટ થતું હોય
ત્યારે બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને તો કેવળ એ જ યોગ્ય છે કે,
ગંગાના જળથી પવિત્ર થયેલા પ્રસ્તરવાળા હિમગિરિની ઠંઠ-
રામાં કોઈ સુંદર શુદ્ધા નિવાસ કરવો. ૩૨

અર્થાત્ આ રીતે જેનો સંસાર છિન્નલિન્ન થઈ ગયો
હોય, તેણે પુનઃ સંસારમાં ન પડતા તીર્થવાસ કરી ભગવ-
દ્ભજન કરવું, એ જ શ્રેષ્ઠ છે

કોઈનું આરાધન કર્યા કરતા આત્માનું આરાધન કરવું ઉત્તમ છે.
શિવરિણીવૃત્ત

પરેષાં ચેતાસિ પ્રતિદિવસમારાધ્ય વહુધા

પ્રસાદં કિં નેતું વિદાસિ હૃદય ક્લેશકલિલમ્ ।

પ્રસન્ને ત્વગ્યન્તઃ સ્વયમુદિતચિન્તામણિગુણે

વિમુક્તઃ સંકલ્પઃ કિમભિલપિતં પુણ્યતિ ન તે ॥ ૩૩ ॥

હે હૃદય! પ્રતિ દિવસ પારકાના ચિત્તનું આરાધન કરી,
તેને પ્રસન્ન કરવા માટે તું મહાકલેશ શું કરવા વેઠે છે? કારણ
કે જેમાં ચિંતામણિના ગુણો ઉદિત થયેલા છે એવું અને સંક-
લ્પરહિત, તાર પોતાનું અંતર જ, પ્રસન્ન થયા પછી તારી
કામનાને પૂરે એમ નથી શું? ૩૩

અર્થાત્ જ્યારે સંકલ્પથી રહિત થયેલું મન, શાન્તિથી
પ્રસન્ન થાય છે ત્યારે તે ચિન્તામણિના ગુણને પામે છે, એટલે
કે જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે આપે છે: ત્યારે પછી બીજા કોઈના
ચિત્તને પ્રસન્ન કરવાને માટે મહાકલેશમાં પડવાનું શું કારણ છે?
સંકલ્પપ્રભવાન્કામાસ્ત્યક્ત્વા સર્વાનશેષતઃ + + x + + પ્રજ્ઞાત-
મનનં હ્યેનં યોગિનં સુખમુત્તમમ્ ભગવદ્ગીતા અ. ૬ શ્લોક

(૨૪-૨૭) સઠ્ઠપથી ઉપજેલા કામાદિને ત્યાગ કર્યા પછી, શાંતિ પામેલું મન યોગીને ઉત્તમ સુખ આપે છે.

શાર્દૂલચિકીદિતવૃત્ત

ભોગે રોગભયં કુલે ચ્યુતિભયં વિત્તે નૃપાલાદ્યયં
મૌને દૈન્યભયં વલે રિપુભયં રૂપે જરાયા ભયમ્ ।
શાસ્ત્રે વાદભયં ગુણે સ્વલભયં કાયે કૃતાન્તાદ્યયં
સર્વં વસ્તુ ભયાન્વિતં ભુવિ નૃણાં વૈરાગ્યમેવાભયમ્ ॥ ૩૪ ॥

લોગમાં રોગનો ભય, કુલીનતામાં લાંછતનો ભય, ધનને રાજનો ભય, મૌનમાં દૈન્યનો ભય, બળમાં શત્રુનો ભય, રૂપમાં ઘડપણનો ભય, શાસ્ત્ર ભણવામાં વાદનો ભય, શુણ્ણમાં ખલ-નકારાં માણસનો ભય અને શરીરને કાળનો ભય છે; આ રીતે જગતમાં સઘળી વસ્તુઓ માટે માણસોને ભય રાખવો પડે છે. માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે. ૩૪

તાત્પર્ય-આ જગતમાં માણસ જો લોગ લોગવે તો રોગ થવાનો ભય રહે છે, કુળવાન હોય તો લાંછતનો ભય રહે છે, ધનવાન હોય તો રાજનો ભય રહે છે, બળવાનને શત્રુનો ભય, રૂપાળાનો ઘરડું થઈ જવાનો ભય, બાણેલાને ખીજાઓ સાથે વાદનો ભય, શુણ્ણ હોય તેને નકારા માણસોની નિંદાનો ભય અને શરીરને મરણનો ભય છે. અર્થાત્ જગતમાં મધળું ભયવાળું છે, માત્ર વૈરાગ્ય જ નિર્ભય છે.

નાશવાન પ્રાણને માટે આત્મસ્થાપા કરવી, એ અનુચિત છે.

સિગ્ધરિણીશ્રુત

અમીયાં પ્રાણાનાં તુલિતરિસિનોપદ્રપયસાં
વૃત્તેર્કિં નાન્માભિર્વિગલિતચિવેકૈર્વ્યયમિતમ્ ।
યદાટગાનામગ્રે દ્રવિણમદનિ શંકમનસાં
વૃત્તં ધીતર્યાદેર્નિજગુણકયાપાતકમપિ ॥ ૩૫ ॥

કમળ પત્ર ઉપર રહેલા જળ જેવા આ પ્રાણને માટે વિવેક છોડી દઈને આપણે શું નથી કર્યું? દ્રવ્યના મદથી નિઃશંક મનવાળા ધનાઢ્યો આગળ, લગ્નને કોરે મૂકી પોતાના શુણ્ણી કથા કરવારૂપ પાપકર્મ પણ કર્યું છે. ૮૫

અર્થાત્ કમળનાં પત્ર ઉપર પડેલાં જળમિદુ જેવા અસ્થિર અને અનિત્ય પ્રાણના રક્ષણ માટે ધનના મદથી નહોત થયેલા મનવાળા ધનીઓ આગળ, આત્મસ્લાધા કરવારૂપ પાપપણુ કર્યું છે-આત્મસ્લાધા કરવી, એ પણ એક મોટું પાપ છે તો તે પણ કર્યું એમ રક્ષણ કરવા છતા પણ પ્રાણ જવાનો તો છે જ, ત્યારે તેના મોક્ષને માટે જ કંઈ સાધન કરી લેવું, એ ઉત્તમ છે.

સંપત્તિ કાળને વશ થઈ છે, તેનો મોહ શા ?

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

ઘ્રાતઃ કષ્ટમહો મહાન્સ નૃપતિ. સામન્તચક્રં ચ તત્
પાર્શ્વે તસ્ય ચ સાપિ રાજપરિપત્તાશ્ચન્દ્રવિમ્બાનના ।

ઉદ્રિક્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિવહસ્તે વન્દિનસ્તા. કથાઃ

સર્વં યસ્ય વશાદગાતસ્મૃતિપદં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૩૬ ॥

હે બ્રાતર! આ શુ ઓછા કષ્ટની વાત છે કે, અમારી દૃષ્ટિએ પડ્યો હતો તે મહારાજા, તેની પડખે બેસનારો તે માડલીક રાજાઓનો સમુદાય, તે રાજસલા, તે અદ્રબિળ જેવા મુખવાળી સ્ત્રીઓ, તે ઉત્તમ* રાજપુત્રસમૂહ, તે જાદીજનો અને તે કથાઓ! એ સૌ જેનાથી આજ માત્ર સ્મૃતિરૂપ રહ્યું છે, તે કાળને નમસ્કાર છે ૩૬

શિલ્પરિણીવૃત્ત

વયં ચેભ્યં જાતાધિરપરિગતા ણ્વ સલ્લુ તે

સમં ચૈઃ સવૃદ્ધા. સ્મૃતિવિષયતાં તેડપિ ગમિતા ।

* ક્રીડારસથી ઉત્પન્ન થયેલ

† શૂગાર, વીર, કર્ણા, અદ્રબુત, બયાનક વગેરે રસપૂર્ણ કથાઓ

इदानीमेते स्म प्रतिदिवसमासन्नपतनात्

गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ ३७ ॥

આપણે જેમનાથી ઉત્પન્ન થયા છીએ તે (માળાપ) તે
ઘણા કાળ થયાં આલ્યાં ગયાં, જેમની સાથે ઉછરીને મોટા થયા
(બંધુજન વગેરે) તે પણ સ્મૃતિ માત્ર થઈ ગયા અને હાલ તો
આપણે પણ નદીના રેતીવાળા કિનારા ઉપર ઉભેલા તરુ જેવી
પ્રતિદિન પામે આવતી મરણદશાને પ્રાપ્ત થતા જઈએ છીએ ૩૭

કાળ એકનાં અનેક અને અનેકનું એક નહિ, એમ
કર્પા જ કરે છે

मन्दाक्रान्तावृत्त

यत्रानेकः कचिदपि गृहे तत्र निष्ठत्यथैकां

यत्राप्येकस्तदनु वहवस्तत्र चान्ते न चेकः ।

इत्थं चेमौ रजनिदिवसौ दालयन्हाविद्याक्षौ

કાલઃ કાલ્યા સહ વહુકલઃ ક્રીડતિ પ્રાણિશારે ॥ ૩૮ ॥

જે ઘરમાં અનેક હતાં તે ઘરમાં એક જ માણસ રહે છે,

એક હોય તેનાં બહુ જ થાય છે અને અંતે વળી એકે રહેતું

નથી; આ પ્રમાણે રાત દિવસરૂપી પાસાવડે અનેક રચના

ઠરનારો કાળ, કાલિકાની સાથે પ્રાણીરૂપ મોગટીઓથી

રમત રમ્યા કરે છે. ૩૮

અર્થાત્—શિવપાર્વતી રાતદિવસરૂપી પાસા અને

પ્રાણીરૂપી મોગટાંથી વિચિત્ર રમત રમ્યાં જાય છે.

શું કરવું ને શું નહિ કરવું?

शिवरिणीवृत्त

तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरन्दो

गुणोदारान्દારાનુત પરિચયામઃ સવિનયમ્ ।

પિશામ. શાસ્ત્રોઘાનુત વિવિધકાવ્યામૃતરસા-

ન્ન વિષ્ણુઃ કિં કુર્મે. કતિપયનિમેષાયુપિ જને ॥ ૩૯ ॥

ગંગાના તટ ઉપર જઈને તપશ્ચર્યા કરીએ કે ઉદાર ગુણ-
વાળી સ્ત્રીઓને સવિનય સેવીએ કે વિવિધ કાન્ધામૃતપૂર્ણ
શસ્ત્રોના રસોને પીએ; અમે સમજી શકતા નથી કે શું કરીએ ?
કારણ કે મનુષ્યનું આયુષ્ય તો અદ્વપનિમેષવાળું છે. ૩૯

અર્થાત્-મનુષ્યનું આયુષ્ય અદ્વપ છે, માટે શું કરવું તે કંઈ
સમજાતું નથી. -

શું ઈચ્છવા યોગ્ય છે ?

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

ગङ्गातीરે हिमगिरिशिलावद्धपद्मासनस्य

ब्रह्मध्यानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः

संप्राप्त्यन्ते जरढहरिणा शूङ्गकण्डूविनोदम् ॥ ૪૦ ॥

ગંગાના તીર ઉપર હિમગિરિની શિલાપર પદ્માસન વાળી
વિધિ પ્રમાણે બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરીને યોગનિદ્રાને પામેલા એવા
મારા શરીરને નિઃશંક થઈને ઘરડાં હરણાં પોતાનાં શિંગડાં ધસે,
એવા મારા તે સુદિવસો જાવ. ૪૦

અર્થાત્-ઘરડાં હરણુ પોતાનાં શિંગડાં ધસે તો પણ સમાધિ
છૂટે નહિ એવી બ્રહ્મધ્યાન લીન યોગનિદ્રાને પ્રાપ્ત થયેલા તે
દિવસો જ શુભ દિવસો ગણાય છે.

શિન્વરિણીવૃત્ત

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले कापि पुलिने

सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु दुस्तरितः ।

.. भवामोगोद्विग्नाः शिवशिवशिवेत्यार्तवचसा

कदा स्यामाऽऽनन्दोद्गतवहुलवाष्पाप्लुतदशः ॥ ૪૧ ॥

વિસ્તાર પામતી ચંદનીને લીધે ધવલ થયેલા ગંગાના
પુલિનપર શાન્ત રાત્રિમાં સુખથી ગ્રેહેલા, જાવના લોગ લોગ-
વ્યાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલા, શિવ શિવ અને શિવ એમ આર્ત વચનનું

ઉચ્ચારણ કરતા અને આનંદાશ્રુથી ભરપૂર દૃષ્ટિવાળા એવા અમે
ક્યારે થઈશું ? ૪૧

આશાનો ત્યાગ કરવો, એ અત્યંત સુખનું કારણ છે.
શિલ્પરિણીવૃત્ત

મહાદેવો દેવઃ સરિદપિ ચ સેવામરસરિ-

દ્રુહા પવાગારં વસનમપિ તા એવ હરિતઃ ।

સુદૃઢા કાલોજ્યં વ્રતમિદમદૈન્યવ્રતમિતિ

કિયદ્વા વક્ષ્યામો વદવિટ્પ પવાસ્તુ દયિતા ॥ ૪૨ ॥

મહાદેવ એ જ દેવ છે; નદી, તે જ પ્રસિદ્ધ ગંગા છે;
શુદ્ધ એ જ ઘર છે; દિશાઓ જ વસ્ત્ર છે; દાસ મિત્ર છે અને
વડની શાખા સ્ત્રી છે, એવી રીતે આ ઉદ્ધારતાંવાળું વ્રત છે. હવે
કેટલું કહીએ ? ૪૨

અર્થાત્-ગંગામાં સ્નાન કરી શુભનું ઉત્તમ છે, પણ માગી
ખાધને શુભનું ઉત્તમ નથી.

શાર્દૂલચિકીટિવૃત્ત

આશાનામનદી મનોરથજલા તૃષ્ણાતરક્ષાકુલા

રાગમ્નાહવતી વિતર્કવિહગા ધૈર્યદુમધ્વંસિની ।

મોહાવર્તસુદુસ્તરાઽતિગહના પ્રાંતુહચિન્તાતટી

તસ્યાઃ પારગતા વિશુદ્ધમનસો નન્દન્તિ યોગીશ્વરાઃ ॥ ૪૩ ॥

આશા નામની નદી છે જેમાં મનોરથરૂપી જલ, તૃષ્ણા-
રૂપી ચંચલ તરંગ, સ્નેહરૂપી મગર, વિતર્કરૂપી પક્ષીઓ વસે છે
તથા જે ધૈર્યરૂપી વૃક્ષનો નાશ કરે છે; જે મોહરૂપી ધુમરીથી
દુસ્તર અને અતિ ઉડી છે અને જેને મોટી ચિંતારૂપી તીર હાથ
છે તે આશાનદીના પારને પહોંચેલા શુદ્ધ મનવાળા યોગીશ્વરો
આનંદ પામે છે. ૪૩

મનને નિયંત્રમાં રાખનાર પુરુષ દુર્લભ છે.

મન્દાકાન્તાવૃત્ત ।

આસંસારં ત્રિભુવનમિદં ચિન્ધતાં તાત તાદૃઃ-

નૈવાસ્માકં નયનપદર્થો શ્રોતઘર્ત્માગતો વા ॥

યોડયં ઘસે વિષયકરિણીગાદગૂઢાભિમાન-

ક્ષીવિસ્યાન્ત કરણકરિણ. સંયમાલાનલીલામ્ ॥ ૪૪ ॥

હે તાત! અમે સંસારપર્વત ત્રણે ભુવનોમાં શોધી

વળ્યા છીએ, પરંતુ એવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભ-

ળવામાં આવ્યો નથી, કે જે વિષયરૂપી હાથણી ઉપર અત્યંત

ગૂઢ અભિમાનથી મહોન્મત્ત થયેલા અતઃકરણરૂપી હાથીને

બાધવાને સંયમરૂપી ખૂટારૂપ થઈ શકે. ૪૪

અર્થાત્-અમે ત્રણે લોક જોયા, પણ મનને નિયમમાં

રાખે તેવો પુરુષ અમારા જોવામાં કે સાંભળવામાં આવ્યો નથી.

નિર્વેદતાનું સ્વરૂપ

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

યે વર્તન્તે ધનપતિપુરઃ પ્રાર્થનાદુઃખમાજો

યે ચાલ્પત્વં દધતિ વિષયાક્ષેપપર્યસ્તથુદ્ધેઃ ।

તેષામન્તઃ સ્ફુરિતહસિતં વાસરાણાં સ્મરેયં

ધ્યાનચ્છેદે શિખરિકુહરગ્રાવશય્યાનિપણ્ણઃ ॥ ૪૫ ॥

જે દિવસો ધનાઢ્યની આગળ પ્રાર્થના કરવાથી દુઃખ-

મય લાગતા અને વિષયને માટે પ્રયત્નો કરવાથી જેની

ખુદ્ધિ વિપરીત થઈ ગઈ હતી એવા મને જે દિવસો ઘણા

જ સ્વદેવ લાગતા તે દિવસોનું, ધ્યાનના અતમાં, પર્વતની

ગુહામાં પ્રસ્તરની શય્યા ઉપર જોસીને, હું અતરમાં સ્ફુરેલા

હાસ્યપૂર્વક સ્મરણ કરુ છું. ૪૫

અર્થાત્-એવા સંસારના દુઃખમાં ઠંઠાડેલા દિવસો

સ્મરતાં હાલની યોગીની અવસ્થામાં તે મિથ્યા મોહ ઉપર

હાસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે-જ્ઞાની જન પોતાના પ્રમાદનુ રમરણ
થતાં પોતે પોતાને હસે છે.

એકે પુરુષાર્થ ન સધાયો.

શાર્દૂલભિક્ષીકૃતવૃત્ત

વિદ્યા નાધિગતા કલંકરહિતા વિત્તં ચ નોપાર્જિતં

શુશ્રૂષાઽપિ સમાહિતેન મનસા પિત્રોર્ન સંપાદિતા ।

આલોલાયતલોચના યુવતયઃ સ્વપ્નેઽપિ નાલિક્ષિતા

કાલોઽયં પરપિણ્ડલોલુપતયા કાકેરિવ પ્રેરિતઃ ॥ ૪૬ ॥

અમે શુદ્ધ વિદ્યા પણ પ્રાપ્ત ન કરી, ધન પણ ન
મેળવ્યું, સ્વચ્છ ચિત્તથી માળાપની સેવા પણ ન કરી તથા
ચંચળ અને વિશાળ નેત્રવાળી યુવતીઓને સ્વપ્નમાં પણ
આલિંગન કર્યું નહિ, પરંતુ કાગડાની પેઠે પરપિંડ (ભોજન)
ઉપર આશા રાખીને બધો કાળ નિર્જમન કર્યો ૪૬

અર્થાત્ વિદ્યા, ધન, માળાપસેવા અને ભોગ એ કંઈ
થયું નહિ, પણ કોઈ ભોજન આપે એવી આશામાં ને
આશામાં કાળ જતો રહ્યો-મુખ મળ્યુંએ નહિ ને હરચરણ-
શરણ પણ થવાયું નહિ; એમ ઉભય પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થયા-
એવી રીતે ઘણો કાળ જીવ્યા તેથી શું? કાલોઽપિ જીવતિ વિત્ત
ચ વર્તિ ચ મુક્તે-કાગડો પણ બલિ ખાતા ઘણો કાળ જીવે છે.
તાત્પર્ય-કાગડાની પેઠે લાખું આશુબ્ધ ભોગવ્યું તેથી શું?

શિખરિણીકૃત

વિનોર્ણે સર્વસ્યે તદ્વચનકરુણાપૂર્ણહૃદયાઃ

સ્મરન્ત. સસારે વિગુણવરિણામા વિધિગતિ ।

ચયં પુણ્યાઽરણ્યે પરિણતશરચ્છન્દ્રકિરણ-

સ્થિયામાં નેપ્યામાં હરચરણચિત્તેકદારણાઃ ॥ ૪૭ ॥

સર્વસ્વનું દાન કરી દીધા પછી ઘણી કમ્પ્લાયી પૂર્ણ

થયેલા હૃદયવાળા, અને સસારમા વિધિની ગતિ વિશુદ્ધ
પરિણામવાળી છે એવું સ્મરણ કરનારા તથા હરનું ચગ્ધન
જેઓના ચિત્તનું શરણ છે એવા અમે પુણ્યઅરુણમા શરદના
પૂર્ણિમાના ચંદ્રની આદનીમા રાત્રિઓ ગાળીશું ૪૭

અર્થાત્-સંસારની પ્રવૃત્તિ મિથ્યા છે, એમ માન્યા પછી જ
આનંદથી ઈશ્વરપરાયણ થવાય છે અને તેજ કાળ સુખમાં જાય છે
યતિની ગળપ્રતિ ઉકિત

માલિનીવૃત્ત

વયમિદ પરિતુષ્ટા વટકલેસ્ત્વ ચ લક્ષ્મ્યા
સમ દ્વિ પરિતોષા નિર્વિશેષો વિશેષઃ ।

સ તુ ભવતિ દરિદ્રો યસ્ય તૃષ્ણા વિશાલા
મનસિ ચ પરિતુષ્ટે કોઽર્થવાન્કો દરિદ્ર ॥ ૪૮ ॥

હે રાજન્! અમે વટકલથી સંતોષ પામીએ છીએ, તમે
લક્ષ્મીથી સંતોષ પામેો છો, આ પ્રમાણે જોતા અમારો અને
તમારો સંતોષ સમાન છે, અને ખરું-જોતા અમારામા અને
તમારામા કંઈ ફેર નથી-જેને અત્યંત તૃષ્ણા હોય છે તે દરિદ્રી
હોય છે, પરંતુ મન જ્યારે સંતુષ્ટ થાય છે ત્યારે દરિદ્રીએ કેાણુ
અને અર્થવાન્ પણ કેાણુ ? ૪૮

અર્થાત્ અમે લગવા વચ્ચથી અને તમે કૌશીય વચ્ચથી
સંતોષ પામેો છો, તો પછી દરિદ્રી કેાણુ ? સાર-સંતોષ
પામ્યા એટલે રાજા અને દરિદ્ર બેઉ સમાન છે રાજા લક્ષ્મી-
થી સંતુષ્ટ રહે છે તેમ ગરીબ પોતાને જે મળે તેથી સંતુષ્ટ
રહે, તો પછી બેમા ફેર શો ? કંઈ જ નહિ

શિલ્પિનીવૃત્ત

યદેતત્સ્વાચ્છન્દ્યં વિહરણમકાર્પણ્યમશન
સહાયઃ સવાસ શ્રુતમુપશમૈકવત્ફલમ્ ॥

મનો મન્દસ્પન્દં વહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ-

ન્ન જાને કસ્યૈવા પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૪૨ ॥

અમારો આ સ્વરૂપ વિહાર, ઉદાર ભોજન*, સાધુઓ સાથે વાસ, શાન્તિરૂપી વ્રતના ક્ષણને આપનાર શાસ્ત્રશ્રવણ અને બાહ્ય વિષયોમાં મનની મદતાર્થે સધળું કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું ક્ષણ છે, તે ઘણા વખત સૂધી વિચારતાં પણ અમારાથી સમજાતું નથી. ૪૯

તૃપ્ત્યારહિત યોગીઓને જ ધન્ય છે.

સમ્બરાવૃત્ત

પાણિ. પાત્રં પવિત્રં ભ્રમણપરિગતં મેક્ષમક્ષય્યમન્નં

વિસ્તીર્ણ ચત્વ્રમાશાસુદશકમમલ તલ્પમસ્વત્પમૂર્ધ્વી।

યેવાં નિ સંગતાંગીકરણપરિણતિઃ સ્વાત્મસંતોષિણસ્તે

ધન્યાઃ સંન્યસ્તદૈન્યવ્યતિકરનિકરાઃ કર્મ નિર્મૂલયન્તિ ॥૪૩॥

જેમને હસ્તરૂપી પવિત્ર પાત્ર છે, લિક્ષા માંગવાથી અક્ષર્યાં અન્ન મળે છે, દશ દિશારૂપી વિસ્તીર્ણ વચ્ચ છે, પૃથ્વીરૂપી નિર્મળ અને વિશાલ શય્યા છે, જેઓએ નિઃસંગતાનો અંગીકાર કર્યો છે, જેઓ પોતાના આત્માને વિશે સંતોષ માને છે તથા જેઓએ દીનતાના સમુદાયોનો (દુ જોનો) ત્યાગ કર્યો છે એવા ધન્ય પુરુષો પોતાનાં કર્મનો નાશ કરે છે. ૫૦

અર્થાત્ જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે કર્મથી પણ દૂર રહેલા છે-જેમને કઈ કર્મ પણ નથી, એવા પ્રજ્ઞપરાયણોને જ ધન્ય છે

સસારમાં સર્વ ક્ષણભંગુર છે.

જરા દેહં મૃત્યુર્દરતિ સકલં જીવિતમિદં

સખે નાન્યચ્છ્રેયો જગતિ વિદુષોઽન્યત્ર તપસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો કઠણ છે કારણ કે રાત્રીએ અ-
શ્વના જેવા ચંચળ ચિત્તવાળા છે અને જ્યારે આપણી ઇચ્છાઓ
(તો) મોટી છે ત્યારે ચિત્ત ઉઠ્યા પદમાં લાગેલાં છે, જરા દેહનો
નાશ કરે છે, મૃત્યુ સકળ જીવિતનો નાશ કરે છે માટે હું સખા!
આ જગતમાં વિદ્વાનને તપ વિના ધીનું શ્રેયસ્કર નથી ૫૧

અર્થાત્ એક એકથી મોટી મોટી આશાઓમાં એછેથી
સતોપ નહિ થાય અને રાત દિવસ એની એ આશામાં મન
કલેશિત રહેશે, તેના કરતાં, કલેશનો ત્યાગ કરી તપ તપવું એ
ઉત્તમ, કારણ કે તપસ્વી થયા એટલે આત્મકલેશવિરામ પામે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચચ્ચલા

આયુર્વાયુવિઘટ્ટિતામ્રપટલીલીનામ્બુવદ્ધંગુરમ્ ।

લોલા યૌવનલાલસા તનુમૃતામિત્યાકલય્ય દ્રુતં

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે બુદ્ધિ વિદ્ધ્યં બુધાઃ ॥ ૫૨ ॥

હું બુધા! મેઘમંડળમાં ચમકતી વિજળીના જેવા લોગો
ચંચળ છે, વાયુએ વિખેરી નાખેલાં વાદળમાં રહેલા જળના
જેવું આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે અને પ્રાણીઓની યૌવનલાલસા-
ચંચળ છે, એમ માનીને ધૈર્ય અને સમાધિની સિદ્ધિઓથી
પ્રાપ્ત થાય એવા યોગમાં બુદ્ધિ પ્રેર. ૫૨

અર્થાત્ ક્ષણભંગુર લોગવિલાસ અને દુકામાં સંસાર-
જન્ય હરેક વિષય જે ક્ષણભંગુર છે તેનો ત્યાગ કરીને અક્ષય્ય
હરચરણપરાયણ થા; કારણ કે એ જ માત્ર નિત્ય છે ને
ડાહ્યા પુરુષનો પરમાશ્રય પણ એ જ છે.

મનો મન્દસ્પન્દં વહિરપિ ચિરસ્યાપિ વિમૃશ

ન જાને કસ્યૈવા પરિણતિરુદારસ્ય તપસઃ ॥ ૪૯ ॥

અમારો આ સ્વચ્છન્દ વિહાર, ઉદાર ભોજન*, સાધુઓ સાથે વાસ, શાન્તિરૂપી પ્રતના કૃણને આપનાર શાસ્ત્રશ્રવણ અને બાહ્ય વિષયોમાં મનની મદતા†એ સઘળું કયા ઉત્કૃષ્ટ તપનું કૃણ છે, તે ઘણું વખત સૂધી વિચારતા પણ અમારાથી સમજાતું નથી. ૪૯

તૃષ્ણારહિત યોગીઓને જ ધન્ય છે.

સામ્યરાવૃત્ત

પાણિ. પાત્ર પવિત્રં ભ્રમણપરિગતં મેક્ષમક્ષય્યમન્નં

વિસ્તીર્ણં વસ્ત્રમાશાસુદશકમમલ તલ્પમસ્વલ્પમૂર્વી ।

યેવાં નિ સંગતાંગીકરણપરિણતિઃ સ્વાત્મસંતોષિણસ્તે

ધન્યાઃ સંન્યસ્તદેન્યવ્યતિકરનિકુરા. કર્મ નિર્મૂલયન્તિ ॥૫૦॥

જેમને હસ્તરૂપી પવિત્ર પાત્ર છે, ભિક્ષા ભાગવાથી અક્ષય‡ અન્ન મળે છે, દશ દિશારૂપી વિન્નીર્ણું વસ્ત્ર છે, પૃથ્વીરૂપી નિર્મળ અને વિશાલ શય્યા છે, જેઓએ નિઃસંગતાને અંગીકાર કર્યો છે, જેઓ પોતાના આત્માને વિશે સતોષ માને છે તથા જેઓએ દીનતાના સમુદાયોના (દુ જોના) ત્યાગ કર્યો છે એવા ધન્ય પુરુષો પોતાના કર્મનો નાશ કરે છે. ૫૦

અર્થાત્ જેમણે કર્મનો ત્યાગ કરેલો છે એટલે કર્મથી પણ દૂર રહેલા છે-જેમને ઈર્ષ કર્મ પણ નથી, એવા પ્રજ્ઞપરાયણોને જ ધન્ય છે

સસારમાં સર્વ ક્ષણભંગુર છે.

શિલરિણીવૃત્ત

દુરાચાર્ય. સ્વામી નુરગચલચિત્તા. ક્ષિતિભુજો

ધયં તુ સ્થૂલેચ્છા મહતિ ચ પદે વદ્મનસ ।

* ઉદાર હમન-Noble

† બાહ્ય વિષયોથી પરાક્રમ

‡ ખરે નદિ તેડ

જરા વેદં મૃત્યુર્હરતિ સકલં જીવિતમિદં

સત્ત્વે નાન્યચ્છ્રેયો જગતિ વિદુષોઽન્યત્ર તપસઃ ॥ ૫૧ ॥

સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો કઠણુ છે કારણ કે રાત્રીએ અ-
શ્વના જેવા ચચળ ચિત્તવાળા છે અને જ્યારે આપણી ઇચ્છાઓ
(તો) મોટી છે ત્યારે ચિત્ત ઉંચા પદમાં લાગેલા છે, જરા દેહનો
નાશ કરે છે, મૃત્યુ સકળ જીવિતનો નાશ કરે છે માટે હે સખા !
આ જગતમાં વિદ્વાનને તપ વિના બીજું શ્રેયસ્કર નથી. ૫૧

અર્થાત્ એક એકથી મોટી મોટી આશાઓમાં એકેથી
સંતોષ નહિ થાય અને રાત દિવસ એની એ આશામાં મન
કલેશિત રહેશે, તેના કરતાં, કલેશનો ત્યાગ કરી તપ તપવું એ
ઉત્તમ, કારણ કે તપસ્વી થયા એટલે આત્મકલેશવિરામ પામે છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

મોગા મેઘવિતાનમધ્યવિલસત્સૌદામિનીચન્ચલા

આયુર્ચાયુવિઘટિતામ્રપટલીલીનામ્બુવદ્નંગુરમ્ ।

લોલા યૌવનલાલસા તતુભૃતામિત્પાકલય્ય ક્રુતં

યોગે ધૈર્યસમાધિસિદ્ધિસુલભે વુદ્ધિ વિદધ્યં વુધાઃ ॥ ૫૨ ॥

હે બુધા ! મેઘમંડળમાં ચમકતી વિજળીના જેવા ભોગો
ચંચળ છે; વાયુએ વિગેરી નાખેલાં વાદળમાં રહેલા જળના
જેવું આયુષ્ય ક્ષણભંગુર છે અને પ્રાણીઓની યૌવનલાલસા-
ચચળ છે, એમ માનીને ધૈર્ય અને સમાધિની સિદ્ધિઓથી
પ્રાપ્ત થાય એવા યોગમાં બુદ્ધિ પ્રેર. ૫૨

અર્થાત્ ક્ષણભંગુર ભોગવિલાસ અને ટુંકામાં સંસાર-
જન્ય દરેક વિષય જે ક્ષણભંગુર છે તેનો ત્યાગ કરીને અક્ષય
હરચરણપરાયણ થા; કારણ કે એ જ માત્ર નિત્ય છે ને
ડાહ્યા પુરુષનો પરમાશ્રય પણ એ જ છે.

ભેગી ધનુ સાર, પણ સસારમાં કયાંય દાસતમાં રહેવું બુદ્ધ

સમધરાવૃત્ત

પુણ્યે ગ્રામે વને વા મહતિ સિતપટચ્છન્નપાર્ણી કપાલી-
માદાય ન્યાયગર્ભદ્વિજહુતહુતભુગ્ધૂમધૂન્નોપકण्ठम् ।

દ્વારં દ્વારં પ્રવૃત્તો વ્રમુદરદરીપૂરણાય શ્રુધાર્તો

માની પ્રાણી સ ધન્યો ન પુનરનુદિનં તુલ્યકુલ્યેષુ દીનઃ । ૫૨॥

વિશાળ વનમાં અથવા પવિત્ર ગામમાં ધવલ વસતી
લિક્ષાના પાત્રને ઢાકીને, ન્યાયવિદ્ બ્રાહ્મણોએ આહૂતિ આપેલા
અગ્નિહોત્રના અગ્નિથી ધૂમવાળા થઈ ગયેલા પ્રત્યેક દ્વાર ઉપર
ઉઠરનો ખાટો પૂરવાને માટે ભટકતા, શ્રુધાર્ત એવા માની
પ્રાણીને ધન્ય છે, પરંતુ પોતાના સમાન કુટુંબીઓમાં દર-
રોજ દીન રહેનારા પુરુષને ધિક્કાર હોય ૫૩

અર્થાત્ ઘેર ઘેર ભટકીને પેટ ભરવું અને વૈરાગ્ય લેવો તે
સારું, પણ દીનાવસ્થામાં કુટુંબી સાથે વસવું તે અધમ. જેમકે-
ચરં વન વ્યાગ્રગજેન્દ્રસેવિતં દ્રુમાલયે પક્ષફલામ્બુમોજનમ્ ।
તૃણાનિ શય્યા પરિધાનવલ્કલં ન વધુમધ્યે ધનહીનજીવનમ્ ॥

વાઘ અને હાથીથી સેવિત વનમાં રહેવું સારું, ઝાડનાં
ફળપડામાં રહીને પાકા ફળ અને પાણીથી ભોજન કરવું એ સારું,
તૃણની શય્યા ઉપર સુવું સારું, વલ્કલ પહેરવાં એ સારું, પણ
ખંધુજનમાં કુટુંબમાં ધનહીન જીવવું, એ નહારું.

સ્તુત કે નિંદાથી હર્ષ શોક ગો ?

શાર્દૂલક્રીદિતવૃત્ત

ચાण्डाल* किमयं द्विजातिरथवा शूद्राऽथ किं तापसः

किंवा तत्रयविवेकपेशलमतियोगीश्वरः कोऽपि किम् ।

इत्युत्पन्नविकल्पजटपमुखरैः संभाष्यमाणा जनै

नं भुक्त्वा. पथि नैव तुष्टमनसो यान्ति स्वयं योगिनः॥ ૫૪ ॥

શુ આ ચાંડાળ છે અથવા તો બ્રાહ્મણ છે, શૂદ્ર છે કે તોપસ છે, અથવા તો તત્ત્વવિવેચનથી સંસ્કાર પામેલી બુદ્ધિવાળો કોઈ યોગીશ્વર છે? આ રીતે વિવિધ તર્ક કરી બોલતા લોકોથી કંઈ પણ કોપ કે સંતોષ પામ્યા વગર યોગીશ્વરે માર્ગમાં પડે ચાલ્યા જાય છે. ૫૪

અર્થાત્-યોગી થયો તેને માન અપમાન શું? કોઈ ચાંડાળ કહે, કોઈ શૂદ્ર કહે અને કોઈ કદાપિ મોટો યોગીશ્વર કહે, તોપણ જેને હર્ષશોક થતો નથી, એવા નિર્લેપ યોગીઓને જ ધન્ય છે

વનવાસી યોગીઓને જ ધન્ય છે

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સન્ને ધન્યા. કેચિત્તુ મુટિનમયવન્ધવ્યતિકરા
વનાન્તે ચિત્તાંતરિપમવિપયાશીવિપગતાઃ ।

શરણ્યન્દ્રજ્યોત્સ્નાધવલગગનામોગસુભગાં
નયન્તે ચે રાર્તિ સુદૃત્તચયચિત્તૈકશરણાઃ ॥ ૫૫ ॥

હે સખે! જેમનાં ભવખંડનના સંબંધ તૂટી ગયેલા છે તથા અંતરમાં રહેલા વિષયરૂપી ઝેરી સર્પ નાશ પામેલા છે એવા તથા પુણ્યના સમુદાયમાં જ જેઓનું ચિત્ત લાગેલું છે એવા કેટલાએક ભાગ્યશાળી પુરુષો શરત્ ચંદ્રની જ્યોત્સ્નાથી-ધવલ થયેલા આકાશવડે અત્યંત સુશોભિત લાગતી રાત્રિ વનમાં ગાળે છે. ૫૫

મનને શિખામણ.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

પતસ્માદિરમેન્દ્રિયાર્થગહનાદાયાસદાદાશુચ
ધેયોમાર્ગમશેષદુઃસ્વદામનવ્યાપારદક્ષે ક્ષણાત્ ।

શાન્ત ભાવમુપૈહિ સત્યજ નિજાં કલ્હોલલોલાં ગતિં

મા ભૂયો મજ મંગુરા મવરતિ ચેતઃ પ્રસીદાધુના ॥૫૬॥

હે ચિત્ત! નિરંતર હુ ખ દેનારા આ ઇન્દ્રિયોના ગહન વિષયોથી પાછુ ફર તથા શ્રેયના માર્ગરૂપ અને અશેષ હુ.ખને શાન્તિ કરવામા કુશળ એવા શાન્ત ભાવનો એક ક્ષણુવાર અંગીકાર કર, જલતરંગ જેવી ચંચળ બુદ્ધિનો ત્યાગ કર અને ક્ષણુભગુર સસારની પ્રીતિનો ત્યાગ કરીને પ્રસન્ન થા. ૫૬

અર્થાત્-ઇન્દ્રિયસુખ હુ ખકર છે તેને છોડી દે. સંસારમા સઘળું અનિત્ય અને ચચળ છે તે તજીને નિત્ય તથા સ્થિર ભાવમા પ્રવૃત્ત થા

વનમા વસવું એ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ માનતા પુરુષની પોતાની સ્ત્રી પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

પુણ્યૈર્મૂલફલે પ્રિયે પ્રણયિનિ વૃત્તિ કુરુષ્વાધુના

ભૂશય્યા નવવલ્કલૈરકરુણૈરુત્તિષ્ઠ યામો વનમ્ ।

શ્રુદ્ધાણામવિવેકમૂઢમનસાં યત્રેશ્વરાણાં સદા

ચિત્તવ્યાધ્યવિવેકવિહ્વલગિરાં નામાપિ ન શ્રૂયતે ॥૫૭॥

હવે હે પ્રણયવાળી પ્રિયે ! પવિત્ર મૂળોથી અને ફૂળોથી

હવે આજીવિકા કરો, સ્વાભાવિક એવા નવા વઢકલો પહેરી ભૂમિ ઉપર શય્યા કરો, ચાલો ઉઠો વનમા જઈએ. કારણ કે જ્યાં ક્ષુદ્ર બુદ્ધિના, અવિવેકથી મૂઢ/મનના અને મનની વ્યાધિથી તથા અવિવેકથી વિહ્વલ વાણીવાળા ધનવતોનું નામ પણ સદા સાલળવામા આવતું નથી ૫૭

અર્થાત્-ક્ષુદ્ર, અવિવેકી અને જૂઠું બોલનારા ધનાઢ્યોનો જ્યાં વાસ નથી એવા વનમાં જવાને તત્પર થવું અને વનફળ, ભૂમિ ઉપર શયન અને શ્રમ વગર પ્રાપ્ત થતા સુખનો અંગીકાર

કરવો સારો, પણ ધનના મદમા અવિવેકી ને આંધળામાં
વસવું બહુ ભૂંડ.

સાંસારિક પુરુષની પોતાના ચિત્તપ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

મોહં માર્જય તામુપાર્જય રતિં ચન્દ્રાર્ધચૂડામણૌ

ચેતઃ સ્વર્ગતરદ્વિળીતટ્ઠ્ઠુવામાસંગમદ્વિકુરુ ।

કો વા ઘીચિપુ બુદ્ધુદેપુ ચ તદ્વિહ્વેચાસુ ચ સ્ત્રીપુ ચ

જ્વાલાગ્રેપુ ચ પદ્મગેપુ ચ સરિદ્વેગેપુ ચ પ્રત્યય. ॥ ૫૮ ॥

હે ચિત્ત! મોહને તજ દે અને જેમની જટામા

અર્ધચંદ્ર રહેલો છે એવા શિવમાં પ્રીતિ સપાદન કર તથા

સ્વર્ગતરંગિણી-ગંગાના તીર પ્રદેશનો સગ અંગીકાર કર;

કારણ કે*-તરંગમાં, પરપોટામાં, વિજળીના લિસોટામાં,

સ્ત્રીમાં, જ્વાળાના અગ્રભાગમાં, સર્પમાં અને નદીના વેગમા

વિશ્વાસ શો રાખવો? ૫૮

અર્થાત્-આ સંસાર તરંગ, પરપોટા, વિદ્યુલ્લવા, સ્ત્રી અને

નદીના વેગ જેવો ક્ષણભંગુર છે તેનો વિશ્વાસ રાખીશ નહિ.

કાલે શું થશે તે કોને માલુમ છે? માટે હે મન! સંસારના

મિથ્યા અને અનિત્ય મોહને છોડી દઈ, શકરના પદમાં અને

ગંગાજી ઉપરનાં/પુણ્યાસ્થાનોમાં પ્રીતિ કર-ત્યાં જઈ વસ.

સુખ હોય તો તે લે, નહિ તો સમાધિ લે

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

અગ્રે ગીત સરસકવયઃ પાર્શ્વતો દાક્ષિણાત્યાઃ

પૃષ્ઠે લીલાવલયરણિતં ચામરપ્રાહિણીનામ્ ।

યદ્યસ્ત્યેયં કુરુ ભવરસાસ્વાદને લમ્પટત્વં

નોચેચ્ચેત પ્રવિશ સહસા નિર્વિકત્તપે સમાધૌ ॥ ૫૯ ॥

* આ ટીકાએ 'જે જુ ધારણ હોય કે સુખ ત્રીધા પછી રજાતર્યામા

વનવાસ કરીશ તો તે ધારણ અનુચિત છે,' એવું ઉપરથી પણ લેવાય છે

હે ચિત્ત! જો (તારી) આગળ ગાયન થતા હોય,
જોડે રસિક કવિઓ બેસતા હોય અને પાછળથી લટકાબધ
આમર ઠરતી સ્ત્રીઓના ઠકથોનો ખણખણાટ થતો હોય
તો જ સસારરસનું આસ્વાદન કરવાની લાલચ રાખજે,
નાહિતર તરત નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જ લીન થજે પદ
નરકમાથી તારનાર શું ?

હરિણીવૃત્ત

વિરમત વૃથા યોપિત્સગાત્સુખાત્ક્ષણમગુરા-
ત્કુસ્ત કરુણામેત્રીપ્રજ્ઞાવધૃજનસક્લમમ્ ।

ન ચલુ નરકે હારાશ્રાન્ત ઘનસ્તનમણ્ડલ

શરણમથવા શ્રોણીવિમ્વ રણન્મણિમેચ્છલમ્ ॥ ૬૦ ॥

હે પડિતો! સ્ત્રીસગના ક્ષણભગુર સુખથી વિરામ પામે
અને સ્ત્રીસગની ધન્યતા હોય તો, કરુણા, મૈત્રી તથા પ્રજ્ઞા-
રૂપી વધૂનો સગ કરો, કારણ કે હારયુક્ત ભારે સ્તનમડળ
કે મણિની મેખલાથી સ્ખમ્યુમ થતું શ્રોણીભિન્ન* ઠાં નર
કમાં શરણુ (તારનાર) થનાર નથી ૬૦

અર્થાત્-હે પડિતો! બુદ્ધિમાન-વિદ્વાન્ એવા હરકેાધએ
નરકમાથી તરણુ હોય તો સ્ત્રીસગનું ક્ષણિક સુખ છોડી
સર્વે પ્રાણી ઉપર દયા અને મૈત્રી રાખવી તથા પ્રજ્ઞા-
આત્મજ્ઞાનરૂપી વધૂનો સગ કરવો.

નિ સ્પૃહીની લક્ષ્મીપ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

માતર્લક્ષ્મિ મજસ્વ કચ્ચિદ્પરં મત્કાદક્ષિણી માસ્મ મૂ
મગિમ્ય સ્પૃહ્યાલ્લવો ન હિ વય કા નિ-સ્પૃહાણામસિ ।

* શ્રોણીભિન્ન નિવળનો બાગ

† સર્વે પ્રાણી ઉપર મૈત્રી અને દયા છે, તે નરકમાથી પાન તાર
નાર છે દયા જ ધર્મનું મૂળ છે

સઘઃ સ્યૂતપલાશપત્રપુટિકાપાત્રે પવિત્રીકૃતે

મિક્ષાસક્તુભિરેવ સંપ્રતિ વયં વૃત્તિ સમીહામદે ॥ ૬૧ ॥

હે લક્ષ્મી માતા ! હવે તું કોઈ બીજાને લજ, મારી ઇચ્છાવાળી મા થા, કારણ કે અમને લોગની સ્પૃહા જ નથી તો પછી નિ.સ્પૃહીને તું કોણુ માત્ર છે ? અમે તો હમણા પવિત્ર અને તરતના બનાવેલા ખાખરાના પડિયામાં ભિક્ષા માગીને આણેલા માથવાથી આજીવિકા કરીએ છીએ. ૬૧

અનુબ્રુવત્

યૂયં વયં વયં યુયમિત્યાસીન્મતિરાવયોઃ ।

કિં જાતમધુના યેન યૂયં યૂયં વયં વયમ્ ॥ ૬૨ ॥

હે મિત્ર ! તમે તે અમે અને અમે તે તમે જ, એમ પ્રથમ આપણી મતિ હતી; પણ હમણા તો તમે તે તમે અને અમે તે અમે એમ થયું છે, એ શું થયું ? ૬૨

અર્થાત્-હે મિત્ર ! હું તે તું ને તુ તે હું, એમ આપણે એક હતા ત્યારે હતું; ને હવે એટલે વૈરાગ્ય લીધાથી હું તે હું અને તું તે તું, એમ ભેદ પડી ગયા.

વૈરાગીની ઇર્ષ તરુણી આ પ્રતિ ઉદ્ભિત

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

વાલે લીલામુકુલિતમમી મન્યરા દૃષ્ટિપાતાઃ

કિં ક્ષિપ્યન્તે વિરમ વિરમ વ્યર્થે એવ શ્રમસ્તે ।

સમ્પ્રત્યન્યે વયમુપરતં વાલ્યમાસ્થા વનન્તે

ક્ષીણો મોહસ્તૃણમિવ જગજ્જાલમાલોકયામઃ ॥ ૬૩ ॥

હે બાળા ! લટકાથી મીચાતાં આ મદમદ કટાક્ષ તું શું કરવાને માટે નાંખે છે ? તારો એ શ્રમ વ્યર્થ છે, માટે વિરામ-એમ ન કર; કારણ કે હમણાં, અમે બદલાઈ ગયા છીએ અમારી બાહ્યાવસ્થા બદલાઈ ગઈ છે, અમારી આસ્થા વનમાં

લાગી રહી છે, મોહ ક્ષીણ થઈ ગયો છે અને જગતની
જાળ અમે તૃણપત્ત જોઈએ છીએ. ૬૩

શિખરિણીવૃત્ત

इयं वाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-

प्रभाचोरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।

गतो मोहोस्माकं स्मरकुसुमबाणव्यतिकर-

ज्वरज्वाला शान्ता तदपि न घराकी विरमति ॥૬૪॥

આ જાળા નીલ કમળની કાન્તિને ચોરનારાં ચક્ષુથી મારા
તરફ જુવે છે, પણ તેથી શું ? કારણ કે અમારો મોહ જતો
રહ્યો છે અને કામનાં પુષ્પબાણથી ઉત્પન્ન થતી જ્વરજ્વાલા
પણ શાંત પડી ગઈ છે, તથાપિ આ તુચ્છ સ્ત્રી કેમ
જંપતી નથી ? ૬૪

અર્થાત્-અમારો મોહ ઉતરી ગયો છે, એટલું જ નહિ,
પણ કામજ્વર પણ અમને આવતો નથી તો પછી આ
જાળા શું કરવા માટે અમારા તરફ જુવે છે ? સાર-અમારો
વૈરાગ્ય દૃઢ છે, એટલે સ્ત્રીનાં કટાક્ષ અમને વાગનાર નથી.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

रम्यं हर्म्यतलं न किं घसतये श्राव्यं न गेयादिकं

किंवा प्राणसमासमागममुखं नैवाधिकं प्रीतये ।

किंतुऽङ्गान्तपतत्पतद्गपवनव्यालोलदीपांकुर-

च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥

રહેવાને માટે શું રમ્ય મંદિર નથી ? સાંભળવા યોગ્ય
ગાયનાદિ પણ શું નથી ? અથવા તો ગ્રાણ સમાણી નારી સમા-
ગમનું સુખ પણ શું પ્રીતિને માટે અધિક નથી ? સંવે છે;
પરંતુ તે સર્વ ઉદ્ગ્રાન્ત પતંગનાં પવનથી ચંચળ દીપકની છાયા
જેવું ચંચળ છે, એમ ધારીને જ સંતો વનમાં ગયા છે. ૬૫

અર્થાત્-પતંગિયાની પાંખોના પવનથી ટાલતી દીવાની

જોતજેવાં જ ચંચળ સંસારનાં સુખ છે, એમ જાણીને સંત પુરુષો
વનમાં વસ્યા છે. રંગમહેલ, ગાનતાન અને સમાગમસુખ એ સર્વ
છે, પણ તે ચંચળ છે અને માત્ર ઇશ્વરનું નામ એક જ અચળ છે.

આજીવિકા માટે કંદમૂળ છે, તો પછી તેને માટે ખળને

શું કામ 'સેવવા' ?

સમ્પરાવૃત્ત

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः

प्रध्वस्ता घा तदभ्यः सरसफलभृतो बलकलिन्यश्च शाखाः ।

वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां

दुःखोदात्तालवित्तस्मयवशापवनानर्तितमूलतानि ॥ ૬૬ ॥

શું કંદરાઓમાંથી કંદો ખૂટી ગયા છે? પર્વતમાંથી ઝરણાં-
ઓ શું સૂકાઈ ગયાં છે? અને રસવાળાં ફળ તથા વંદકલને ધારણ
કરનારી તરુશાખાઓ શું પડી ગઈ છે? કે જેથી મનુષ્યો અનગ્ર
ખળ પુરુષોનાં મહાદુઃખે ઉપાર્જિત કરેલાં અલ્પ ધનના ગર્વ-
રૂપી પવનના રોગથી નાચતી બુદ્ધીવાળાં મુખોને જુવે છે. ૬૬

અર્થાત્-રહેવાને શુદ્ધ, ખાવાને કંદ અને રસવાળાં ફળ,
પીવાને માટે નદીનાળાંનું જળ અને વચ્ચેને માટે ઝાડની છાલ
છતાં, મનુષ્યો શા માટે દુઃખે પ્રાપ્ત કરેલા ધનના ગર્વથી ખેંચાઈ
જતા ખળ-ધની-પુરુષોની સેવા કરતા હશે? ખળ પુરુષની
સેવા કર્યા કરતા આ રીતનો વનવાસ સારો છે.

વળી,

वसन्ततिलकावृष

गंगातरङ्गहिमशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि

यत्सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ ૬૭ ॥

ગંગાના તરંગનાં શીતળ શીઠરથી* ઠડા થયેલાં અને
જેના ઉપર વિદ્યાધરે બેસે છે, એવા હિમાલયના મુદર શિલા
તલવાળા સ્થાનોની શુ ખોટ પડી છે, કે જેથી મનુષ્યો અપમાન
સાથે પરાજિત ઉપર પ્રીતિ રાખે છે? ૬૭

ભલભલાનો નાશ છે, તો આ દેહનું શુ ગણુ!!

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યદા મેઘઃ શ્રીમાન્નિપતતિ યુગાન્તાગ્નિનિહત.

સમુદ્રા. ગુપ્ત્યન્તિ પ્રચુરમકરગ્રાહનિલયા ।

ધરા ગચ્છત્યન્તં ધરણિધરેપાદૈરપિ ધૃતા

શરીરે કા વાર્તા કરિકરમકર્ણાગ્રંચપલે ॥ ૬૮ ॥

જ્યારે યુગાન્તના અગ્નિથી બળતાં શ્રીમાન્ મેઘ પર્વત
પણ પડી જાય છે, જ્યારે મગર અને ગ્રાહના ધરરૂપ મોટા
સમુદ્રોનાં પણ સૂકાઈ જાય છે અને જ્યારે પર્વતોના ચરણોથી
ધરાયલી ધરાનો પણ અત આવી જાય છે, ત્યારે બાળહસ્તીના
કર્ણના છેડા જેવા અપણ શિરીરની શી વાત! ૬૮

અર્થાત્-મેઘ પર્વત પડે છે, સમુદ્ર સૂકાઈ જાય છે અને
પૃથ્વીનો પણ અત આવી જાય છે તો ક્ષણભગુર દેહ તે
કેણુ માત્ર?

અનુબ્રુવૃત્ત

एकाकी नि स्पृहः शान्तः पाणिपानी दिगंबरः ।

कदा शंभो भविष्यामि कर्मनिर्मूलनक्षम ॥ ६९ ॥

હું શકર! એકલો, સંગ રહિત-નિરપૃહ, શાન્ત, હાથ
રૂપી પાત્રવાળો, દિગંબર અને કર્મને નિર્મૂળ કરવાને
શક્તિમાન્ એવો હું ક્યારે થઈશ? ૬૯

વૈરાગ્ય જ મેળવવા થોગ્ય છે

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પ્રાપ્તાઃ શ્રિયઃ સકલકામદુઘાસ્તતઃ કિં
દત્તં પદં શિરસિ વિઠ્ઠિપતાં તતઃ કિમ્ ।
સંમાનિતાઃ પ્રણયિનો વિભવૈસ્તતઃ કિં
કલ્પં સ્થિતં તનુભૂતાં તનુમિસ્તતઃ કિમ્ ॥ ૭૮

સર્વે કામનાઓને પૂરે એવી લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થઈ તેથી શું ?
શત્રુના શિર ઉપર પગ મૂક્યો તો તેથી શું ? એવકોને વૈભવોથી
સન્માન આપ્યું તેથીએ શું ? અને એક કલ્પ પર્યન્ત મનુષ્યોના
શરીરથી જીવ્યા તો તેથી પણ શું ? ૭૦

અર્થાત્-લક્ષ્મી અંતે ચપળ છે-ક્યારેય કીટી જશે,
શત્રુઓને જિત્યા તેથી શું, કારણ કે છેવટે તો આપણે પણ
આઘ્યા જવાના છીએ, એવકોનું સન્માન કર્યું તેથી પણ શું-તે
પણ દ્રવ્ય હશે ત્યાં સૂધી દાસ રહેશે ને માન આપશે; અને
શરીર એક કલ્પ સૂધી ટકે તો પણ શું, કારણ કે એ સર્વનો
અંત છે, માત્ર ઈશ્વરનામ જ નિત્ય અમર છે.

સાધરાવૃત્ત

જીર્ણાં કન્યા તતઃ કિં સિતમમલપટં પટ્ટસૂત્રં તતઃ કિ-
મેકા માર્યા તતઃ કિં હયકરિસુગળૈરાવૃત્તો વા તતઃ કિં ।
મક્તં મુક્તં તતઃ કિં કદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં
વ્યક્તજ્યોતિર્ન ચાન્તર્મયિતમવમયં વૈમયં વા તતઃ કિમ્ ॥ ૭૯ ॥

ફાટેલી કંથા હોય તોયે શું ને સ્વચ્છ ધોળુ રેશમી વસ્ત્ર હોય
તોય શું ? એકલી સ્ત્રી જ હોય તોય શું અને હય વજના ઉત્તમ
ગજોથી વિંટાલતા હોઈએ તોય શું ? કાતનું લોચન હોય તોય
શું અને સાંજે નકાર અનાજ મળે તોય શું ? તથા મનમાંથી

સંસારના ભયનું મથન કરનારુ રૂપ છ પ્રદક્ષિણ થાય તોય શું
અને વેભવો મળે તોપણ શું ? ૭૧

વસન્તતિલકાવૃત્ત

મક્તિર્મવે મરણજન્મમયં હૃદિસ્થં
સ્નેહો ન વન્ધુપુ ન મન્મથજા વિકારાઃ ।
સંસર્ગદોષરહિતા વિજના વનાન્તા
વૈરાગ્યમસ્તિ કિમતઃ પરમર્થનીયમ્ ॥ ૭૨ ॥

શંકરમાં ભાકત, હૃદયમાં જન્મ મરણનો ભય, બંધુઓમાં
નિઃસ્નેહતા, કામોત્પન્ન વિકારો નહીં, સંસર્ગ દોષથી રહિત
એવા વિજન વનોના પ્રદેશમાં વાસ હોય તથા જેને વૈરાગ્ય
હોય તો આ પછી બીજું શું પ્રાર્થનીય છે ? ૭૨ -

અર્ધચિંતન જ શ્રેયઃકર છે.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

તસ્માદતન્તમજરં પરમં વિકાસિ
તદ્બ્રહ્મ ચિન્તય કિમેભિરસઢિકટપૈઃ ।
યસ્યાનુપદ્ધિણ ઇમે ભુવનાધિપત્ય-
ભોગાદય કૃપણલોકમતા મવન્તિ ॥ ૭૩ ॥

માટે અનંત, અજર, ઉત્તમ અને પ્રકાશરૂપ બ્રહ્મનું
ચિંતન કર. આ અમત્ય એવા દેહ વગેરે પદાર્થોનું શું પ્રયોજન
છે ? જે બ્રહ્મને અનુમરનારા તત્ત્વવેત્તા પુરુષને આ પૃથ્વીના અ-
ધિપતિપણાના વે મવો કૃપણ લોકોએ માન્ય કરેલા લાગે છે. ૭૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

પાતાલમાવિશસિ યાસિ નમો તિલંઘ્ય
દિદ્મણ્ડલં ભ્રમસિ માનસ ચાપલેન ।
ઞ્ચાન્તવાપિ જાનુ વિમલં કથમાત્મનીનં
તદ્બ્રહ્મ ન સ્મરસિ નિર્વૃત્તિમેપિ યેન ॥ ૭૪ ॥

હે મન ! તું ચંચલતાથી પાતાળમાં પ્રવેશ કરે છે, આકાશનું ઉલ્લસન કરીને જાય છે અને ત્રિશાઓના મંડળમાં ભમે છે; એવી રીતે ભગીને પણ નિર્મલ અને પોત'નું કલ્યાણ કરનારા એવા તે બ્રહ્મનું સ્મરણ કરતું નથી, કે જે સ્મરણ કરવાથી તું શાંતિને પ્રાપ્ત થઈશ. ૭૪

સંસારના વ્યાપારથી ખિન્ન થયેલા પુરુષની ઉક્તિ.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

રાત્રિઃ સૈવ પુનઃસ યત્ર દિવસો મત્વાડુથા જન્તયો
ધાયન્ત્યુદયમિનસ્તથૈવ નિમૃતપ્રારબ્ધતત્તત્ક્રિયાઃ ।

વ્યાપારૈઃ પુનરુક્તમુક્તવિષયેરેવંચિધેનામુના

સંસારેણ કદર્થિતાઃ કથમહો મોહાન્ન લજ્જામદ્દે ॥ ૭૫ ॥

ઉઘમી એવા અજ્ઞાની પ્રાણીઓ દિવસને અને રાત્રિને સમાન માનીને ગુપચુપ જૂદાં જૂદાં કાર્યો કર્યા કરે છે, અને તેને માટે ધાવન કર્યા કરે છે અને જેના વિષયોના વારંવાર ઉપલોભ કરવામાં આવે છે એવા વ્યાપારો કર્યા કરે છે. અરેરે ! એવા સંસારથી દુઃખી થયેલા એવા અમે મોહથી કેમ લજ્જતા નથી ? ૭૫

મુનિની રાજ સાથે તુલના.

શિરસિનીવૃત્ત

મહી રમ્યા શય્યા વિપુલમુપધાનં મુજલતા

વિતાનં ચાકાશં વ્યજનમનુકૂલોડ્યમનિલઃ ।

સ્ફુરદ્દીપશ્ચન્દ્રો વિરતિવનિતાસંગમુદિત

સુખં શાન્તઃ શોભે મુનિરતનુભૂતિર્નૃપ દિવ ॥ ૭૬ ॥

મહી એ જ સુંદર શયન, હાથરૂપી લતા એ જ મોટું ઓશિફુ, આકાશ એ જ ચારવો, અનુકૂલ પવન એ જ વ્યજન ને ચન્દ્રમા એ જ જેનો દેહીપ્યમાન દીવો છે એવો તથા વિરતિ

અર્થાત્ વૈરાગ્યરૂપી વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન થયેલો મુનિ મોટા
ઐશ્વર્યવાળા અને વિશેષ પ્રીતિવાળા વનિતાના સંગથી પ્રસન્ન
થયેલા રાજાની પેઠે શાન્ત થઈને સુખથી સુવે છે.* ૭૬

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

ત્રેલોક્યાધિપતિત્વમેવ વિરસ્ય યસ્મિન્મહાશાસને
તદ્વ્યવસ્થાઽઽસનવસ્ત્રમાનઘટને ભોગે રતિ મા કૃથા ।
ભોગ કોઽપિ સ એક एव પરમો નિત્યોદિતો જૃમ્મતે
યત્સ્વાદાદિરસા ભવન્તિ વિષયાસ્ત્રૈલોમ્યરાજ્યાદય ॥૭૭॥

હે મનુષ્ય! જે ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન થવાથી ત્રણ
લોકનું આધિપત્ય પણ રસહીન થાય છે તે જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી,
જેમાં આસન, વસ્ત્ર અને માન મળે છે એવા લોકમાં પ્રીતિ
ન કર, (કેમકે) નિત્ય અને શાસ્ત્રમાં કહેલો અનિર્વચનીય એવો
એક જ બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી તે લોક બધારે વિકાસ પામે છે ત્યારે
તે લોકને। અનુભવ કરવાથી ત્રણ લોકના રાજ્ય વગેરે સઘળા
વિષયો રસહીન થઈ જાય છે. ૭૭

સસારના લાલુભગુર સઘળા આપારોને તજી, જેથી બ્રહ્મજ્ઞાન
થાય તેવો વ્યવહાર કરવો, એમ જણાવવા માટે કહે છે.

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

કિં વેદે સ્મૃતિમિ પુરાણપટન શાર્ક્ષ્મહાવિસ્તર
સ્વર્ગગ્રામકુટીનિયાસફલઘ્નૈ કર્મક્રિયાવિમ્નૈ ।

મુક્ત્વેક ભયવન્ધદુ લ્લરચનાત્રિધ્યસકાલાનલ

સ્વાત્માનન્દપદ્મપ્રવેશકલન શેષા ઘણિગૃત્તય. ॥ ૭૮ ॥

જેમાં કર્મ કહેલા છે તેવા વેદો, ધર્મ, અર્થ અને કામમાં
પ્રવર્તાવનારી સ્મૃતિઓ, મત વગેરે જણાવનારા પુરાણોના પાઠો,

* આ યોગના બે પંખા એક છે વિરતિ-વૈરાગ્ય અને વિશેષ
માતિયાની ત્રી.

મોટાં વિસ્તારવાળાં શાસ્ત્રો અને સ્વર્ગરૂપી ગામની એક
ઝુપડીમાં નિવાસરૂપી ફળને આપવાવાળા યજ્ઞ વગેરે કર્મ-
ક્રિયાના વિહાસોનું શું પ્રયોજન છે? કારણ કે સંસારના
બંધનરૂપી દુઃખની રચનાનો નાશ કરવામાં પ્રલયના અગ્નિ
જેવાં એક બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી સ્થાનમાં પ્રવેશ વિના અર્થાત્ પર-
બ્રહ્મનાં પદની પ્રાપ્તિ વિના બીજી વૃત્તિઓ વ્યાપારની પેઠે
જીવિકા માટે છે. ૭૮

સાધરાવૃત્ત

આયુ કલ્લોલલોલં કતિપયદિવસસ્થાયિની યૌવનશ્રી-
રર્થાઃ સંકલ્પકલ્પા ઘનસમયતઢિદ્વિભ્રમા ભોગપૂરા ।
કળ્પઠાઘ્રેપોપગૃહં તદપિ ચ ન ચિરં યત્પ્રિયાભિઃ પ્રણીતં ।
બ્રહ્મણ્યાસક્તચિત્તા ભવત ભવમયામ્મોધિપારં તરીતુમ્ ॥૭૯॥

આયુષ તરંગ જેવું ચંચળ છે, જીવાનીની શોભા થોડા
દિવસ રહેનારી છે, ઘન મનોરથ જેવું છે, વિષયસુખના પ્રવાહ
વર્ષાઋતુની વિજળીના ચમકારા જેવા છે અને સ્ત્રીઓએ કરેલું
ગાઢ આલિંગન પણ ચિરકાલ રહેતું નથી. માટે હે જનો! તમે
સંસારના ભયરૂપી સમુદ્રના પારને તરવા માટે બ્રહ્મમાં આસક્ત
ચિત્તવાળા થાઓ. ૭૯

વિચારવાળો પુરુષ લોભથી પરાભવ પામતો નથી.

અનુદ્રુમ્વૃત્ત

બ્રહ્માણ્ડમણ્ડલીમાત્રં કિં લોભાય મનસ્વિન ।

શફરીસ્ફુરિતેનાગ્નેઃ ક્ષુબ્ધતા જાતુ જાયતે ॥ ૮૦ ॥

બ્રહ્માડનું મણ્ડળ, શું વિવેકી પુરુષને લોભાવે છે? માછલીના
સ્ફુરવાથી કોઈ દિવસ સમુદ્ર ચલાયમાન થાય છે શું? ૮૦

સાર અને અસારના વિવેકવાળા પુરુષને વિવેકથી સર્વજ્ઞ
બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થાય છે.

શિલરિણીવૃત્ત

યદાસીદક્ષાન સ્મરતિમિરસસ્કારજનિત
તદા દૃષ્ટ નારોમયમિદમશેષ જગદપિ ।

इदानीमस्माक पटुतरविवेकाज्जनजुषा

समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ૮૧ ॥

જ્યારે કામદેવરૂપી અધકારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થયેલું
અજ્ઞાન હતું ત્યારે આ સધગુ જગત્ સ્ત્રીમય જોવામાં આવતું
હતું, હમણા અત્યંત વિવેકરૂપી કાજળાને સેવવાથી શત્રુ અને
મિત્રમાં સમાન થયેલી અમારી દૃષ્ટિ ત્રણ જગતને બ્રહ્મમય
દેખે છે ૮૧

ચિત્ત સ્થિર ન થયું હોય તો સધગી મનોહર વસ્તુ પણ
અમનોહર લાગે છે, માટે ચિત્ત સ્થિર કરવું જોઈએ.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

रम्याश्चन्द्रमरीचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली

रम्य साधुसमागम शममुख काव्येषु रम्या कथा ।

कोपोपाहितवाष्पविन्दुतरल रम्य प्रियाया मुख

सर्व रम्यमनित्यतामुपगते चित्ते न किंचित्पुन ॥ ૮૨ ॥

ચન્દ્રના કિરણો રમ્ય છે, ઘાસવાળા વનના સીમાપ્રદેશો
રમ્ય છે, સત્પુરુષનો સમાગમ રમ્ય છે, શાંતિનું સુખ છે, કાવ્યની
કથાઓ રમ્ય છે, ક્રોધથી આવેલા આસુના મિંદુથી અથલ એવું
સ્ત્રીનું મુખ રમ્ય હોય છે, એવી રીતે સધગુ રમ્ય છે, પરંતુ
ચિત્ત અસ્થિર હોય તો કશું રમ્ય લાગતું નથી ૮૨

બિહ્વા માગી ભોજન કરવું સીકારે, એના ગુણવાળો પુરુષ
જગતમાં દુર્લભ છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

मिक्षाशी जनमध्यसगरहित स्यायत्तचेष्ट सदा

दानादानविरक्तमार्गनिरत कश्चित्तपस्वी स्थित ।

સ્થ્યાક્ષીણવિશોર્ણજીર્ણવસનૈઃ સંપ્રોતકન્થાધરૈઃ

નિર્માનો નિરહંકૃતિઃ શમસુખામોગૈકવદ્વસ્પૃહઃ ॥ ૮૩ ॥

ભિક્ષાનું લોભન કરનારો, મનુષ્યના સંગથી રહિત, ઈર્ષ્યાના વ્યાપારને સદા સ્વાધીનમાં રાખનાર, સત્પાત્રને દાન આપવાથી ને દાન લેવાથી રહિત એવા માર્ગમાં આસક્ત, ગલીમાં પડેલાં જૂનાં ફાટેલાં કપડાંના કકડાથી સાંધેલી ગોદડીને ધારણ કરનાર, નિર્માની, અહંકાર રહિત, એક શાંતના સુખમાં જ ઈચ્છાવાળો અને વ્યાપાર વગર રહેતો એવો કેઈ એક જ તપસ્વી પુરુષ હોય છે. ૮૩

ધ્યમહાજૂતની પ્રાર્થના.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

માતર્મેદિનિ તાત મારુત સરત્રે તેજઃ સુચન્વો જલ

ઘ્રાતવ્યોમ નિવદ્ધ યવ મઘતામેય પ્રણામાઙ્ગલિઃ ।

યુષ્મત્સંગવશોપજાતસુહૃતોદ્રેકસ્ફુરદ્ધિર્મલ-

જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરે બ્રહ્મણિ ॥ ૮૪ ॥

હે માતા તુલ્ય મેદિનિ ! હે પિતાતુલ્ય પવન ! હે મિત્ર-તુલ્ય તેજ ! હે સદ્ગુણધુતુલ્ય જળ ! અને હે શ્રાતાતુલ્ય આકાશ ! તમારી આગળ હું આ જે હાય જોડું છું; કારણ કે હવે તમારા સંગથી ધ્યેયનાં પુણ્યના આધિક્યથી સ્ફુરાયમાન સ્વચ્છ જ્ઞાનથી જેનો સઘળો મોહમહિમા દૂર થયેલો છે એવો હું પરબ્રહ્મમાં લય પામું છું. ૮૪

અર્ધાત્-બ્રહ્મમાં લય પામતાં ઉવટના પ્રણામ કરુ છું.

શરીર સ્વચ્છ હોય ત્યાંસુધીમાં શ્રેષ્ઠ સંપાદન માટે યત્ન કરવો.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યાયત્સ્વસ્થમિદં શરીરમરુજં યાયથ દૂરે જરા

યાયથેન્દ્રિયશક્તિરપ્રતિહતા યાયત્સયો નાયુષઃ ।

આત્મશ્રેયસિ તાવદેવ વિદુષા કાર્ય. પ્રયત્ના મહાન્
પ્રોદ્ધસિ ભવને તુ કૃપસ્તનનં પ્રત્યુદયમઃ કીદૃશ ॥ ૮૫ ॥

જ્યા સૂધી આ શરીર રોગરહિત અને પીડા વિનાનું
હોય, જ્યા સૂધી ઘડપણ આવ્યું ન હોય, જ્યા સૂધી ઇદ્રિયોની
શક્તિ ક્ષીણ ન થઈ હોય અને જ્યા સૂધી આયુષ્ય ક્ષીણ થયું
ન હોય, ત્યા સૂધી વિદ્વાને આત્માના કલ્યાણ માટે મહાન્
પ્રયત્ન કરવો, કારણ કે ઘર બળતું હોય ત્યારે કૂવો ખોદવો,
એ કેવો ઉદ્યમ કહેવાય ? ૮૫

અર્થાત્-જેમ ઘર બળવા લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો વ્યર્થ
છે, તેમ શરીર અશક્ત થાય ત્યારે આત્માના કલ્યાણમાટે
પ્રયાસ કરવો એ પણ વ્યર્થ છે.

જે અવસ્થામાં જે અવશ્ય મેળવવું જોઈએ તે ન મેળવે,
તે પુરુષનું જીવન વ્યર્થ છે. । ।

નાર્દૂલવિકીર્ણિતવૃત્ત ।

. નામ્યસ્તા ભુવિ વાદિવૃન્દમની વિદ્યા વિનીતાંચિતા
સદ્ગાત્રૈ કરિકુમ્ભપીઠદલનૈર્નાકં ન નીતં યશ ।

ફાન્તાકોમલપલ્લવાધરસઃ પીનો ન ચન્દ્રોદયે

તાદૃશ્યં ગતમેવ નિષ્ફલમહો શૂન્યાલયે દીપવત્ ॥ ૮૬ ॥

જે પુરુષે પૃથ્વીમા વિનયવાળા પુરુષોને યોગ્ય અને
વાદીઓના સમુદાયને જિતનારી વિદ્યાનો અભ્યાસ કર્યો નહીં,
ખડ્ગની ધારથી હસ્તીઓનાં કુભસ્થળોને ફાડીને યશને
સ્વર્ગમાં પહોંચાણ્યો નહીં અને ચન્દ્રના ઉદયમાં સ્ત્રીના કોમળ
અધરપ્રહ્લવનું પાન કર્યું નહીં તેની જીવાની શૂન્ય ધરમાં
બળતા દીવાની જેઠે નિષ્ફળ ગઈ. ૮૬

અર્થાત્-વાદીઓને હરાવે તેવી વિદ્યા, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કર-
વાની યોગવિદ્યા-સ્વર્ગમાં યશ ગવાય તેવું પરાક્રમ, અને તે જે

નહીં તો ત્રીજું સસાર સુખ યથેચ્છ મહાલલુ; એ ત્રણમાંથી
કાંઈજ નહીં થયું તો મનખો ફેાકટ છે
અધિકારીભેદથી એક જ્ઞાનનો ભેદ છે

દ્વયશાનુજ

જ્ઞાનં સત્તાં માનમદાદિનાશનં
કેપાંચિદેતન્મદમાનકારણમ્ ।
સ્થાનં વિવિન્તં યમિનાં વિમુક્તયે
કામાતુરાણામતિકામકારણમ્ ॥ ૮૭ ॥

જેમ એકાન્ત સ્થાન યમીએાને-યતિએાને સુક્ષિતના
અને કામીએાને અત્યંત કામના કારણરૂપ થઈ પડે છે,
તેમ જ સજ્જનોને જ્ઞાન, જ્યારે માન અને મદ આદિનો
નાશ કરનાર થઈ પડે છે ત્યારે ખીજા કેટલાકને તે જ જ્ઞાન,
મદ અને માનના કારણરૂપ થઈ પડે છે. ૮૭
સસારની વિચિત્રતાનું વર્ણન.

ગિજ્વરિણીવૃત્ત

કચિદ્ધીનાવાદઃકચિદપિ ચ હાહેતિ રુદિતં
કચિન્નારી રમ્યા કચિદપિ જરાજર્જરવપુઃ ।
કચિદ્દિદ્ધ્રોષ્ટી કચિદપિ સુરામત્તફલહો
ન જાને સંસારઃ કિમમૃતમયઃ કિં વિષમયઃ ॥ ૮૮ ॥

સંસારમાં કોઈ જગોએ વીણુના શબ્દો થાય છે, કોઈ
જગોએ 'હાય હાય'નાં રુદન થાય છે, કોઈ જગોએ મનોહર
સ્રી હોય છે અને કોઈ જગોએ ઘડપણથી શિયિલ શરીરવાળ
સ્રી હોય છે, કોઈ જગોએ વિદ્વાનોની વાતો થાય છે અને કોઈ
જગોએ મદિરાથી મદોન્મત્ત થયેલાઓ ઠલહ કરે છે, આવે
સંસાર શું અમૃતવાળો છે? કે વિષવાળો છે? તે સાર
જાણવામા આવતું નથી ૮૮

અર્થાત્-સંમારનું ઈર્ષ્ય નિરૂપણ થતું નથી.
શિવચરણનું ધ્યાન જ મુક્તિનું સાધન છે.

શાર્દૂલવિનીહિતવૃત્ત

જીના યત્ન મનોરથાઃ સ્વહૃદયે યાતં જરા યૌવનં
હન્તાક્ષેષુ ગુણાઽય વન્ધ્યફલતાં યાતા ગુણક્ષૈર્વિના ।

કિં ચુક્તં સહસ્રાઽભ્યુપૈતિ વલગાન્ કાલઃ કુનાન્તોઽશ્વમી
હા જ્ઞાતં સ્મરશાસનાંત્રિયુગલં મુનઃ પ્રાસિતિ નાન્યા ગતિઃ ૮૯

મનોરથો પોતાના હૃદયમાં છૂંચી જ ધઈ ગયા, તે
જીવાની પણ આક્રી ગઈ, શરીરમાં શૌર્ય વગેરે શુભો શુભને
જાણુ ન રા વિના નિષ્ફળ થયા, અને જાળવાન્, સહન ન કર-
નાર અને નાશ કરનાર એવો કાળ પણ ત્વરાથી ચઢી આવ્યો
છે માટે હવે શું કરવું થોડું છે? હા! જાણવામાં આવ્યું કે,
મહાદેવજીનાં જ ચરણના આશ્રય વિના બીજી ગતિ નથી. ૮૯

અતિ ક્લેશથી સિદ્ધ થાય, એવા પરમાર્થના મુખમાં મુખ
બુદ્ધિ ન કરીને તૃપ્તા વગેરેની શાંતિમાં મુખને માનના પુરુષની નિદા.
શિલરિણીવૃત્ત

તૃપ્તા શુષ્પત્યાસ્યે પિવતિ સલિલં સ્વાદુ સુરમિ
શ્રુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કચલયતિ શાકાદિચલિતાન્ ।

પ્રદીપ્તે રાગાગ્નૌ સુદૃઢતરમાશ્લિષ્યતિ વધૃ

પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુલ્લમિતિ વિપર્યસ્યન્તિ જનઃ ॥ ૯૦ ॥

મનુષ્ય, તૃપ્તાથી મુખ સૂકાતું હોય ત્યારે મધુર અને
મુગધી જળનું પાન કરે છે, ભૂખ લાગે ત્યારે શાક વગેરેની
સાથે જાતનું ભોજન કરે છે, સ્નેહરૂપી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય ત્યારે
વધૂને આલિંગન કરે છે, એવી રીતે વ્યાધિના ઉપાયને ‘આ
મુખ છે’ એમ મનુષ્ય વિપરીત માને છે. ૯૦

પરસેવાની નિંદા.

સગ્ધરાવૃત્ત

સ્નાત્વા ગાઢૈઃ પયોભિઃ શુચિતુલ્યમફલેર્ચયિત્વા વિમોત્વાં
ધ્યેયે ધ્યાનં નિયોજ્ય ક્ષિતિધરકુહરગ્રાવપર્યઙ્ગમૂલે ।

આત્મારામઃ ફલાશી ગુરુવચનરતસ્ત્વત્પ્રસાદાત્મરારે

દુઃસ્તાન્મોક્ષ્યે કદાઽહં સમચરણકરે પુંસિ સેવાસમુત્થાત્ ॥

હે સ્મરારે! હે શકર! સ્વસ્વરૂપમા રમવાવાળો, સ્વર્ગ
વગેરેની આશા ન કરનારો, અને ગુરુના વચન ઉપર પ્રીતિ
રાખનાર એવો હું. ગંગાના જળથી સ્નાન કરી, પવિત્ર પુષ્પ
અને ફળોવડે આપનું પૂજન કરી, પર્વતની શુદ્ધતા પથ્થરરૂપી
શબ્દાના મૂળમા બેસીને ધ્યાન કરવા ચેત્ય એકા આપનું જ
ધ્યાન ધરી, તમારી કૃપાથી, મારા જેવા હાથ પગવાળા પુરુષની
સેવાથી થતાં દુઃખમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશ? ૯૧

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

શય્યા શૈલશિલા ગૃહં ગિરિગુહા વચ્ચં તરૂણાં ન્વચઃ

સારક્ષાઃ સુહૃદો નનુ ક્ષિતિઘ્નાં વૃત્તિ ફલૈઃ ફોમલેઃ ।

યેષાં નિર્હરમમ્યુ પાનમુચિતં રત્યૈ ચ વિદ્યાઙ્ગના

મન્યે તે પરમેશ્વરાઃ કિરતિ ચૈર્બલો ન સેવાચલિઃ ॥ ૯૨ ॥

વિપત્તિમા પડેલા કુટુંબની ઇચ્છાથી દુ.ખ ભોગવવા કરતા
પરમ સુખ આપનાર ગંગાના તટ ઉપર નિવાસ કરવો ઉત્તમ છે.
મગધરાવૃત્ત

સત્યામેવ ત્રિલોકીસરિતિ હરશિરશ્ચુમ્બિનીવિચ્છટ્ટાયાં
સદ્વૃત્તિ કલ્પયન્ત્યાં વટવિટપમર્વેર્વલકલૈઃ સત્ફલૈશ્ચ ।
કોડયં વિદ્વાન્ વિપત્તિજ્વરજનિતરજાડતીવ દુઃસાસિકાનાં
વક્ત્રં વીક્ષેત દુઃસ્થે યદિ હિ ન વિમૃયાત્સ્વે કુટુમ્બેડનુકમ્પામ્ ॥
જ્યારે વિપત્તિરૂપી જનરથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગથી દુઃખે
ઠરી રહેવાવાળા કુટુંબ ઉપર દયા ન રાખી શકાય તથા જ્યારે
શ્રીશકરના મસ્તકનું ચુંબન કરનારી, કટિમેખલ ની શોભાને
ધારણુ કરનારી ગંગા નદી વટવૃક્ષોમાંથી થનારાં વલ્કલોવડે તથા
ઉત્તમ ક્ષણોવડે આજીવિકા પૂરી પાડે છે, તે પછી (કુટુંબ માં-
હેલા) દુઃખી સ્થિતિવાળાઓનું પાસે રહી સુખ જોવા કરતાં કયો
વિદ્વાન્ આજીવિકા પૂરી પાડનારી ગંગાનું સેવન કરે નહિ ? ૯૩
વૈરાગ્યથી કાશીમાં વસવું, એ ઉત્તમ છે.

શાર્દૂલપિનીડિતવૃત્ત

ઉદ્યાનેષુ વિચિત્રમોજનવિધિસ્તીવાતિતીચં તપઃ
કૌપીનાવરણં સુવસ્ત્રમમિતં ભિક્ષાટનં મણ્ડનમ્ ।

આસન્નં મરણં ચ મદ્ગલસમં યસ્યાં સમુત્પદ્યતે

તાં કાશીં પરિહૃત્ય હન્ત વિવૃધૈરન્યત્ર કિં સ્થીયતે ॥ ૯૪ ॥

જ્યાં ઉદ્યાનમાં ભાતભાતના ભોજન હોય છે, અત્યંત તીવ્ર
કૃત્ઞ ચાંદ્રાયણાદિ તપ હોય છે, શુદ્ધસ્થાનને ઢાંકવા માટે સુંદર
વસ્ત્ર હોય છે, અપરિમિત ભિક્ષાટન તે જ શોભા કરનાર હોય છે
અને પાસે આવેલું મરણ મંગળ જેવું થાય છે, તે કાશીને છોડીને
હાય હાય પંડિતો ખીજે ઠેકાણે શામાટે રહેવા હશે ? ૯૪
અર્થાત્-કાશી ક્ષેત્ર, જે પરમ શાન્તિનું સ્થાન છે, તે
છોડીને ખીજે ઠેકાણે શા માટે વસવું ?

શાર્દૂલવિશ્રીઢિતવૃત્ત

નાય તે સમયા રહસ્યમધુના નિદ્રાતિ નાથા યદિ
સ્થિત્યા દ્રશ્યતિ કુપ્યતિ પ્રમુરિતિ દ્વારેષુ યેવા વચ્ચ ।
ચેતસ્તાનપહાય યાહિ ભવન દેવસ્ય વિશ્વેશિતુ
નિર્દોવારિકનિર્દયાસ્ત્યપરુપ નિ સીમશર્મપ્રદમ્ ॥ ૧૫ ॥

‘તારો આ વખત નથી, કારણ કે હમણા માલિક
એકાતમા જઈ નિદ્રા લે છે, જો થોડીવાર પછી જઈશ તો માલિક
તને જોઈને કોપાયમાન થશે,’ એમ જોએના દરવાજામા
વચન સાંભળવામા આવે છે, તે પુરુષોને છોડી દઈને, હે ચિત્ત !
દરવાજા રહિત, નિર્દય અને કઠોર વાણીથી રહિત અને
અનત સુખને આપવાવાળા વિશ્વેશ્વરના મદિરમા જા ૬૫

અર્થાત્-રાજદ્વારમા રહી સેવા કરવી, તેના કરતા રાજ
રાજેશ્વર કાશીવિશ્વેશ્વરના દ્વારમા આનદથી રહેવું એ સારું
શ્રીપ્રતિ ઉક્તિ

હરિગીતૃત્ત

પ્રિયસખિ વિપદ્વંડવાતપ્રતાપપરમ્પરા
પરિધિચપલે ચિન્તાચન્દ્રે નિધાય વિધિ ક્ષલ ।
મૃદમિવ ચલાન્પિન્ડીકૃત્ય પ્રગટમકુલ્લલવ
ઝમયતિ મનો નો જાનીમ ક્ષિમત્ર ત્રિધાસ્યતિ ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રિય સખિ ! ખલ વિધિ, પ્રગલ્ભ કુશારની પેઠે,
વિપત્તિરૂપી દડના સમુદાયના પ્રતાપની પરપરારૂપી મહાસા
કાર ફરવાથી, ચચળ એવા ચિન્તારૂપી ચક્ર ઉપર ચઢાવીને
મારા મનને માટીની પેઠે બળાત્કારથી પિંડારૂપ કરી ભભાવે
છે અને હજી પણ આ સસારમા શુ કરશે એ અમારા
જાણવામા આવતું નથી ૮૬

શિવશ્રદ્ધા

વંશસ્થવૃત્ત

મહેશ્વર વા જગત્તામઘીશ્વરે જનાર્દને વા જગદન્તરાત્મનિ ।

તયાર્ન મેદપ્રતિપત્તિરસ્તિ મે તથાપિ ભક્તિસ્તરુણેન્દુશેખરે ૧૭

જો કે જગતના નિયતા મહાદેવજી અને જગતના
અર્થાભી વિધ્યુ ભગવાન્ એ બન્નેમા ભેદનુ જ્ઞાન નથી, તો
પણ તરુણેન્દુશેખર એવા શકર ઉપર મારી ભક્તિ છે ૬૭

શકરના ધ્યાનમાજ ત ૫૨ પુરુષપર કામદેવનુ કષ્ટ ચાતતું નથી
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

રે કન્દર્પ કર કદર્યંયસિ કિં કોદણ્ડટ્ટ્કારવે

રેરં કાકિલ કોમલે કલરવે કિં ત્વ વૃથા જશ્પસિ ।

મુગ્ધે મ્નિગ્ધવિદગ્ધમુગ્ધમધુરલોલે કટાક્ષરલ

ચેતશ્ચુમ્બિતચન્દ્રચૂડચરણધ્યાનામૃત વર્તતે ॥૧૮॥

રે કામદેવ ! તું ધનુષના ટકારથી હાથને શું કામ પીડા
આપે છે ? રે કોયલ ! તું મનોહર અ યક્ત મધુર શબ્દોવડે
શા માટે વૃથા બોલે છે ? હે સુદરિ ! તું સ્નેહવાળા, ચતુર,
મનોહર અને પ્રિય એવા કટાક્ષથી શા માટે જૂરે છે ?
કારણ કે મારું ચિત્ત, શકરના ચરણના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું
પાન કરી ગઈ છે ૮૮

અથાત્-શિવભક્તિમા ભજેલા પુરુષને વિકાર થતો નથી
નિરતર ભગવાનના ધ્યાનમા તત્પર યોગીની રિયતિ આવી

લોજન, સ્મશાનમાં અથવા વનમાં સૂવાનું, મિત્ર અને શત્રુ ઉપર સમાન લાવ રાખવો અને એકાંત સ્થાનમાં ઈશ્વરનું શુદ્ધ (મને) ધ્યાન ધરવું-આ સર્વ સામગ્રીવાળો તથા જેનો સંપૂર્ણ મદ અને પ્રમાદ નાશ થયાં છે એવો આનંદમાં રહેનારો યોગી સુખમાં રહે છે. ૯૯

અર્થાત્-યોગાભ્યાસ કરતો ને ભગવાનના ધ્યાનમાં તત્પર રહેનો યોગી, ફાટેલી લંગોટી વગેરેથી ખિન્ન થતો નથી, પણ તેથીજ તે સુખથી રહે છે.

ભોગની આશા તછતે સર્વદા ભગવાનનું ધ્યાન જ ધરવું.

શાર્દૂલબિક્ષીઢિતવૃત્ત

મોગા મંગુરવૃત્તયો વહુવિધાસ્તૈરેવ ચાયં મવ-
સ્તત્કસ્યૈવ કૃતે પરિભ્રમત રે લોકાઃ કૃતં ચેષ્ટિતૈઃ ।

આશાપાશશતોપશાન્તિવિશદં ચેતઃ સમાધીયતાં

કામોચ્છિત્તિવશે સ્વધામનિ યદિ શ્રદ્ધેયમસ્મદ્વચઃ ૧૦૦

નાના પ્રકારના લોગો ક્ષણભગુર છે. તે લોગોથી જ આ સસાર થાય છે. તમે કયા સુખને માટે ભટકો છો? હે લોકો! ભટકવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન નથી. હવે જે અમારા વચન ઉપર વિશ્વાસ હોય તે તમે સૈંકડો આશારૂપી પાશની શાંતિથી સ્વચ્છ થયેલાં ચિત્તને કામનો નાશ કરવામાં શક્તિ-માનુ એવા સ્વપ્રકાશ આત્મામાં એકાગ્ર કરો. ૧૦૦

પહાડની શુદ્ધ વગેરેમાં રહીને આત્માનું ચિત્તવન કરતા પુરુષોને ધન્ય છે, પણ કેવળ મનોરથમાત્રથી કીડા વગેરેનાં સુખનું ચિત્તવન કરતા પુરુષને ધન્ય નથી.

શાર્દૂલબિક્ષીઢિતવૃત્ત

ધન્યાનાં ગિરિકન્દરે નિવસતાં જ્યોતિ પરં ધ્યાયતા-
માનન્દાશ્રુજલં પિવન્તિ શકુન્તા નિ શઙ્કમઙ્કેશયા ।

અસ્માકં તુ મનોરથોપરચિત્તપ્રાસાદવાપીતટ-
ક્રીડાકાનનકેલિકૌતુકજુપામાયુ પરિક્ષીયતે ॥ ૧૦૧ ॥

પહાડની શુદ્ધમા નિવાસ કરતા અને પરપ્રદાનું ધ્યાન
ધરતા ધન્ય પુરુષોના જોખામા જોડેલા પક્ષીઓ આનંદથી
આવેલાં તેઓના આસુના જળને નીડર થઈ પીએ છે,
પરંતુ અમારુ આયુષ્ય તે રાજમહેલ, વાવના કિનારા
અને વિહારોદ્યાનમા મનોરથથી ગોઠવેલી કીડાઓનું કૌતુક
લોગવવામા ક્ષીણ થાય છે ૧૦૧

પ્રારબ્ધથી જન્મ વગેરે જે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે સર્વ
ક્ષણભરુ છે.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આઘ્રાત મરણેન જન્મ જરયા ત્રિયુચ્ચલં યૌવનં
સંતોષો ધનલિપ્સયા શમસુખં મૌઢાહ્નનાત્રિન્નમં ।

લોકેર્મત્સરિભિર્ગુણા ઘનભુવો વ્યાલેર્નૃપાદુર્જને-
રસ્યેયેણ ત્રિભૂતિરપ્યપહ્નતા પ્રસ્તં નર્કિ કેન વા ॥૧૦૨

મરણે-જન્મને, ઘડપણે-વીજળી જેવાં ચંચળ યૌવનને,
ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ-સંતોષને, મૌઢ સ્ત્રીઓના વિલામોએ-
શાંતિનાં ગુણને, મત્સરી માણસોએ-ગુણોને, સપોંએ-વનની
પૃથ્વીઓને, દુર્જનોએ-રાજાઓને અને ચંચળતાએ-ઘેર્યને
ગળેલાં છે, માટે આ જગતમા કેણે શુ નથી ગળ્યું? ૧૦૨

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આધિવ્યાધિશતેર્જનસ્ય વિત્રિધેરારોગ્યમુન્મૂલ્યતે
લક્ષ્મીર્યંત્ર પતન્તિ તન્ન ત્રિવૃત્તઢાગ દય વ્યાપદ ।

જાત જાતમયદયમાણુ વિવશ મૃત્યુ કરાવ્યાત્મના-
ત્તર્કિ નામ નિરુદ્ધેન ત્રિધિના યન્નિર્મિતં સુખ્યતમ્ ॥ ૧૦૩

અનેક મનની પીડાઓ અને શરીરના રોગો મનુષ્યનાં
આરોગ્યને મૂળમાથી નાશ કરે છે, જ્યાં લક્ષ્મી હોય ત્યાં
ઉધાડાં આરણ્યવાળી આપત્તિઓ આવી પડે છે, મૃત્યુ જે જે
અપ્રજ્ઞ થાય, તે તે મરને અવશ્ય ત્વરાથી પરાધીન કરીને પોતાને

પ્રશ્ન કરે છે. માટે નિરંકુશ એવા વિધિએ જે ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેમાં કયું નિશ્ચય છે? ૧૦૩

અર્થાત્-જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ નાશવંત જ છે. સંસારમાં કંઈપણ સુખનું સાધન નથી.

સમ્પરાવૃત્ત

કુચ્છેણામેધ્યમધ્યે નિયમિતતત્તુભિઃ સ્થાયિયતે ગર્ભમધ્યે
ફાન્નાવિશ્લેષદુઃખવ્યતિકરવિપમે યૌવને વિપ્રયોગઃ ।
નારીણામપ્યવજ્ઞા વિલસતિ નિયતં વૃદ્ધભાવોડપ્યસાધુ.
સંસારે રે મનુષ્યા ઘડત યદિ સુખં સ્વલ્પમપ્યસ્તિ કિન્ચિત્ ૧૦૪
વિદ્યા અને મૂંઝથી ભરેલા અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં શરીરને સંકેતીને કષ્ટથી રહેવું પડે છે. યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગના દુઃખના સંબંધથી વિપ્રયોગનું દુઃખ થાય છે, તેમ જ જેમાં સ્ત્રીઓના અનાદરે શોભી રહે છે એવું દુષ્ટ ઘડપણ અવશ્ય આવકારદાયક હોતું નથી. માટે હે મનુષ્યો! સંસારમાં થોડું પણ જે સુખ હોય તે! કહો. ૧૦૪

અર્થાત્-સંસારમાં કંઈ પણ જાતનું સુખ નથી.

શાર્દૂલવિક્રીદિત્વૃત્ત

આયુર્વર્ષશતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્ધ-ગતં
તત્સ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।
શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિભિર્નાયતે
જીવે વારિતરજ્જ્વલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૧૦૫॥
મનુષ્યના આયુષનું પરિમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી પચાસ વર્ષ તે રાત્રિમાં નિદ્રાથી જાય છે, તે પચાસમાંથી પણ પહેલાં સાડાઘાર વર્ષ બચપણમાં જાય છે અને છેલ્લાં સાડાઘાર વર્ષ ઘડપણમાં જાય છે. બાકી રહેલાં વચ્ચલાં પચીસ વર્ષ કે જેમાં રોગ અને કુટુંબના વિયોગનું દુઃખ થાય છે, તે પચીસ વર્ષને મનુષ્યો ધનવાનની સેવા વગેરેથી ગુમાવે છે. માટે પ્રાણીઓને જળના તરંગ જેવા અત્યંત તથાળ ભવિતમાં સુખ કયાંથી હોય? ૧૦૫

પહાડની શુદ્ધામા નિવાસ કરતા અને પરબ્રહ્મનું ધ્યાન
ધરતા ધન્ય પુરુષોના જોખામા એઠેલા પક્ષીઓ આનંદથી
આવેલા તેઓના આશુના જળને નીડર થઈ પીએ છે,
પરંતુ અમારુ આશુબ્ધ તો રાજમહેલ, વાવના કિનારા
અને વિહારોદ્યાનમા મનોરથથી ગોઠવેલી કીડાઓનું કૌતુક
લોભવવામા ક્ષીણ થાય છે ૧૦૧

પ્રાગ્બ્ધથી જન્મ વગેરે જે જે પ્રાપ્ત થાય છે, તે તે સર્વ
ક્ષણભ્રમુર છે

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આઘ્રાત મરણેન જન્મ જરયા વિદ્યુચ્ચલ ચૌચન
સતોપો ધનલિપ્સયા શમસુર પ્રોઢાહ્નનાગિમ્રમં ।

લાકર્મત્સરિભિર્ગુણા વનમુવો -યાલૈર્નૃપાદુજનૈ
રસ્યૈયેળ ત્રિભૂતિરપ્યપદ્મતા મ્રસ્ત ન કિં કેન વા ॥૧૦૨

મરણે-જન્મને, ઘડપણે-વીજળી જેવા અચળ યૌવનને,
ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાએ-અતોપને, પ્રોઢ સ્ત્રીઓના વિલામોએ-
શાંતિના શુષ્કને, મત્સરી માણસોએ-શુભોને, સપોએ-વનની
પૃથ્વીઓને, દુર્જનોએ-રાજાઓને અને અચળતાએ-ઘૈર્યને
ગણેલા છે, માટે આ જગતમા કોણે શું નથી ગળ્યું? ૧૦૨

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

આધિવ્યાધિગતૈર્જનસ્ય ત્રિવિધંગારાગ્યમુન્મૂલ્યતે
સ્પર્શમીર્યન્ન પતન્તિ તત્ર ત્રિવૃત્તદ્વારા દ્વ વ્યાપદ ।

જાત જાતમવદ્યમાણુ ત્રિવિદ શૃત્યુ કરોત્યાત્મમા-
ત્તર્કિ નામ નિરવુજેન ત્રિધિના યત્તિર્મિત સુસ્થિતમ્ ॥ ૧૦૩ ॥

અને મનની પીડાઓ અને શરીરના રોગો મનુષ્યના
આરોગ્યને મૂળમાથી નાશ કરે છે, ત્યાં લક્ષ્મી દોય ત્યાં
ઉદ્ધાણ બારણવાળી આપણી આવી પડે છે, મૃત્યુ જે જે
વિપજ થાય, તતે મવને અવશ્ય ત્વરાથી પગધીન કરીને પોતાને

વશ કરે છે. માટે નિરંકુશ એવા વિધિએ જે ઉત્પન્ન કરેલ છે, તેમાં ક્યું નિશ્ચિત છે? ૧૦૩

અર્થાત્-જગતમાં ઉત્પન્ન થયેલું સર્વ નાશવંત જ છે. સંસારમાં કાઈપણ સુખનું સાધન નથી.

સમ્પરાવૃત્ત

કૃત્ત્રેણામેધ્યમધ્યે નિયમિતતનુભિઃ સ્થાયતે ગર્ભમધ્યે
કાન્નાવિશ્લેષદુઃખદ્યતિકરવિપમે યૌવને વિપ્રયોગઃ ।
નારીણામપ્યવજ્ઞા વિલસતિ નિયતં વૃદ્ધભાવોઽપ્યસાધુઃ
સંસારે રે મનુષ્યા ઘટત યદિ સુખં સ્વલપમપ્યસ્તિ કિંચિત્ ૧૦૪
વિદ્યા અને મૂત્રથી ભરેલા અપવિત્ર ગર્ભાશયમાં શરીરને સંકેતીને કષ્ટથી રહેવું પડે છે, યૌવનમાં સ્ત્રીના વિયોગના દુઃખના સંબંધથી વિપ્રયોગનું દુઃખ થાય છે, તેમ જ જેમાં સ્ત્રીઓના અનાદરો શોભી રહે છે એવું દુઃખ ઘડપણ અવશ્ય આવકારદાયક હોતું નથી. માટે હે મનુષ્યો! સંસારમાં થોડું પણ જે સુખ હોય તો કહો. ૧૦૪

અર્થાત્-સંસારમાં કાઈ પણ જાતનું સુખ નથી.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

આયુર્વર્ષદાતં નૃણાં પરિમિતં રાત્રૌ તદર્ધ ગતં
તસ્યાર્ધસ્ય પરસ્ય ચાર્ધમપરં બાલત્વવૃદ્ધત્વયોઃ ।
શેષં વ્યાધિવિયોગદુઃખસહિતં સેવાદિભિર્નાયતે
જીવે વારિતરજ્જ્વલતરે સૌખ્યં કુતઃ પ્રાણિનામ્ ॥૧૦૫॥
મનુષ્યના આયુષનું પરિમાણ સો વર્ષનું છે, તેમાંથી પચાસ વર્ષ તો રાત્રિમાં નિદ્રાથી જાય છે, તે પચાસમાંથી પણ પહેલાં સાડાબાર વર્ષ બચપણમાં જાય છે અને છેલ્લાં સાડાબાર વર્ષ ઘડપણમાં જાય છે. બાકી રહેલાં વચલાં પચીશ વર્ષ કે જેમાં રોગ અને કુટુંબના વિયોગનું દુઃખ થાય છે, તે પચીશ વર્ષને મનુષ્યો ધનવાનની સેવા વગેરેથી ગુમાવે છે. માટે પ્રાણીઓને જળના તરંગ જેવા અત્યંત અચળ હવિતમાં સુખ ક્યાંથી હોય? ૧૦૫

અર્થાત્-આ સંસારમાં સુખ નથી, પણ મનુષ્યો સુખ માની જ લે છે. જેમ કે-

અસારે સ્વલુ સંસારે સુખધ્રાન્તિઃ શરીરિણામ્ ।

લાલાપાનભિવાંગુષ્ઠે વાલાનાં સ્તન્યવિભ્રમઃ ॥ *

શાર્દૂલચિકીટિકૃત

બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રિવેકિનોઽમલધ્રિયઃ કુર્વન્ત્યહો દુઃકરં

યન્મુશ્ચન્ત્યુ રમાગકાશ્ચનધનન્યેકાન્ત જો નિઃસ્પૃહાઃ ।

ન પ્રાપ્તાનિ પુરા ન સમ્પ્રતિ ન ચ પ્રાપ્તૌ દૃઢમત્યયો

વાચ્છામાત્રપરિગ્રહાણ્યપિ પરં ત્યક્તું ન શક્તા વયમ્ ૧૦૬

બ્રહ્મજ્ઞાનનો વિચાર કરનાર અને તેથી જ દોષરહિત બુદ્ધિ-વાળા પુરુષો, દુઃખથી પણ ન થઈ શકે તેવું કામ કરે છે; તે એ કે, તેઓ નિઃસ્પૃહ થઈને સ્ત્રી વગેરેનાં સુખ, સુવર્ણ અને ધનનો સર્વથા ત્યાગ કરી દે છે. પરંતુ અમને તો પૂર્વે ધન વગેરે પ્રાપ્ત થયાં નથી, વર્તમાન કાળમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી અને પ્રાપ્ત થયેલાંમાં દૃઢ વિશ્વાસ પણ નથી; છતાં પણ ઇચ્છામાત્રથી જ કલ્પેલા આ વૈભવોનો પણ ત્યાગ કરવા અમે અસમર્થ નથી. ૧૦૬

એક આશ્ચર્ય.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

શત્રુની પેઠે રાગો સર્વહા દેદને પ્રહાર કર્યા કરે છે અને કૂટેલા
ઘડામાંથી ઝરી જતા જળની પેઠે આયુષ નષ્ટ થાય છે, તોપણ
લોક અણહિતનાં કર્મ કરે છે, એ ઘણા આશ્ચર્યની વાત છે ૧૦૭
જેનું ચિત્ત નિરંતર અન્નમાં જ લાગેલું હોય, તેવા પુરુષને
હીનું ભાવણ વગેરે વિષયો સતોત આપતા નથી

શિશ્વરિણીવત્

સદા યોગાભ્યાસવ્યસનવશયોરાત્મમનસો-
રવિચ્છન્ના મૈત્રી સ્ફુરતિ કૃતિનસ્તસ્ય કિમુ તૈઃ ।

પ્રિયાણામાલાવૈરધ્વરમધુભિર્વક્ત્રક્રમલૈઃ

સનિઃશ્વાસામોદૈઃ સકુચકલશશ્લેષસુરતૈઃ ॥ ૧૦૮ ॥

યોગાભ્યાસના વ્યસનથી જેનો આત્મા અને મન વશ
થયેલાં છે અને જે પુણ્યશાળી પુરુષના આત્માને મનની અવિ-
ચિન્ન મૈત્રી સ્ફુગી રહેલી છે તે પુરુષને, આંખોમાં બાવણોનું,
અધરોધના મધનું, સુગંધી નિઃશ્વાસવાળાં મુખકમળોનું અને
સ્તનના આલિંગન સહિત મૈથુનનું શું પ્રયોજન છે? ૧૦૮
નિરંતર પરોપકાર કરનાર પુરુષોનો જ જન્મ સફળ છે ને
બીજાઓનો જન્મ તો ઉમરાળા દુઃખો રહેનાં મશવાના જન્મની
પેઠે નિષ્ફળ છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

જાતઃ કર્મઃ સ ઇક પૃથુમુગ્ધનભરાયાર્પિત યેન પૃથં
જ્ઞાત્યં જન્મ ધ્રુવસ્ય ધ્રુમનિ નિયમિતં યત્ર તેજસ્વિચક્રમ્ ।

સજ્ઞાતવ્યર્થપક્ષાઃ પરહિતકરણે નોપરિણામ ચાથો

બ્રહ્માણ્ડોદુમ્બરાન્તર્મશકત્ત્વપરે પ્રાણિનો જાતનષ્ટાઃ ॥ ૧૦૯ ॥

તે એક જ કાચનો જન્મેવો છે કે જેણે પોતાની પીઠ
મોટા ભુવનના ભાર માટે આપેલી છે, તેમ જ ધ્રુવનું જન્મ
પણ વખાણવા લાયક છે કે જેના આધારથી જ્યોતિશ્વક
નિયમ પ્રમાણે ભમે છે, પરંતુ ઉપર તથા નીચે પરોપકાર

કરવામા જેની સહાયતા વ્યર્થ નીવડી છે એવા બીજાં પ્રાણીઓ, બ્રહ્માંડરૂપી ઉંળરાના કૃષ્ણની વચ્ચેમાં રહેલાં મશ્કલાની પેઠે જન્મે છે ને મરે છે ૧૦૯

અર્થાત્-જેઓ પરોપકાર કરતા નથી, તેમનું જીવિત તો સાવ નકામું જ છે.

સસારસમુદ્ર તરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોએ સ્ત્રીનો સમ્પર્ક તજવો જોઈએ—

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

उन्मीलत्रिवलीतरङ्गचलयाप्रोत्तुङ्गपीनस्तन
वन्देनोत्रतचक्रवाकमिथुना वक्रनाम्बुजोद्भासिनी ।
कान्ताकारधरा नदीयमभित क्रराशया नेष्यते

ससारार्णवमज्जन यदि ततो दूरेण सत्यज्यताम् ॥ ११० ॥

હે જનો! જો સસારરૂપી સમુદ્રમાં ઘૂડવું ગમતું ન હોય તો, સ્ત્રીના આકારને ધારણ કરવાવાળી-એટલે સ્ત્રીરૂપી નદીનો દૂરથી ત્યાગ કરો, કારણ કે જેમ નદીમાં તરંગની પંક્તિઓ પ્રકાશે છે તેમ સ્ત્રીરૂપી નદીમાં પણ ત્રિવલિરૂપી તરંગની પંક્તિઓ શોભી રહેલી હોય છે, જેમ નદી ચક્રવાક પક્ષીના જોડાવાળી હોય છે, તેમ સ્ત્રી પણ ઉંચા ને મોટા જે સ્તનરૂપી ચક્રવાક પક્ષીના જોડાવાળી હોય છે, જેમ નદી કમળથી શોભે છે તેમ સ્ત્રી પણ મુખકમળથી શોભે છે અને જેમ નદી ચારે તરફ ફર મગર વગેરેથી ગુફા હોય છે, તેમ સ્ત્રી પણ કઠોર ચિત્તવાળી હોય છે ૧૧૦

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયોથી જેનું ચિત્ત ઠગાયું હોય છે અને જેના સ્વાર્થ સર્વો નથી એવો પુરુષ, ઇન્દ્રિયોના વિષયોને અતિ નિં છે માલિનીવૃત્ત

इह हि मधुरगीत नृत्यमेतद्रसाऽय

स्फुरति परिमलैऽय स्पर्श ण्य स्तनानाम ।

इति हतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणः

- स्वहितकरणधूर्तः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ १११ ॥

આ લોકમાં મધુર ગાન છે, નૃત્ય છે, રસ છે, સુગંધ છે અને સ્તનોનો સ્પર્શ પણ સ્ફુરે છે. એ પ્રકારે પરમાર્થનો નાશ કરનારી અને પોતાના ઠલ્યાણ કરવામાં ધૂર્ત એવી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોએ મને છેતરેલો છે. ૧૧૧

શરીરમાં વિકાર કરનાર ઘડપણની નિંદા.

शार्दूलविक्रीडितवृत्त

गात्रं संकुचितं गतिविगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-

हृष्टिर्नश्यति वर्धते वधिरता वस्त्रं च लालાયते ।

वाक્યं नाद्रિયते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते

हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽयमित्रायते ॥ ११२ ॥

શરીર સંકોચાઈ ગયું એટલે દૂબળું થઈ ગયું, ચાલી શકા-
તું નથી, દાંતની પંક્તિ પડી ગઈ, હૃષ્ટિનો નાશ થયો, બહેરાપણ
વધી ગયું, મોંઢામાંથી લાળ ગળે છે, સળાંધીઓ બોલવાને માન
આપતાં નથી, સ્ત્રી સેવા કરતી નથી; હાથ એવા કષ્ટની વાત
છે કે, વૃદ્ધ પુરુષની સાથે પુત્ર પણ શત્રુની પેઠે વર્તે છે. ૧૧૨

આ સંસારમાં જન્મથી આરંભી મરણપર્યંત અને તે પછી
પણ સુખનો લેશ નથી.

शिवरिणीवृत्त

क्षणं वालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिक-

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च संपूर्णविभवः ।

जराजीर्णैरङ्गैर्नष्ट इव बलीमण्डिततनु-

नन्द. संसारान्ते विशति यमघ्राणीजवनिकाम् ॥ ११३ ॥

પુરુષ ક્ષણવાર બાલ થઈને આવે છે, પછી ક્ષણવાર વિષ-
યમાં રસિક જુવાન થાય છે, ક્ષણવાર ધનરહિત થાય છે ને
ક્ષણવાર પુષ્કળ ધનવાળો થાય છે, ક્ષણવાર ઘડપણથી શિથિલ

થયેલા અવયવોવાળો થાય છે અને હાથુવાર કરચલીથી શોભતાં શરીરવાળો થાય છે. એવી રીતે મનુષ્ય, સસારમા નટની પેઠે અનેક રૂપો ધારણ કરીને જીવનના અવતારમાં યમની નગરી-રૂપી પડદામાં પેસે છે.

અર્થાત્—જેમ નટ નાના પ્રકારના વેશને ગ્રહણ કરીને અંતે પડદામાં પેસે છે, તેમ મનુષ્ય પણ જાલપણ વગેરે વેશ લઈને અંતે યમપુરીમાં પેસે છે ૧૧૩

વગસ્વવૃત્ત

પ્રદાસ્તશાસ્ત્રાર્થવિચારચાપલં

નિનૃત્તનાનારસકાવ્યકૌતુકમ્ ।

નિરસ્તનિ-રોપવિકલ્પવિગ્નવં

પ્રપત્તુમન્વિચ્છતિ શૂલિનં મન. ॥ ૬૧૪ ॥

જેની શાસ્ત્રાર્થના વિચારની અપજ્ઞતા શાંત થયેલી છે, જેનું નાના રસવાળાં કાવ્ય સખધી કૌતુક શાંત થયેલું છે અને જેના વિકલ્પોનો સ્વપ્નનો ઉપદ્રવ નાશ પામ્યો છે એવું મારું મન શખધારી શિવને શરણે જવાની ઇચ્છા કરે છે. ૬૧૪

॥ इति धीमद्राजपिप्रवरमर्तृहरिकृत वैराग्यज्ञतर्कं संपूर्णम् ॥

ભર્તૃહરિકૃત વિજ્ઞાનશતક

વૈરાગ્યનું વર્ણન કરી પછી રાજર્ષિપ્રવર ભર્તૃદરિ વિજ્ઞાનનું વર્ણન કરે છે.

મંગળાચરણ

માઠિનીગુપ્ત

ત્રિગલદમલદાનધ્રેણિમૌરમ્યલંભાં
પગતમધુપમાલાવ્યાવુન્નાવાદાદેશઃ ।
અયતુ જગદ્ગોપં દામ્બદુષ્માત્મદર્પો
વિપુલપરિધિદન્તોદ્દણ્ડગુણ્દો ગણેશઃ ॥ ૧ ॥

ગોટા ઘેરાવવાળા હંતચૂળથી ભયકર શુંદરાળા, કુચ સ્થળમાંથી ઝરતી સ્વચ્છ મદની પારાના સુગંધને લોભે આવેલા ભગવાના મંડળવટે આકાશના પ્રદેશને છાઈ દેતા, મદા ઉપ અભિમાનવાળા, ગમીના ઈશ (બ્રહ્મા) સર્વ જગતનું રક્ષણ કરે ૧ તાતપર્ય-વિજ્ઞાન એટલે પરબ્રહ્મના સ્વરૂપનું જે જ્ઞાન, તેનું આ શતકમાં વૈરાગ્યમિત્ર ઉપદેશના ઉદ્દગારોદ્ધારા વિવેકીઓના મનમાં દૃઢતા કરાવવાનો રાજર્ષિપ્રવર ભર્તૃદરિએ પ્રયત્ન કર્યો છે

બ્રહ્મભજન કરવાવિધે

મમ-૧૧-૧૩૪૫

યત્તત્તયા સદિદમન્તિ યદાગ્નમાત્મા
પ્રત્યોતિતે જગદ્ગોપમપાસ્નદોગમ્ ।
સદ્ગુણિજ્ઞાનમસંગમપારસોગ્યં
પ્રત્યગ્જ્ઞે પરમમંગલમધિર્નાયમ્ ॥ ૨ ॥

જેની સત્તાથી આ જડચેતનાત્મક સર્વ જગત્ અસ્તિત્વ
લોગવે છે અને જેમના પ્રકાશથી પ્રકાશે છે, તે સર્વ જાતના
નિષ્કલ, સર્વ સગથી રહિત, ઢોપોથી રહિત, અપાર સુખ
સ્વરૂપ, પરમ મંગલમય અને ઘટઘટમા વ્યાપી રહેલા
અઢિતીય એવા પ્રદેશને હું ભજુ છું ૨

રાણીઓ અને પુત્રો કાશીમા વાસ કરવા માટે આવેના
ભર્તૃહરિ રાજાને રાજધાનીમા આવવા માટે આમ્રહ કરવા લાગ્યા
તે સમયે ભર્તૃહરિએ આપેનો ઉત્તર
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

। હે પુત્રા વ્રજતામય યત્ ક્તા મેહ જનન્યા સમ
રાગદ્વેપમદાદયો મઘતુ ઘ પન્થા શિર્ષો માયયા ।
કાર્શો સામ્પ્રતમાગતોઽહમહહ જ્ઞેશેન દ્વાતુ ઘપુ
સર્વાનર્થગૃહ સુપર્વતરિનીવીચિશ્રિયા મણિહતામ્ ॥ ૩ ॥

હું પુત્રો! તમે તમારી માતાની સાથે હવે અહીંથી ઘેર
જાવ હો રાગ, દેવ, મદ વગેરે સહચરો! તમે ઘણા ઠાણ
સૂધી મારી સાથે રહ્યા હવે તમે પણ સસારની મોહિની
માયાની સાથે ઢડનાણુકારી માર્ગે સચરો. કારણ કે હું તો
ગંગા નદીના તરંગોની શોભાથી શોભાયમાન એવી કાશી
નગરીમા સર્વ જાતના અનર્થોના મદિરરૂપી આ પાપભાતિક
શરીરનો ત્યાગ કરવા માટે મોટો કલેશ મહીને આવ્યો છું-
હવે હું રાજધાનીમા આવવાને રાજી નથી ૩

તીર્થોમા નિવાસ કરીને નપશ્ચરણ નદિ ગતા પ્રદક્ષિણા
સપાદન કરવી, શ્રેયસ્કર છે

સુગ્વસવૃત્ત

તીર્થોવસ્થાનજન્ય ન મઘતિ સુદૃત દુષ્ટતાન્મૂલન ધા
યસ્માદામ્યાં વિદીત શ્રુતિસમધિગતપ્રત્યગાત્મા જનાનામ્ ।

સર્વેષામદ્વિતીયો નિરતિશયસુખો યદ્યપિ સ્વપ્રકાશ-
સ્તીર્થે વિદ્યાસ્તથાપિ સ્પૃહ્યતિ તપસે યત્તદાશ્ચર્યહેતુઃ ॥ ૪ ॥

કેવળ તીર્થમા નિવાસ કરવાથી જ પુણ્યનો લાભ અને
પાપનો ક્ષય થાય એમ નથી કારણ કે શ્રુતિમા આત્માનું
વર્ણન કરતા કહે છે કે, તે પુણ્ય તથા પાપથી રહિત છે, સર્વે
પ્રાણીઓના શરીરમા રહેલો છે, અદ્વિતીય (એક) છે અને
નિરતિશય સુખસ્વરૂપ છે. માટે બ્રહ્મવિદ્યા વડે તેનો સાક્ષાત્કાર
કરીને સ્વસ્વરૂપને ઓળખવું તીર્થમા આત્માના સ્વરૂપને
પ્રકાશ કરનારી ઉપનિષદ્ભૂત બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવાના
સાધનો હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કરતા લોકો
તપશ્ચરણની ઇચ્છા કરે છે, એ આશ્ચર્યજનક છે ૪

જાનીઓને તીર્થોમા ભટકતા જોઈને ભંડુરિનો એક
સમ્બરાવૃત્ત

પ્રજ્ઞાવન્તોઽપિ કેચિદ્ધિરમુપનિવદાધર્યકારા યતન્તો
વ્યાકુર્ન્તોઽપિ કેચિદ્ભક્તિપરમતા યદ્યપિ જ્ઞાતતત્ત્વાઃ ।

તીર્થે તીર્થે તથાપિ ભ્રમણરસિકતાં ના જહાત્યધ્યક્ષેદા

યત્તત્કષ્ટ વિધસે મમ મનસિ સદા પપ્યતસ્તત્ર કૃત્યમ્ ॥૫॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ, કેટલાએક ઉપનિષદના અર્થને જા-
ણનારા, કેટલાએક લાઘ્યકારો, કેટલાએક અન્ય મતનું ખડન
કરનારા અને કેટલાએક પરબ્રહ્મને જાણનારા હોવા છતાં પણ
રાત દહાડો એક તીર્થેથી બીજે તીર્થે નિત્ય ભટકતા જોવામા
આવે છે, અને માર્ગમા સંકટો વેઠ્યા છતાં પણ ભટકવાના
સ્વભાવને છોડતા નથી તેઓને ભટકતા જોઈને મારા મનમા
એક થાય છે ૫

તાત્પર્ય-જ્ઞાનીઓએ તીર્થે તીર્થે રખડવું અયોગ્ય છે
કારણ કે મુક્તિનું સાધન જ્ઞાન તો તેણે સંપાદન કર્યું જ
છે તો પછી તીર્થોમાં શા માટે રખડવું ?

દાન દેવા વિષે

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યાવન્તે યમક્રિકરાઃ કરતલક્રૂરાસિપાશાદયા
 દુર્દાન્તાઃ સ્તુણિરાજદીર્ઘસુનલા દંપ્ત્રાકરાલાનનાઃ ।
 નાકર્પન્તિ નરાન્ધનાદિરહિતાન્યત્તાવદિદ્રેષ્છયા
 યુષ્માભિઃક્રિયતાં ધનસ્ય કૃપણાસ્ત્યાગઃ સુપર્વાદિષુ ॥ ૬ ॥

હાથમાં ભયંકર તરવાર, પાશ આદિ ધારણ કરનારા,
 મહાભયંકર દેખાવના, મોટાં ત્રિશૂળના જેવડા મોટા નખવાળા,
 ભયંકર ડાઢોવડે વિકરાળ નખવાળા યમરાજના ક્રિકરો, હે
 કૃપણ પુરુષો! તમને ધન, સ્ત્રી વગેરેથી રહિત-એકલા નરકમાં
 ખેંચી જાય નહિ, તે પહેલાં જ ભવિષ્યમાં સદ્ગતિ સંપાદન
 કરવાની ધૃષ્ટાથી તમે શુભ પવોને દિવસે સુપાત્રોને (ગાય,
 ભૂમિ, હિરણ્ય વગેરેનું) દાન આપો. ૬

વાત્પર્ય-દાન, ભોગ અને નાશ આવી ધનની ત્રણ
 ગતિ છે. જે દાન દેતો નથી તેમ પેટપૂર્ણ ખાતો પણ
 નથી તેવા કૃપણનું ધન પરિણામે નાશ પામે છે. માટે જે
 હાથે કરીને દીધું અથવા તો ભોગેનું તે જ ધન પોતાનું
 સમજવું, ણાકીનું ધન પારકું સમજવું.

પુણ્યને યોગે લક્ષ્મી મળે છે.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આલ્લ્યઃ કશ્ચિદપંડિતોઽપિ વિદુષાં સેવ્યઃ સદા ધાર્મિકા
 વિશ્વેષામુપકારકો મૃગદશામાનન્દકન્દાકરઃ ।
 કર્પૂરશુતિકીર્તિભૂષિતહરિન્દ્રમણ્ડલે ગીયતે
 શશ્વદ્વન્દિજનર્મહીતનુભૂતઃ પુણ્યૈર્ન કસ્યોદયઃ ॥ ૭ ॥

હે ધાર્મિક પુરુષો! કોઈક મૂર્ખ મનુષ્ય પણ જ્યારે પૂર્વ
 જન્મનાં પુણ્યને યોગે ધનાઢય બની જાય છે, ત્યારે વિદ્વાનો પણ

નિત્ય તેની સેવા કરે છે, કારણ કે ધનાઢ્ય જગતનો ઉપ-
કાર કરે છે, મૃગનયનાઓને આનંદદાયક થઈ પડે છે અને
ગંદીજનો કર્પૂરના જેવી કાતિવાળી દિશાઓમા ભૂમડળને
દીપાવનારી તેની કીર્તિનુ રત દહાડો ગાન કર્યા કરે છે
કહો, પુરુષોથી કેનો ઉદય થતો નથી ? ૭

શ્રીહરિ ભક્તની બીડ ભાગનારા છે.

શિલ્પરિણીવૃત્ત

યમારાધ્યારાધ્યં ત્રિભુવનગુરુ પ્રાપ્ય વસતિ
ધ્રુવો જ્યોતિશ્ચક્રે સુચિરમનવદ્યાં શિશુરપિ ।

અવાપ પ્રલ્હાદ પરમપદમારાધ્ય યમિત

સ કસ્પાલ ક્રેશો હરતિ ન હરિ કીર્તિતગુણ. ॥ ૮ ॥

ધ્રુવ લઘુ વયના હતા, તો પણ આરાધના કરવા યોગ્ય
અને ત્રણ ભુવનના ગુરુ એવા શ્રીહરિની આરાધના કરીને
જ્યોતિશ્ચક્રને વિષે ચિરકાળ રહેનારા ધ્રુવપદને પ્રાપ્ત થયા
હતા તેમ પ્રલ્હાદ પણ શ્રીહરિનું આરાધન કરીને પરમ
પદને પ્રાપ્ત થયા હતા શ્રીહરિ પોતાના શુણ્ણનું ગાન કર-
નારા કયા પુરુષના કલેશને સંપૂર્ણ રીતે હરતા નથી ? ૮

તાત્પર્ય-શ્રીહરિ પોતાનું આરાધન કરનારને પરમ પદ
આપે છે, પછી તે દેવ હો કે દાનવ ભગવાન ભક્તવત્સલ
છે, તેને સમ વિષમ ભાવ નથી

અજાની ઈશ્વરને ઓળખતો નથી.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

કો દેવો ભુવનાદયાવનકરા વિશ્વેશ્વરા વિચિતે
યસ્યાજ્ઞાયશવર્તિનો જલધયો નાપ્લાયયન્તિ ક્ષિતિમ્ ।
इत्याम्नातमपीश्वर सुरशिरोरत्न जगत्साक्षिण
सर्वज्ञ धनयोयनोद्धतमना नो मन्यते वालिश ॥ ९ ॥

જે પરમાત્મા આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરે છે, જે વિશ્વના ઈશ્વર છે, સાત સમુદ્રો જેમની આજ્ઞાને અધીન રહીને પૃથ્વીને ઘોળી દેતા નથી તે વેદ તથા ઉપનિષદમાં વર્ણન કરાયેલા સર્વ જગતના સાક્ષી અને સર્વજ્ઞ એવા ઈશ્વરને ધન તથા જુગતીથી ઉદ્વેગ મનના થયેલા મૂર્ખાઓ માનતા નથી. અર્થાત્ ઈશ્વર છેજ નહિ, આમ કહે છે. ૯

તદ્વર્થ-આત્મા વગેરે નાસ્તિકો કહે છે કે; “ન સ્વર્ગો નાપવર્ગો વા જૈવાત્મા પારલૌકિકઃ સ્વર્ગ નથી, નરક નથી, આત્મા નથી, તેમ પરલોક પણ નથી.” આટલેથી જ તેઓ અટક્યા નથી, પણ આગળ વધીને કહે છે કે “વાવક્ષ્યં સર્વં કીંચિદ્ ક્ષણં કૃત્વા ઘૃતં પિબેત્ । ખેત્મોન્મૃતસ્ય દેહસ્ય પુનરાગમનં કૃતઃ ॥ છવતાં સૂધી સુખમાં રહેવું ને કરજ કરીને પણ ઘી પીવું. કારણ કે આ શરીર ઘણીને લાભ થઈ ગયા પછી તેનો પાછો ક્યાંથી જન્મ થવાનો ? અર્થાત્ પુનર્જન્મ નથી.” તેમ ઈશ્વર વગેરે પણ નથી. માટે ખાઈ પીને સુખ રહેવું, આમ નિશ્ચય જ્ઞાનથી મૂર્ખાઓ બકબકાટ કર્યા કરે છે.

નાસ્તિકો

શાર્દૂલવિક્રીહિતવૃન

કસ્યેમૌ પિતરૌ મનોભવવતા તાપેન સંયોજિતા-
વન્યાન્યં તનયાદિકં જનયતો ભૂમ્યાદિભૂતાત્મભિ
દ્રત્યં દુઃસ્થમતિર્મનોભવરતિયો મન્યન્તે નાસ્તિકઃ

શાન્તિસ્તસ્ય કથં ભવેદ્જનયતો દુષ્કર્મધર્માશ્રયાત્ ॥૧૦॥

નાસ્તિક મતવાળાઓ કહે છે કે; માતાપિતા કામદેવના તાપથી સંતાપ થઈ પરસ્પર અભાગમ કરીને પૃથ્વી, પાણી, ધવન અને અગ્નિ આ ચાર ભૂતોના સંયોગથી પુત્રાદિકને ઉત્પન્ન

કરે છે, તેમાં માત્ર તેમની કામતૃપ્તિ જ કારણ છે. માટે તેમના તરફ શા માટે પૂજ્યબુદ્ધિ રાખવી? આ રીતે હુદ્ બુદ્ધિવાળો, કામમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, ધનના મદથી છકી ગયેલો તથા હુદ્ કર્મ કરનારો નાસ્તિક માને છે, માટે તેને શી રીતે શાંતિ મળે? કદી પણ મળે જ નહિ ૧૦

તાર્પર્ય-નાસ્તિકોની મૂર્ખતાને ભટ્ટહરિ ધિક્કારે છે.
શર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

દેહાદ્યાત્મમતાનુસારિ ભવતાં યદ્યસ્તિ મુગ્ધં મતં
વેદવ્યાસવિનિન્દિતં કથમહો પિત્રાદ્યપત્યે તદા ।
દાહાદિઃ ક્રિયતે વિશુદ્ધફલકો યુગ્માભિચ્છેજિતૈઃ
શોકેનાર્થપરાયણૈરપસદૈર્દૃષ્ટાર્થમાત્રાર્થિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

હું દેહાત્મવાદીઓના મતને અનુસરનારા! તમે જો વેદ-
વ્યાસે નિંદી કાઢેલા દેહાદિકને જ આત્મા માનનારા ચાર્વાકના
મિથ્યા મતને મંનતા હો તો, પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુને ખરું માનનારા
એવા તમે સ્વાર્થપરાયણ હોવા છતાં પિતા, પુત્ર વગેરેનાં
ગરીબોને જાતે ચિતામાં બાળી નાંખીને તેનો શા માટે શોક
કરો છો? ખરેખર તમે સ્વાર્થપરાયણ અને નીચ છો. ૧૧

તાર્પર્ય-દેહ તથા ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી, છતાં દેહા-
દિકને આત્મા માનનારા ચાર્વાકો પોતાના પિતા પુત્રાદિક
સંબંધીઓના દેહને બાળી નાંખે છે. આથી તેઓ આત્મા-
નાત્માના જ્ઞાનથી રહિત છે.

વિજ્ઞાનને દેહાભિમાન હોતું નથી.

ગિલ્લરિણીવૃત્ત

વિપશ્ચિદ્દેહાદૈ કચિદપિ મમત્વં ન કુર્યતે
પરચ્છાધ્યાતા ગગનનગરાકારસદૃશે । -

નિરસ્તાહંકારઃ શ્રુતિજનિતવિશ્વાસસુભગો-

નિરાતક્કોઽવ્યગ્રઃ પ્રકૃતિમધુરાલાપચતુરઃ ॥ ૧૨ ॥

પરમ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરનારો, દેહાદિકને વિષે અહંકાર-
રહિત, વેદ કરેલા ઉપદેશમાં વિશ્વાસ બેસવાથી જ્ઞાનસંપન્ન,
પાંચ પ્રકારના કેલેશથી રહિત, શાંત, સ્વાભાવિક રીતે મધુર
લાપણુ કરનારો જ્ઞાની પુરુષ ગંધર્વ નગરના જેવા મિથ્યા
દેહ, ગેહ વગેરે ઉપર ભ્રમત્વ કરતો નથી. ૧૨

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

નિત્યાનિત્યપદાર્થતત્ત્વવિષયે નિત્યં વિચારઃ સતાં

સંસર્ગે મિતમાયિતા દિતમિતાહારોઽનહંકારિતા ।

કારુણ્યં કૃપણે જને સુખિજને પ્રીતિઃ સદા યસ્ય સઃ

પ્રાયેણૈવ તપઃ કરોતિ સુકૃતી શશ્યન્મુકુન્દપ્રિયઃ ॥ ૧૩ ॥

પુણ્યવાન પુરુષ સત્પુરુષોનો સમાગમ કરીને હિમેશાં
નિત્ય તથા અનિત્ય વસ્તુનો વિચાર કર્યા કરે છે, થોડું લાપણુ
કરે છે, હિતકારક, પરિમિત અને પચે તેવો આહાર કરે છે,
અહંકારરહિત હોયે છે, દુઃખી મનુષ્યોના ઉપર દયા કરે છે,
સુખી મનુષ્યોની સાથે સદા પ્રીતિ કરે છે, ઘણુંકરીને તપશ્ચરણ
કર્યા કરે છે, અને નિત્ય મુકુંદ ભગવાંનનો પ્રિય થઈને રહે છે. ૧૩

તૌત્પર્ય-પુણ્યવંત પુરુષો સાત્વિક આહાર કરીને તપ-
શ્ચરણમાં જ પોતાના દિવસો ગાળે છે. પણ વ્યાવહારિક
બાબતોમાં માથાં મારતા નથી.

ઈશ્વરાધન કરનારો ભવસાગરને તરે છે.

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સંસારેઽપિ પરોપકારકરણરૂપાત્મ્યતા માનવા

યે સંપત્તિગૃહા વિચારચતુરા વિદ્યેશ્વરારાધકાઃ ।

તેઽપ્યેનં ભવસાગરં જનિમૃતિપ્રાહાકુલં દુસ્તરં

ગંભીરં સુતરં તરન્તિ વિવિધવ્યાધ્યાધિવીચીમયમ્ ॥૧૪॥

જે સંપત્તિવાળા મનુષ્યો આ સસારમાં પણ પરોપકાર કરવારૂપી પ્રખ્યાત વ્રતને ધારણ કરે છે, આત્માનાત્માનો વિચાર કરવામાં ચતુર હોય છે, વિશ્વેશ્વરનું સમારાધન કરે છે તે મનુષ્યો, જન્મ ને મૃત્યુરૂપી શાહી ભરપૂર, ને તેથી દુસ્તર, ગભીર અને અનેક જાતની વ્યાધિ તથા આધિ (માનસિક પીડા)રૂપી તરંગોથી ઉછળી રહેલા સંસારસાગરને સહજમા તરી બાય છે. ૧૪

— અહતા મમતા રહિતને ધન્ય છે

સમ્ધરાવૃત્ત

ધન્યા एते पुमांसो यदयमहमिति त्यक्तचेतोविकल्पा
निदर्શकं संचरन्तो विदधति मलिनं कर्म कामप्रयुक्ताः ।
જાનન્તોઽપ્યર્થહીનં જગદિદમલિલં મ્રાન્તવદ્દૃતજાલ
રાગદ્વેષાદ્મિમન્તો ત્રયમયમિતિ હા ન ત્યજન્તેઽમિમાનં ॥ ૧૫ ॥

જેઓના મનમાંથી અમુક ફલાણુ છે અને અમુક હું છું, આવી જાતના વિકલ્પો નાશ પામ્યા છે તેવા પુરુષો ભાગ્યશાળી છે. પરંતુ કામનામાં રગ્યા પચ્યા રહેનારા પુરુષો તો નિશ્ચયપણે પાપક્રમ કરતા થકા આ જગતમાં ભટક્યા કરે છે. તેઓ જાણે છે કે, આ સર્વ જગત્ મિથ્યા છે, ભ્રાતિથી દેખાય છે અને દ્વૈતરૂપી જાળથી ભરપૂર છે, છતાં પણ હાય ! હાય ! તેઓ રાગ તથા દ્વેષને લીધે અભે ઉત્તમ છીએ, ફલાણુમાં તો કંઈ પણ નથી, આવી રીતે અભિમાન કર્યા કરે છે. ૧૫

તાત્પર્ય—સસાર મિથ્યા છે, આમ જાણ્યા છતાં પણ કેટલાએક રાગદ્વેષને લીધે જીનનું અપમાન કરે છે અને પોતાને શ્રેષ્ઠ માને છે, તેઓને ધિક્કાર છે.

સગુણી ઉપાસના.

શિખરિણીવૃત્ત

ન ચેત્તે સામર્થ્યં ભવનમરણાતઙ્કહરણે
મનોઽનિર્દિષ્ટેઽસ્મિન્નવગતગુણે જ્ઞાતુમકલે
તદા મેઘદયામં કમલદલદીર્ઘાક્ષમમલં

મજસ્વ શ્રીરંગં શરદમૃતધામાધિકમુખમ્ ॥ ૧૬ ॥

જન્મ તથા મરણની પીડાને હરનારા, મનથી પણ
જાણવામાં આવે નહિ તેવા, સત્વ, રજ ને તમ એ ત્રણ
ગુણથી રહિત અને અકુળ એવા પરબ્રહ્મને જાણવાનું જે
તારામાં સામર્થ્ય ન હોય તો, મેઘના જેવા શ્યામ રંગના,
કમળના દલ સમાન વિશાળ નેત્રવાળા, સર્વ જાતના દોષોથી
રહિત, શરદઋતુના ચન્દ્ર કરતાં પણ અધિક કાંતિમાન મુખ-
વાળા, શુદ્ધ સ્વચ્છ શ્રીરંગનું (શ્રીકૃષ્ણનું) વાજન કર. ૧૬.
સંસારરૂપી વૃક્ષનું છેદન કરવા વિશે.

સમ્પરાવૃત્ત

ઘ્રાતઃશાન્તં પ્રશાન્તે ક્વચિદપિ નિપતન્મિત્ર રે મુઘરાત્રે
પ્રીષ્ઠે ધ્યાનાય વિષ્ણોઃ સ્પૃહયસિ સુતરાં નિર્વિશંકં ગુહાયામ્ ।
અન્વિષ્યંસ્તાદગત્ત શિતિવલયતલે સ્થાનમુન્મૂલયેતત્ ॥

સંસારાનર્થવૃક્ષં મયિતગુરુમહામોહમૂલં વિશાલમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઓ ભાઈ ! હે મિત્ર ! તું શાંતપણે વિષ્ણુનું સમારાધન
કરવા માટે શાંતિવાળા પર્વતના શિખર ઉપર જવાને અથવા
તો પ્રયંડ એવી ગ્રીષ્મઋતુમાં નિઃશંકપણે પર્વતની શુક્રામાં
બેસીને વિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પરંતુ ત્યાં નહિ
જતાં અહીં પૃથ્વીપર જ રહીને પરમાત્માની ઉપાસના કર
અને અસંગરૂપી તરવારથી મહામોહનાં મોટાં મૂળરૂપ,
મનનું મથન કરનારા વિશાળ એવા સંસારરૂપી અનર્થ-
વૃક્ષનો નાશ કર. ૧૭ ।

કૃતાર્થી કેાણ ?

વસન્તનિલકાવૃત્ત

વિશ્વેશ્વરો ભગ્યોતે વિશ્વજનાનજન્મા

વિશ્વંભરે ભગવતિ પ્રથિતપ્રભાવે ।

યો વંત્તચિત્તવિપયઃ સુકૃતી કૃતાર્થો

યત્ર ક્વચિત્પ્રતિદિનં નિવસન્ ગૃહાદૌ ॥ ૧૮ ॥

ધરમાં કે વનમાં, હરકોઈ ઠેકાણે જે પુરુષ વિશ્વના
ઈશ્વર, વિશ્વનું કૃત કરનારા, વિશ્વનું ધારણપોષણ કરનારા,
અખ્યાત 'પ્રભાવવાળા' પરમાત્મા વિષે મનને અંધણું કરે છે,
તે પુરુષનેજ પર્યવાસ અને કૃતકૃત્ય બાણીયો. ૧૮

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

ધ્યાનઘ્યપ્રે ભવતુ હૃદયં તિષ્ઠતો યત્ર તત્ર

શ્રીમદ્વિષ્ણોસ્ત્રિભુવનપતેર્નિત્યમાનન્દમૂર્તેઃ ।

લક્ષ્મીચેતઃ કુમુદવિપુલાનન્દર્પાયુપધામ્નો

દેવોના મુકુટવિષે યજ્ઞકતા દેદીપ્યમાન ચૂડામણિ (મુકુટરત્ન)રૂપ, સર્વ પ્રાણીઓને પ્રિય મારા પ્રભુ એવા શ્રીકૃષ્ણ લગવાનું મનુષ્યોને ઉપદેશ કરે છે કે, પુરુષાર્થ સપાદન કરવાની ઈચ્છાવાળાએ માયાથી ઉત્પન્ન થયેલા સંપૂર્ણ કલેશના મૂલરૂપ, કામ, ક્રોધ ને લોભ એ ત્રણ વસ્તુનો સાવધાન મનથી ત્યાગ કરી દેવો ૨૦

પરમાત્મા પણ માયાના સબધથી લક્ષ્મીપતિ થયા છે
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

કામસ્યાપિ નિદાનમાહુરપરે માયાં મહાશાસનાં
નિશ્ચિત્કાં સકલપ્રપञ्ચરચનાચાતુર્યલીલાવતીમ્ ।

યત્સગાન્ધર્ગવાનપિ પ્રભવતિ પ્રત્યહ્મહામોહહા

શ્રીરક્ષો ભુવનોદ્યાવનલયવ્યાપારચક્રેઽક્રિયઃ ॥ ૨૧ ॥

કેટલાએક જ્ઞાનીઓ કહે છે કે, માયા મહાસત્તા ધરાવનારી છે અને ઐતન્યરહિત હોવા છતાં પણ સર્વ જગતને રચવામા અલૌકિક કરામત ધરાવનારી છે તે માયાથી જ કામની ઉત્પત્તિ થાય છે અરે એટલું જ નહિ, પરંતુ પ્રત્યેક જીવના મહામોહનો નાશ કરનારા અને ક્રિયારહિત લગવાનું પણ માયાના સગમા રહેવાથી ‘શ્રીપતિ’ થયા છે અને ક્રિયારહિત છતાં આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયરૂપી કર્મ કર્યા કરે છે. ૨૧

તાત્પર્ય-માયા એવી તો મોહકારિણી છે કે, તેના સંગથી ઈશ્વર જેવા પણ મોહમા લપટાયા છે તો પછી બીજાની તો વાત જ શી ! માટે બને ત્યાં સુધી માયાની જાળમાં ફસાવું નહિ.

ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ

શિવરિણીવૃત્ત

યદપ્યસ્ત સર્વં ઋજિ ભુજગવદ્ભ્રાતિ પુરતો
મહામાયોદ્ગીર્ણ ગગનપવનાચ તત્તુભૃતામ્ ।

મવેત્તસ્યા મ્રાન્તેર્મુરરિપુરધિષ્ઠાનમુદયં
યતો ન સ્યાદ્મ્રાન્તિર્નિરધિકરણા ક્વાપિ જગતિ ॥ ૨૨ ॥

આ સર્વ જગત્ મહામાયાથી ઉત્પન્ન થયું છે ને પાંચ મહા-
બૂતોથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને પુષ્પની માળામાં
જેમ સર્પ ભાસે છે તેમ સન્મુખ પરમાત્માંમાં અધ્યાસવાળું
સર્વ જગત્ સન્મુખ ભાસે છે. કોઈને શંકા થાય કે, જે દેખાય
તે મિથ્યા કેમ હોય ? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે અંધારામાં
પડેલી માળામાં જેમ સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે તેમ જ મુરારિ
ભગવાનને વિષે પાંચ અજ્ઞાનીઓને જગતની ભ્રાંતિ થાય છે.
જેમ સર્પ મિથ્યા છે, પરંતુ જેના પર સર્પની ભ્રાંતિ થાય છે
એવી માળારૂપી અધિકરણ વસ્તુ સત્ય છે તેમ જ જગત્
મિથ્યા છે પરંતુ ભ્રાંતિના અધિકરણરૂપ ઈશ્વર સત્ય છે.
કારણ કે જગતમાં કોઈ ઠેકાણે પણ અધિકરણ વિના ભ્રાંતિ
થવાનો સંભવ નથી.

શિલ્પિણીવૃત્ત

વિયત્પૃથ્વીવાયુજ્વલનજલજં ચાલિલમિદં

મહામાયાસક્તાન્નુજગ દ્રવ રજ્જર્વાન્નમકરમ્ ।

તદત્યન્તાહારં હ્યજરમમરં ચિન્તય મનઃ

પરબ્રહ્માવ્યગ્રં હરિહરસુરાદૈરવગતમ્ ॥ ૨૩ ॥

આ પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ ને આકાશ એ પાંચ
મહાભૂતાત્મક સંપૂર્ણ જગત્ ઉત્પન્ન થયું છે; તે મહામાયાના
સંગથી ઉત્પન્ન થયું છે અને રજ્જુમાં જેમ સર્પનો ભાસ
થાય છે, તેમ જ આ મિથ્યા જગતનો ઈશ્વર વિષે ભ્રાંતિથી
ભાસ થાય છે. માટે હે મન ! અત્યંત આનંદજનક, જરા
તથા મૂલ્યુરહિત, હરિ, હર અને દેવોએ ભણેલા એવા
પરબ્રહ્મનું તું શાંતિથી સ્મરણ કર. ૨૩

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ચિદ્રત્નમન્ન પતિતં વપુરંધકૃપે
પુંસો ભ્રમાદનુપમં મહનીયતેજઃ ।

સઘઃ સમુદ્ધરતિ તદ્ભવિતા કૃતાર્થો
મન્યે સ એવ સમુપાસિતવિશ્વનાથઃ ॥ ૨૪ ॥

પુરુષની અજ્ઞાનતાને લીધે શરીરરૂપી અંગારા કૃવામાં
અનુપમ અને મહાન્ તેજસ્વી એવું ચૈતન્યરૂપી રત્ન
(આત્મારૂપી રત્ન) પડી ગયું છે. તે રત્નનો જે પુરુષ શરીર-
રૂપી કૃવામાંથી તુરત ઉદ્ધાર કરે છે, તેને કૃતાર્થ જાણ્યો
અને તેણે જ વિશ્વનાથની (પરમાત્માની) ઉપાસના કરી છે,
આમ હું માનું છું. ૨૪.

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાન્તઃકલ્પોન્મિ નિરસ્તકલમપઘને સદ્બુદ્ધિતારાવલી-
સંદીપ્તિ સંમુદેતિ ચેન્નિરુપમાનન્દપ્રભામંડલઃ ।

બ્રહ્મજ્ઞાનસુધાકરઃ કવલિતાવિદ્યાન્ધકારસ્તદા

કવ્યોમકસદાગતિઃ કદુત્તમુક્ કામ્મઃ કસર્વસંહા ॥ ૨૫ ॥

ચોતરફ ઘેરાઈ રહેલાં પાપરૂપી વાદળાંઓ ખસી જાય
છે કે, અન્તઃકરણરૂપી આકાશમાં વિવેક, વૈરાગ્યરૂપી સદ્-
બુદ્ધિનું તારામંડળ ઉદય પામે છે; તેથી ચોતરફ પ્રકાશ ઘર્ષ
રહે છે અને અનુપમ આનંદરૂપી પ્રભામંડળવાળો બ્રહ્મ-
જ્ઞાનરૂપી નિર્મળ ચંદ્રનો ઉદય થાય છે, એટલે અવિદ્યા-
રૂપી અંધકાર નાશ પામે છે. પછી આકાશ, વાયું, અગ્નિ,
પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ જુતો કોણ જાણે ક્યાંએ સંય
પામે છે, તેનો પત્તો જ લાગતો નથી. ૨૫

તાત્પર્ય-જ્યાંસૂધી અજ્ઞાન હોય છે ત્યાંસૂધી જગત
ભાસે છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદ્યાવડે અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે કે
જગત જેવું કંઈ જ રહેતું નથી.

વિદ્યા તથા અવિદ્યાનો ભેદ

સમ્બરાવૃત્ત

કાહં બ્રહ્મેતિ વિદ્યા નિરતિશયસુખં દશયન્તી વિશુદ્ધં
કૂટસ્થસ્વપ્રકાશં પ્રકૃતિસુચરિતા સ્ખન્ડયન્તી ચ માયામ્ ।
કાવિદ્યાહમમેતિ સ્થગિતપરસુખા વિત્તભિત્તૌ લિસ્યન્તી
સર્વાનિર્થાનનર્થાન્ વિપયગિરિભુવા વાસનાગેરિકેણ ॥૨૬॥

જે નિત્ય નિરતિશય સુખરૂપ, વિશુદ્ધ, કૂટસ્થ, સ્વયં
પ્રકાશ એવા પરબ્રહ્માનાં સ્વરૂપને દર્શાવતી તથા માયાનું ખંડન
કરતી, સ્વભાવથી જ સુચરિત્રવાળી અંદ પ્રજા હું બ્રહ્મરૂપ છું,
એવા આકારની બ્રહ્મવિદ્યા કયાં અને પરબ્રહ્માનાં સુખને ઢાંકી
દેનારી તથા વિષયરૂપી પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલા વાસનારૂપી
ગેરવડે ચિત્તરૂપી ભીંત ઉપર સર્વ જાતના અનાયોને આલે-
ખતી અર્થાત્ ચિત્તને અનાયોના તરફ ઘસડી જનારી 'હું
તથા મારું તારું' એવા આકારની અવિદ્યા કયાં ? ૨૬

સંસારીનો મોક્ષ થતો નથી.

સમ્બરાવૃત્ત

યાવજ્જાગર્તિ ચિત્તે દુરિતકલુપિતે પ્રાણિનાં વિત્તપુત્ર-
ક્ષેત્રાદ્યર્થેષુ ચિન્તા તદ્વતિપરતયા ભ્રામ્યમાણસ્ય નિત્યમ્ ।
તાવજ્જાગર્થસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ કથમપિ પ્રાર્થિતસ્યાર્તિભાજા
કૈવલ્યાસ્થ્યસ્ય લોકે રમણસુખભુવો મુક્તદોષાનુપત્તેઃ ॥૨૭॥
મનુષ્ય જ્યાંસૂધી પાપથી ભલિન થયેલા ગનમાં ધન વિપેની,
પુત્રોની, સ્ત્રીની તથા ક્ષેત્ર વગેરે મિથ્યા પદાર્થોની ચિંતા કયાં
કરે છે અને તદ્રૂપ થઈને રાત દહાડો તેને માટે જ બટકયા કરે
છે, ત્યાં સૂધી તે ઇચ્છા કયાં છતાં પણ સર્વ પ્રકારના હોપોથી
રહિત અને અનુપમ આનંદને આપનારા કૈવલ્ય નામના (મોક્ષ)
પદાર્થને જગતમાં કેાઈ પણ રીતે મેળવી શકતો નથી. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિષ્કામા મુનય. પરાવરદશો નિર્ધૂતપાપ્મોદયા
નિસ્સંગા નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દ પર લેભિરે ।

યદ્વત્વા ન લુઠન્તિ માતૃજઠરે દુ લાકરે માનવા
દુર્ગધે પુનરેત્ય કામમકરે સસારપાથોનિધો ॥ ૨૮ ॥

તદન કામના રહિત, ભૂત તથા ભવિષ્યને જોનારા જ્ઞાન-
વડે પાપને નાશ કરનારા, કર્મના ક્ષણના સગથી રહિત તથા
અહંકાર વિનાના મુનિજનો અનુપમ આનંદની રાશિ
તમાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે સ્થાનરૂ

રૂપી મગરવાળા સસારમિધુમાતેમજ આ
દાયક એવા માતાના ઉદરમા ફરીને

તાત્પર્ય-પરબ્રહ્મના સ્વરૂપને
મરણના દેરામાંથી મુક્ત થાય છે
યસન્તતિત્ત્વાવૃત્ત

બ્રહ્મામૃતં મજ સદા

સર્વાન્તર નિરવધિ

યદ્યસ્તિ તે

પારે પરે પરમશર્મણિ

હે છવ! તારે જો એકદમ
જીને તેને પેલે તીર, કે જે
અને પરમકલ્યાણ કારક છે,
સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશરૂપ,
જમાન, અનત (છેડા વિનાના),
અવિનાશી પરબ્રહ્મનું તું સદા

નિભરિણીકૃત

ચિદેય ધ્યાતવ્યા સત

નિરાધારા નિત્યા નિ

અનાસ્થામાસ્થાય મ્રમવપુષિ સર્વત્ર વિષયે' ૫

સદાશેષવ્યાખ્યાનિપુણમતિભિઃ રૂપાતયતિભિઃ॥૩૦॥

‘નિત્ય ઉપનિષદોની’ સંપૂર્ણ વ્યાખ્યાનમાં નિપુણ બુદ્ધિ-
વાળા અને પ્રખ્યાત બુદ્ધિવાળા સન્યાસીઓએ આ પાંચ-
લૌતિક શરીર અને સર્વ વિષયો માયાના વિલાસરૂપ છે.
આમ ધારીને તેઓના ઉપર અનાસ્થા ઉભી કરવી અને નિત્ય
નિર્દોષ, સુખસ્વરૂપ, નિરાકાર, નિત્ય, છેડા વિનાના અને
અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવા ચૈતન્યનું જ ધ્યાન કરવું. ૩૦
શાર્દૂલવિકીટિતવૃત્ત

યત્સાક્ષાદમિધાતુમક્ષમતયા શન્દાઘનાલિક્ષિતં

કૂટસ્થં પ્રતિપાદયન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપશ્ચ્ચજઃ ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તવિધયોઽજ્ઞાનસ્ય ચોચ્છિન્નયે

તત્રાદ્વૈતવને સદા વિચરતાચેત કુરંગઃ સતામ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્મમાર્ગનું ખંડન કરીને પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું સ્થાપન કરનારી
શ્રુતિઓ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષ આપવાને માટે
પ્રપંચમાળાનો લય કરીને, જેમને અલોહાદિક શક્તિઓ પણ
ઠડેવાને સમર્થ નથી તથા શ્રુતિ પણ જેમના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે એવા, અવિકારી પરમાત્માને
પ્રતિપાદન કરે છે. તે અદ્વૈત પ્રદારૂપી વર્નાવધે સત્પુરુષોના
ચિત્તરૂપી મૃગ સદાય વિહાર કરે. ૩૧

તત્ત્વમસિ ગહાવાક્યનો અર્થ,

સ્રગ્ધરાનૃત

તુલ્યાર્થેન ત્વમૈક્ય ત્રિભુવનજનકસ્તત્પદાર્થ પ્રપદ્ય

પ્રત્યક્ષં મોહજન્મ ત્યજતિ ભગવતિ ત્વંપદાર્થોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદાન્નિરુપમાવિલસદ્બ્રહ્મવિદ્યસ્તદૈક્યં

પ્રાપ્યાનન્દપ્રતિષ્ઠો ભવતિ ત્રિગલિતાનાથવિદ્યોનિગીહઃ ॥૩૨॥

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

નિષ્કામા મુનયઃ પરાવરદશોં નિર્ધૂતપાપ્મોદયા
નિસ્સંગા નિરહંકૃતા નિરુપમાનન્દં પરં લેભિરે ।

યદ્વત્વા ન લુઠન્તિ માતૃજઠરે દુઃખાકરે માનવા
દુર્ગંધે પુનરેત્ય કામમકરે સંસારપાથોનિર્ધૌ ॥ ૨૮ ॥

તદન કામના રહિત, ભૂત તથા ભવિષ્યને જોનારા જ્ઞાન-
વડે પાપને નાશ કરનારા, કર્મનાં ફળનાં સંગથી રહિત તથા
અહંકાર વિનાના મુનિજનો અનુપમ આનંદની મૂર્તિરૂપ પરમા-
ત્માના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને જે સ્થાનમાં ગયા પછી કામ-
રૂપી મગરવાળા સંસારસિંધુમાં તેમજ અત્યંત દુર્ગંધી અને દુઃખ-
દાયક એવાં માતાના ઉદરમાં ફરીને જન્મધારણ કરતા નથી ॥ ૨૮ ॥
તોતપર્ય-પરબ્રહ્મનાં સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થનારો. જન્મ-
મરણના ફેરામાંથી મુક્ત થાય છે.

ઘસન્તતિલકાવૃત્ત

બ્રહ્મામૃતં ભજ સદા સહજપ્રકાશં

સર્વાન્તરં નિરવધિ પ્રથિતપ્રભાવમ્ ।

યદ્યસ્તિ તે જિગમિયા સહસ્રા મવાગ્ધેઃ

પારે પરે પરમશર્મણિ નિષ્કલંકે ॥ ૨૯ ॥

હે ભુવ ! તારે જો એકદમ સંસારરૂપી સાગરને તરી
જઈને તેને પેલે તીરે, કે જે સર્વ જાતના કલેશોથી રહિત
અને પરમકલ્યાણ કારક છે, ત્યાં જવાની ઇચ્છા હોય તો
સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રકાશરૂપ, સર્વના અંતઃકરણમાં બિરા-
જમાન, અનંત (હિડા વિનાના), મહાપ્રખ્યાત પ્રભાવવાળા
અવિનાશી પરબ્રહ્મનું તું સદા ભજન કર. ૨૯

શિશરિણીવૃત્ત

ચિદેષ ધ્યાતવ્યા સતતમનઃપ્રયા મુક્તતનુ-

નિરાધારા નિત્યા નિરવધિરવિદ્યાદિરહિતા ।

અનાસ્થામાસ્થાય ભ્રમગુપિ સર્વત્ર વિષયે

સદાશેષવ્યાખ્યાનિપુણમતિભિઃ ક્ષ્યાતયતિભિઃ॥૩૦॥

નિત્ય ઉપનિષદોની' સર્પૂર્ણ વ્યાખ્યાનમા નિપુણ બુદ્ધિ-
વાળા અને પ્રખ્યાત બુદ્ધિવાળા સંન્યાસીઓએ આ પાંચ-
ભૌતિક શરીર અને સર્વ વિષયો માયાના વિલાસરૂપ છે.
આમ ધાત્રીને તેઓના ઉપર અનાસ્થા ઉભી કરવી અને નિત્ય
નિર્દોષ, સુખસ્વરૂપ, નિરાકાર, નિત્ય, છેડા વિનાના અને
અવિદ્યા આદિકથી રહિત એવા ચૈતન્યનું જ ધ્યાન કરવું. ૩૦
શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

યત્સાક્ષાદમિધાતુમક્ષમતયા શબ્દાઘનાલિક્ષિતં

ફૂટસ્થં પ્રતિપાદયન્તિ વિલયદ્વારા પ્રપન્નસ્રજઃ ।

મોક્ષાય શ્રુતયો નિરસ્તવિધયોઽજ્ઞાનસ્ય ચોચ્છિન્તયે

તત્રાદ્વૈતવને સદા વિચરતાન્વેત કુરગઃ સતામ્ ॥ ૩૧ ॥

કર્મમાર્ગનું ખંડન કરીને બ્રહ્મવિદ્યાનું સ્થાપન કરનારી
શ્રુતિઓ, અજ્ઞાનનો નાશ કરીને મોક્ષ આપવાને માટે
પ્રપંચમાળાનો લય કરીને, જેમને અભેદાદિક શક્તિઓ પણ
ઠોડેવાને સમર્થ નથી તથા શ્રુતિ પણ જેમના સ્વરૂપનું
વર્ણન કરવાને અસમર્થ છે એવા, અવિકારી પરમાત્માને
પ્રતિપાદન કરે છે. તે અદ્વૈત બ્રહ્મરૂપી વર્નાવેષે સત્પુરુષોના
ચિત્તરૂપી મૃગ સદાય વિહાર કરે. ૩૧

તત્ત્વમસિ મહાપ્રાકરનો અર્થ

સ્રગ્ધરાવૃત્ત

તુલ્યાર્થેન ત્વમેક્ય ત્રિભુવનજનકસ્તત્પદાર્થ પ્રપચ

પ્રત્યક્ષ મોહજન્મ ત્યજન્તિ ભગવતિ ત્વંપદાર્થોઽપિ જીવઃ ।

શ્રુત્યાચાર્યપ્રસાદાન્નિરુપમવિલસદ્બ્રહ્મવિદ્યસ્તદેક્ય

પ્રાપ્યાનન્દપ્રતિષ્ઠાં ભવન્તિ વિગલિતાનાયત્રિચોનિરીહઃ ॥૩૨॥

ત્વં પદનો અર્થ ભ્રુવ છે અને તત્ પદનો અર્થ ત્રણ
 ભ્રુવનનો ઉત્પન્ન કરનારા પરમાત્મા છે. જે પુરુષ મોહથી
 ઉત્પન્ન થનારા અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરી હઈ પરમાત્માની સાથે
 એકતાને પામવાની ઇચ્છા રાખે છે, તેમણે શ્રુતિની એટલે
 વેદવચનોની તથા પોતાના આચાર્યની કૃપાથી અનુપમ એવી
 બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરવી. ભ્રુવ પરમાત્માની સાથે એકતાને
 પામે છે, એટલે તેની અનાદિ કાળની અવિદ્યા નાશ પામે
 છે, સર્વ જાતની રૂપરૂપિણી પણ રહિત થાય છે અને
 આનંદરૂપ બ્રહ્મવિધે સ્થિતિ કરે છે. ૩૨

શિશ્વરિણીવૃક્ષ

અહં પ્રજ્ઞાસ્મીતિ સ્ફુરદમલબાંધો यदि भवेः

સ્વપુમાન્ પુણ્યોદ્રેકાદુપચિતપરાનર્યવિરતિઃ ।

તદાર્ણી કાવિદ્યા ક ચ તવમમેત્યલ્પવિષયોઽ-

મિમાતઃ સંસારઃ ક ચ વિવિધદુઃસ્વકચસતિઃ ॥ ૩૩ ॥

પુરુષને જ્યારે અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ હું બ્રહ્મરૂપ છું, આર્ણ
 જ્ઞાન થાય છે ત્યારે પુણ્યની વૃદ્ધિ થવાથી તેનાં સર્વ પાપો
 શાંત પડી જાય છે અને બ્રહ્મજ્ઞાન કરાવનારા ઉપનિષદના
 વિચારો મનમાં એકદમ આવવા માંડે છે, તેથી અવિદ્યા પણ
 નાશી જાય છે અને અનેક જાતનાં દુઃખોના સ્થાનરૂપ આ
 સંસાર પણ કોણ જાણે ક્યાંએ નાશી જાય છે. ૩૩

મ્ત્રાધરાવુન

દ્વિત્વા વિશ્વાદ્યવસ્થાઃ પ્રકૃતિવિલસિતા જાપ્રદાયર્થિજેનૈઃ

સાર્થ ચૈતન્યધાર્તા પ્રકૃતિમપિ સમં કાર્યજાતૈરજેનૈઃ ।

માનાનન્દં તુરીયં વિગલિતગુણકં દેશકાલાદ્યતીતં

સ્યાત્માને વીતનિદ્રઃ સતતમધિગ્નધિન્તયેદ્વિતીયમ્ ॥ ૩૪ ॥

પ્રકૃતિના વિલાસરૂપ સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણ હેહો, તેની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ તથા વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ વગેરે અવસ્થાઓને સર્વના કારણરૂપ પ્રકૃતિની સાથે પરબ્રહ્મ વિષે લય કરી દેવાં, અર્થાત્ પ્રકૃતિ તથા તેના જૂઠા જૂઠા વિલાસો એ બ્રહ્મરૂપ છે આમ જાણવું અને સાધનચતુષ્ટયસપત્ત થયેલા પુરુષે નિત્ય નિદ્રાનો ભોગ કરી જ્ઞાનસ્વરૂપ, આનંદમૂર્તિ, સત્ત્વ, રજ અને તમોગુણથી રહિત, દેશ તથા કાલાદિકથી રહિત તુરિય તત્ત્વ તરિકે ગણાતા અને સર્વના આત્મારૂપ અદ્વૈત એવા પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરવું ૩૪ શાર્દૂલચિનીકૃતવૃત્ત.

સંન્યાસો વિહિતસ્ય કેશવપદ્મદ્વે વ્યધાયિ શ્રુતા
વેદાન્તા નિરવચનિષ્કલપરાનન્દા સુનિષ્ઠગધિરમ્ ।

સંસારે વધરંધદુઃસવદ્ગુલે માયાવિલાસેઽવ્યય

બ્રહ્માસ્મીતિ વિદ્યાય નાન્યદધુના કર્તવ્યમાસ્તે ક્વચિત્ ૩૫

સર્વ કર્મોના કેશવ પરમાત્માના ચરણમા સંન્યાસ કરી દેવો, એટલે તેમનું જ યજન, પૂજન, ભજન વગેરે કરવું, નિર્દોષ અને નિઃકળ એવા પરબ્રહ્મનું જેમા વર્ણન છે એવા ઉપનિષદોને વિષે નિત્ય હિતમ પ્રતિની શ્રદ્ધા રાખવી તથા આ સંસારમા મરણના અને બંધનના અનેક દુઃખો ભોગવવા પડે છે, અને જે માયાના એક ખેલ જેવો છે તેને વિષે “અદં મદ્માસ્મિ હું પરબ્રહ્મરૂપ છું” આવી જાતની ભાવના કરવી. તે વિના જીવને આ મમયે ખીજું કંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી. ૩૫

સંગ્રામૃત

અગ્રે પશ્યાદધસ્તાદુપરિ ચ પરિતો દિશ્વુ ચાન્યાસ્વનાદિ
ફટસ્થા સંવિદેકા સકલતનુમૃતામન્તરાત્માનિયંત્રી ।

યસ્યાનન્દસ્વભાવા સ્ફુરતિ શ્રુમધિય. પ્રત્યહ નિષ્પપજ્ઞા
ઝીવન્મુક્ત. સ લોકે જયતિ મતમદ્દામોદવિદ્યપ્રપજ્ઞ ॥ ૩૬ ॥

સર્વ પ્રાણીઓના અતરાત્મરૂપ, પ્રાણી માત્રને નિય-
મમાં રાખનારા અવિકારી એવા જ્ઞાનસ્વરૂપ એક પરમા-
ત્માજ આગળના લાગમાં, પાછળના લાગમાં, નીચે, ઉપર,
ચોતરફ અને સર્વે દિશાઓમાં વ્યાપીને રહેલા છે જે
પવિત્ર બુદ્ધિવાળા પુરુષને એ આનંદસ્વરૂપ તથા પ્રપચથી
રહિત એવા પરમાત્માનું નિત્ય સ્મરણ થયા કરે છે, તેને
મહામોહ તથા જગત્ મિથ્યા લાગે છે, અને તે જીવન્મુક્ત
પુરુષ આખા જગતનો વિજય કરે છે. ૩૬

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

તે ધન્યા ભુવને સુશિક્ષિતપરબ્રહ્માત્મવિદ્યા જ્ઞા
લોકાનામનુરંજકા હરિકથાપીયૂપપાનપ્રિયાઃ ।

યેષાં નાકતરગિણીતદશિલાવદ્ધાસનાનાં સતાં

પ્રાણા યાન્તિ લયં સુખેન મનસા શ્રીરંગચિન્તામૃતામ્ ૩૭

હરિણુ ગાંધને લોકોને પ્રસન્ન કરનારા, હરિકથારૂપી
અમૃતનાં પાનને પ્રિય માનનારા, સપૂર્ણ પરિશ્રમ કરીને
બ્રહ્મવિદ્યાને સપાદન કરનારા લોકો ખરેખર લાગ્યશાળી
છે કારણ કે તે સત્પુરુષો ગંગા નદીના તીર ઉપર આવેલા
શિલાતટો ઉપર આસન લગાવીને શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનું મનમાં
ધ્યાન કરતા કરતા સુખેથી પોતાના પ્રાણ તજે છે. ૩૭

શ્રીનો તિરસ્કાર.

હરિણીવૃત્ત

શિવ શિવ મહાબ્રાન્તિસ્થાનં સતાં વિદુષામપિ
પ્રકૃતિચપલા ધાત્રા સૃષ્ટા ગ્રિયાં હરિણીદશ. ।

વિજહતિ ધનં પ્રાણેઃ ન્યાકં યતસ્તદવાસયે

જગતિ મનુજા રાગાદૃષ્ટાસ્તદેકપગયણાઃ ॥ ૩૮ ॥

શિવ! શિવ! બ્રહ્માએ નિર્માણ કરેલી, સ્વભાવથી જ અપલ એવી હરિણનયના સ્ત્રીઓ મહાત્માઓને તથા વિદ્વાનોને પણ મહાભોહ ઉપભવીને ભ્રમમાં નાખે છે. તે પછી આ જગતમાં રાગ-પ્રીતિથી આકર્ષાયલા અને રાતદહાડો સ્ત્રી વિષે પરાયણ જ રહેનારા કામી પુરુષો સ્ત્રીને મેળવવા માટે પ્રાણોની સાથે ધનનો ત્યાગ કરે છે, એમાં આશ્ચર્ય શું? ૩૮
હરિણીનૃત્ત

હરતિ વપુષઃ કાન્તિ પુંસઃ કરંતિ વલક્ષતિ
જનયતિ મૃશં મ્રાન્તિ નારી સુખાય નિપેવિતા ।
વિરતિવિરસા ભુક્તા યસ્માત્તતો ન વિવેકિભિ-
વિપયવિમુલ્લેઃ સેવ્યા માયાસમાશ્રિતપ્રિગ્રહા ॥ ૩૯ ॥

પુરુષ સુખ મેળવવાની આશાથી સ્ત્રીનું સેવન કરે છે, પરંતુ તે સેવન કરનારા પુરુષના શરીરની કાતિનો નાશ કરે છે, બળને હરે છે, અત્યંત બ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે છે અને ભોગ પછી પરિણામે નીરસ થઈ પડે છે. માટે વિવેકી પુરુષોએ વિષયોથી દૂર રહેવું અને માયાવી શરીરને ધારણ કરનારી નારીને સેવવી નહિ ૩૯

હરિણીનૃત્ત

કમલવદના પીનોત્તુલ્લં ઘટાકૃતિ વિમ્રતી
સ્તનયુગમિયં તન્વી દયામા વિશાલદગંચલા ।
વિશદ્દશના મધ્યે શામા વૃથેતિ જનાઃ થમં
ત્રિદધતિ મુધા રાગાદુચ્ચેરનીદશર્ણને ॥ ૪૦ ॥

સ્ત્રીનું સુખ કમળના જેવું છે, તેનાં બન્ને સ્તનો ભરાઉં, ઉન્નત અને ઘડાના જેવાં ગોળાકૃતિનાં છે, શરીર પાતળું અને સૂક્ષ્મ છે, શ્યામા (સોણ વર્ણની અથવા તેા શિયાળામાં દિપ્ત) અને ઉનાળામાં શીતળ અંગેા ધરાવનારી તરુણી છે. તેની

આંખના છેડાઓ વિશાળ છે, હાંત મુક્તાની પંક્તિ જેવા
સ્વચ્છ છે અને ઠટિનો ભાગ કૃશ છે; આ રીતે સ્ત્રીના ઉપર
અત્યન્ત પ્રેમને લીધે આસક્ત થયેલા કામી પુરુષો સ્ત્રીઓનું
વર્ણન કરવામાં વૃથા પરિશ્રમ કરે છે. ૪૦

નાર્દૂલવિકીરિતવૃક્ષ

યચેતા મદનેપયો મૃગદશશ્ચેતઃકુરંગારયો
ધીરાણામપિ નો ભવેયુરવલાઃ સંસારમાયાપુરે ।
કો નામામૃતસાગરે ન રમતે ધીરસ્તદા નિર્મલે
પૂર્ણાનન્દમહોર્મિરમ્યનિકરે રાગાદિનક્રોજિંતે ॥૪૧॥

આ સંસારરૂપી, માયાપુરીમાં, (ગંધર્વ નગરીમાં); ડાહ્યા
માણુસોનાં મનરૂપી હરણોને હણવાને માટે સ્ત્રીઓરૂપી
કામનાં બાણો જો ન હોત, તો પછી રાગ, દ્રેષ્ઠરૂપી, મગર-
મંચોથી રહિત પૂર્ણાનન્દરૂપી મોટી મોટી ઉર્મિઓના
સમુદાયોથી સુંદર એવા નિર્મળ અમૃતસાગરમાં કયો ધીર
પુરુષ વિહાર ન કરત ? સૌ અમૃતસાગરમાં વિહાર કરત. ૪૧

સગ્ધરાવૃક્ષ

ધાલેયં વાલમાવં ત્યજતિ ન સુદતી યત્કટાક્ષૈર્વિશાલૈ-
રસ્માન્વિન્નામયન્તી લસદધરદલક્ષિતચૂતપ્રવાલા ।
નેતું વાઙ્મુલ્યકામાન્ સ્વસદનમધુના ક્રીડિતું વત્તચિત્તાન્
પુપ્પન્નીલોત્પલામે મુરજિતિ કમલાવલ્લભે ગોપલીલે ॥ ૪૨ ॥

આ બાલા (પોતાની સ્ત્રીને ઉદ્દેશીને કહે છે) જેના સુંદર
હાંત છે અને આંખનાં કામળ કુપળિયાંને પણ તિરસ્કાર કરે
તેવા જેના આંખ છે, તે પોતાની મૂર્ખતાનો ત્યાગ કરતી નથી;
પરંતુ વિશાળ કટાક્ષો મારીને અમને મોહા ઉપજાવે છે તથા
ઉઘડતા શ્યામ કમળના જેવા શ્યામ રંગના, લક્ષ્મીના પતિ

અને ગોપીઓની સાથે રાસક્રીડાં કરનારા શ્રી મુરારિ (શ્રીકૃષ્ણ) વિષે મનને અર્પણ કરીને અમે કામના રહિત થયા છીએ. તેમની સાથે વિહાર કરવા માટે અમને અહીંથી ઘેર લઈ જવાની ઇચ્છા રાખે છે. ૪

સાધ્વી શ્રીઓની પ્રશંસા.

હરિણીવૃત્ત

જનંયતિ સુતં કશ્ચિન્નારી સતી કુલમૂપણં

નિરુપમગુણેઃ પુણ્યાત્માનં જગત્પરિપાલનમ્ ।

કથમપિ ન સા નિન્દ્યા વન્દ્યા ભવેન્મહતાં યતઃ

સુરસરિદિવ ચ્યાતા લોકે પવિત્રિતભૂતલા ॥ ૪૨ ॥

પવિત્રતા શ્રીઓ પોતાનાં પવિત્ર ચરિત્રોથી ગંગા નદીની પેઠે પૃથિવીને પવિત્ર કરે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ અનુપમ ગુણવાળા અને કુલના ભૂપણરૂપ પુત્રને ઉત્પન્ન કરે છે, જે જે પવિત્ર ચરિત્રવાળો પુત્ર આપ્યા જગતનું રક્ષણ કરે છે. આવી સાધ્વી શ્રી કોઈ પણ રીતે નિંદા કરવા યોગ્ય નથી, પરંતુ મહાન્ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય હોય છે. ૪૩

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

કિં સ્થાનસ્ય નિરીક્ષણેન મુરજિહ્વાનાય ભૂમણ્ડલે

ઞ્રાતથ્યેદ્ધિરતિર્મવેદ્દટતરા મ્લક્ષ્મીચન્દનાદૌ સદા ।

સા ચૈવા યદ્દિ નાસ્તિ હન્ત સુતરાં વ્યર્થ તદન્વેપણં

સ્થાનસ્થાનધિકારિણઃ સુરધુનીતીરાત્રિકુજાવિષ્ણુ ॥ ૪૪ ॥

હે સાધ! જે અધિકારી પુરુષને પુષ્પની માળાઓ ઉપર તથા ચંદનાદિક ઉપર જે અત્યંત વૈરાગ્ય આવી ગયો હોય તો સહી સંસ્મારના પુષ્પો આપી શકે નહીં તેને આ કૃષ્ણકૃષ્ણ આત્મા શોધવાનું શું પ્રયોજન છે? કંઈ જ નથી. તેમજ જે પુરુષને

દૃઢ વૈરાગ્ય થતો નથી તેવા અનધિકારી પુરુષે ગંગાનું તટ, પર્વતોની શુદ્ધિઓ અથવા તો વનના કુંઝાદિકોનો પરમાત્માનાં ધ્યાનને માટે શોધ કરવો, એ વ્યર્થ છે; કારણ કે અનધિકારીને કોઈ પણ સ્થળે ધ્યાનનું ફળ મળતું નથી. ૪૪

જીવાત્મા બાણતાં છતાં પણ સંસારમાં ફસાય છે.

શાર્દૂલચિકીઠિતવૃત્ત

જાનન્નેવ કરોતિ કર્મ બહુલં દુઃખાત્મકં પ્રેરિતઃ

કેનાપ્યપ્રતિવાચ્યશક્તિમહિમા દેવેન મુક્તાત્મના ।

સર્વજ્ઞેન હૃદિ સ્થિતેન મનુજઃ સંસારરક્ષાક્ષણે

માંદ્યદ્વંશુદ્ધિનયોગિનોદનિપુણો નૃત્યબ્રનંગપ્રિયઃ ॥ ૪૫ ॥

સંસારનાં કર્મો ધણાંજ દુઃખ દેનારાં છે, આમ છતાં પણ હૃદયમાં વાસ કરનારા, સર્વજ્ઞ, મુક્તાત્મા, જેનો મહિમા તથા શક્તિ વાણીથી અવર્ણનીય છે. એવાં અનિર્વચનીય પરમાત્માની પ્રેરણાથી, જીવાત્મા સંસારનાં કર્મો કરે છે. પરંતુ કામ ઉપર પ્રીતિ ધરાવનારો અજ્ઞાની જીવાત્મા મદમત્ત બુદ્ધિરૂપી નટીની સાથે વિનોદ કરતો સંસારરૂપી રંગભૂમિપર નૃત્ય કર્યા કરે છે. ૪૫

શાર્દૂલચિકીઠિતવૃત્ત

કર્તવ્યં ન કરોતિ વન્ધુમિરપિ સ્નેહાત્મભિવોદિતઃ ।

કામિત્વાદવમન્યતે નિજહિતં ધીરોપ્યમીઠં નરઃ ।

નિષ્કામસ્ય ન ચિક્રિયા તનુમૃતો લોકે ક્વચિદ્દેશ્યતે

યત્તસ્માદિદમેવ મૂલમખિલાનર્થસ્ય નિર્ધારિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

પુરુષ જાતે વિવેકી હોય છે અને રુનેહી બંધુઓ પણ તેને બહુ બહુ ઉપદેશ કરે છે તો પણ કામને આધીન થઈ જવાથી કર્તવ્ય કર્મોનો ત્યાગ કરે છે અને પોતાનું હિત કરનારા. એવા તેઓના સંહુપદેશનો તિરસ્કાર કરે છે; પરંતુ કામનારહિત પુરુષને આ

જગત્ વિષે સંસારના લોગવિલાસો જોઈને જરા પણ વિઠાર થતો નથી. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે, સંપૂર્ણ અનર્થનું મૂળ કામ જ છે. ૪૬

શિશ્વરિણીવૃત્ત

યદા દેવાદીનામપિ ભવતિ જન્માદિ નિયતં ।
મહારમ્યે સ્થાને લલિતલલનાલોલમનસામ્ ।
તદા કામાર્તાનાં સુગતિરિદ્ધ સસારજલઘ્નૌ
નિમગ્નાનામુચ્ચેરતિવિષયશોકાદિમકરે ॥ ૪૭ ॥

દેવાદિકેને પણ જો મહા રમણીય એવી હવેલીઓમા રહેનારી અથવા મનની સુંદર લલનાઓની સાથે લોગની ઇચ્છા થાય છે તો તે કામાતુર દેવોને પણ મર્ત્યલોકમાં અવશ્ય જન્મ લેવો પડે છે તો પછી રતિ તથા વિષય અને શોકાદિક રૂપી મગરમચ્છોથી ભરપૂર સંસારસિંધુ વિષે સંપૂર્ણ રીતે ડૂબી ગયેલા કામાતુર પુરુષોની તો આ લોકમા કેમ જ સદ્ગતિ થાય? ૪૭

મનને શિખામાણુ

શિશ્વરિણીવૃત્ત

ન જાનીયે ચેત. ઈચ્છિદપિ હિતં લોકમહિતં
મ્રમદ્દોગાકાંક્ષાકલુપિતતયા મોહબહુલે ।
જગત્યગ્રારણ્યે પ્રતિપદમનેકાપદિ સદા
હરિધ્યાને વ્યગ્ર મય સકલતાપૈકકદને ॥ ૪૮ ॥

હે મન! તું લોગ લોગવવાની આકાંક્ષાને લીધે મલિન થઈ ગયું છે, માટે પુષ્કળ મોહથી ભરેલાં અને ડગલે ડગલે અનેક સદેહોવાળાં જગત્સૂત્રી ભયંકર અણૂયમાં સદાય ભંટક્યા કરે છે, તેથી લોકમાં માન્ય ગણાતાં એવા તારા પોતાનાં હિતની તને કિંચિત્ પણ અઘર નથી. પરંતુ તું તારાં હિતને ધ્યાનમાં લઈને સર્વ આપત્તિનો નાશ કરનારા એવા શ્રીહરિના ધ્યાન વિષે પરાયણ થા! ૪૮

લોભીને ઉપદેશ

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

સહસ્રો ગુણવાનહં સુચરિતઃ શ્લાઘાં કરોત્યાત્મનો
 નીચાનાં વિદ્ધાતિ ચ પ્રતિદિનં સેવાં જનાનાં દિજઃ ।
 યો વિત્તસ્ય જિઘૃક્ષયા સ ચ કુતો નો લજ્જતે સજ્જના-
 હોભાન્ધસ્ય નરસ્ય નો ચલુ સતાં દૃષ્ટં હિ લજ્જાભયમ્૪૯

હું ઉત્તમ વંશમાં જન્મ્યો છું, ગુણવાન છું, માશં આચરણો
 ઉત્તમ છે, આવી રીતે લોભી પુરુષ નિત્ય પોતાનાં વળાણુ કર્યા
 કરે છે અને પોતે દિવસ જાતિને હોવા છતાં પણ ધન સંપાદન
 કરવાની ઇચ્છાથી પ્રતિ દિવસ નીચ માણસોની સેવા કર્યા કરે
 છે; જે પુરુષ લોભથી આંધળો થયેલો હોય છે, તે પુરુષ
 સત્પુરુષોથી પણ લજ્જતો કે ભય પામતો નથી. ૪૯

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

નાન્નં જીર્યતિ કિંચિદૌપધવલં નાલં સ્વકાર્યોદયે
 શક્તિશ્ચંક્રમણે ન હન્ત જરયા જીર્ણીકૃતાયાં તનો ।
 અસ્માકં ત્વચુનાં નં લોચનવલં પુત્રેતિ ચિન્તાકુલો
 મ્લાયત્યર્થપરાયણોઽતિકૃપણો મિથ્યાભિમાની ગૃહી ૫૦

અત્યંત કૃપણુ એવો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ રાત દિવસ
 મિથ્યા અભિમાન કરવામાં તથા ધન સંપાદન કરવામાં તત્પર
 રહે છે અને તેની જ ચિંતાથી વ્યાકુલ રહે છે અને ધન
 સંપાદન કરતાં કરતાં જ્યારે તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે
 તે પુત્રને સંબોધીને કહે છે કે, હે પુત્ર! હવે મને ખાધેલું
 અન્ન ખેંચતું નથી, ઔષધ પણ પોતાનું પરાક્રમ કરવા સમર્થ
 થઈ શકતું નથી, હાલવા ચાલવામાં શક્તિ રહી નથી. આ
 શરીર જરાથી છૂર્ણ થઈ ગયું છે અને હવે મને આંખે પણ

દેખાતું નથી. આમ બાળાપો કરતાં કરતાં જ મરણ પામે છે. પરંતુ ઈશ્વરાગ્રાધના પડી ગયેલા નથી.

હરિણીવૃત્ત

અથ શ્વો વા મરણમાંશિવં પ્રાણિનાં કાલપાશૈ-
રાક્રિષ્ટાનાં જગતિ ભવતિ નાન્યથાત્વં કદાચિત્ ।
યદ્યપ્યેવં ન ચ્છેતુ કુચ્ચતે હા તથાપ્યથેલોભે

હિત્વા પ્રાણી હિતમેવહિતો દેવલોકાનુકૂલમ્ ॥ ૫૨ ॥

આ જગત વિશે પ્રાણીઓ કાળના પાશથી આકર્ષાયેલા છે. તેઓનું આજે અથવા તો આવતી કાલે મૃત્યુ અથવા તો અશિવ (અકલ્યાણ) થવાનું છે, તેમાં કદી પણ ફેરફાર થવાનો નથી. આવી જાતની સ્થિતિ છે, તથાપિ ખેદની વાત એ છે કે, પ્રાણી ધનનો લોભ તણુ દઈ, મનને સાંવધાન કરીને આત્માનું હિત કરવા માટે પરલોક સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી. પૈવ શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

રે રે ચિત્તમદાન્ધમાહવાંધરા મિથ્યાભેમાનાદ્વતા

વ્યર્થેયં મવતાં ધનાવનરતિઃ સંસારકારાગૃહે ।

વજ્રાનાં નિગદેન ગાત્રમમતાસંજ્ઞેન ચત્કરિચિત્

દેવગ્રાહણભિક્ષુકાદિપુ ધનં સ્વપ્નેડપિ ન વ્યેતિ વઃ ૫૨॥

અરેરે! હે ધનના મદમાં આંધળા બની ગયેલા અને સંસારના મોહને લીધે ગઢેરા ખોડ થઈ ગયેલા તથા મિથ્યા અભિમાનથી ઉદ્ભવ થઈ ગયેલા અજ્ઞાની છવડાઓ! તમે સંસારરૂપી કેદખાનામાં મારું અને તારું એમ મમતારૂપ ખેડીવડે કેદી થઈ ગયા છો અને દેવતા, ગ્રાહણ, ભિક્ષુક વગેરેને માટે સ્વમામાં પણ ધનનો વ્યય કરતા નથી; પરંતુ ધનનું રક્ષણ કયાં કરો છો, માટે તમારી આ ધનને રક્ષણ કરવાની પ્રીતિ વ્યર્થ છે. પરં

તાત્પર્ય-લોકો ધારે છે કે, અમે લક્ષ્મીનું રક્ષણ કરીએ છીએ, પરંતુ તે કોઈની યદ્દ નથી ને થશે પણ નહિ. માટે પરોપકારમાં તેનો ઉપયોગ કરવો, કે જેથી તેનું અનંત ફળ મળે.

સ્વધરાવૃત્ત

નામ્યસ્તો ધાતુવાદો ન ચ યુવતિવશીકારકઃ કોપ્યુપાયો
નો વા પૌરાણિકત્વં ન સરસકવિતા નાપિ નીતિર્ન ગીતિઃ ।
તસ્માદર્થોચિનાં યા ન ભવતિ ભવતઃચાતુરી કાપિ વિદ્વન્
જ્ઞાત્વેત્યં ચક્રપાણેરનુસર ચરણામ્ભોજયુગ્મં વિભૂત્યૈ ॥૫૩॥

હે વિવેકી જીવડા! તું નથી ભણ્યો કીમિયાની વિદ્યા, તેમ તરુણીઓને વશ કરવાની પણ એકે વિદ્યા ભણ્યો નથી, પુરાણ વિદ્યાને પણ જાણતો નથી, રસિક કવિતા પણ કરી જાણતો નથી, નીતિ પણ જાણતો નથી, સંગીત વિદ્યા પણ જાણતો નથી. આ રીતે ધન સંપાદન કરનારાઓની જે ચાતુરીઓ છે, તેવી કોઈ પણ ચાતુરી તારામાં નથી. આમ સમજીને હવે તું દૈવી સંપત્તિ મેળવવા માટે ચક્રપાણિનાં ચરણકમળનું શરણ લે. ૫૩

સ્વધરાવૃત્ત

અર્થેભ્યોઽનર્થજાતે ભવતિ તનુભૃતાં યૌવનાદિષ્વચશ્ચ
પિત્રાદ્યૈરર્જિતેભ્યોઽનુપરુતિમતિભિઃ સ્વાત્મના વર્જિતેભ્યઃ ।
યસ્માદ્દુઃસ્વાકરેભ્યસ્તમનુસર સદા મદ્ર લક્ષ્મીવિલાસં
ગોપાલં ગોપકાન્તાકુચકલશતદીકુંકુમાસંગરંગમ્ ॥ ૫૪ ॥

પિતા, પ્રપિતામહ વગેરેએ મેળવેલું અથવા તે પોતે જાતે મેળવેલું ધન દુઃખની મોટી ખાઈ ગણાય છે. આ પરોપકારમાં નહિ વાપરતાં ધનોથી પુરુષોને યૌવનમાં અવશ્ય દુઃખો થાય છે. માટે હે ભાઈ! લક્ષ્મીના પતિ, ગોપોનું પાલન કરનારા, ગોપીનાં કુચરૂપી કળયોની સાથે આસિંગન કરતાં લાગી ગયેલ કેસરવડે રંગાયલા શ્રી વિષ્ણુની તું સદાય સેવા કર. ૫૪

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

માયત્તાર્કિકતાન્ત્રિકાદ્વિપઘટાસઘટ્ટપચાનન
સ્તદ્દદ્દત્તકૃતાન્તવૈદ્યકકલાકલ્પોઽપિ નિર્ઝિકચન ।
યત્ર કાપિ ધનાશયા કૃશતનુર્ભૂપાલસેવાપરા
જીવનેવ મૃતાયતે કિમપર સસારદુઃસાગરે ॥ ૫૫ ॥

મદમત્ત તર્કશાસ્ત્રીઓ તથા તત્ત્વશાસ્ત્રીઓરૂપી ગજ
ઘટાની સાથે યુદ્ધ કરવામા સિંહ સમાન હોય અથવા તો
ગર્વિષ્ઠ એવા કાળના સમાન પ્રચંડ હોય અથવા તો વૈદ્યવિદ્યામા
કુશળ હોય તો પણ નિર્ધન પુરુષ ધનની આશાથી હુરકોઈ
પણ સ્થળે જઈને રાજાની સેવા કરે છે તથા સંસારરૂપી
દુઃખસમુદ્રમા જીવતા જ મરણનું દુઃખ અનુભવે છે અરેરે!
આના કરતા વિશેષ દુઃખ તે કયું હોય ? ૫૫

શિતરિણીવૃત્ત

જગામ વ્યર્થ મે વહુદિનમથાર્થાર્થિ તનયા
કુભૂમિપાલાના નિકટમનિદોષાકુલમતે ।
હરિધ્યાનવ્યગ્ર મવિતુમધુના વાઙ્છતિ મન
કચિદ્ગાતીરે તરુણતુલસીસૌરભમરે ॥ ૫૬ ॥

હે પુત્રો ! મારી બુદ્ધિ મલિન કર્મના યોગથી વ્યાકુળ
થઈ ગઈ હતી, તેથી મે નાશવત ધન સપાદન કરવા માટે
દુષ્ટ રાજાઓની સેવા કરવામા ઘણા દિવસોને ફ્રાગટ જુમાવી
દીધા પરંતુ હવે મારા મનમા એવી ઇચ્છા થઈ છે કે, નવ
પક્ષવ તુળસીઓના મુગધથી બહેકી રહેલા ગંગા નદીના કોઈ
તીર ઉપર બેસીને શ્રીહરિના ધ્યાનમા પરાયણ થાઉં. ૫૬

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

અચ્છાશાય સદા રન્દન્તિ પૃથક્તા છુત્તશમવટા સ્ત્રિયો
વાસોમી રહિતા વહિર્યવહૃતૌ નિયોન્તિ નો રજ્જયા ।

ગેહાદગળમાર્જનેડપિ ગૃહિણા યસ્યેતિ દુર્જીવિત
 યદ્યપ્યસ્તિ તથાપિ તસ્ય ત્રિરતિનોદેતિ ચિત્ર ગૃહે ૫૭॥
 છોકરાઓ મને ખાવા આપો, ખાવા આપો, એમ કહીને
 રાત દહાડે અજને માટે ટળવળતા હોય, અજના અભાવે સ્ત્રી
 ઓના ઠકો પણ દુર્ગળ થઈ ગયા હોય અને પહેરવાને માટે વસ્ત્ર
 પણ નહોવાથી સગા સાગવાને મળવા માટે, તેમ કોઈ વ્યાવ
 હારિક કાર્યને માટે લગ્નની મારી ધરની બહાર નિકળી શકતી ન
 હોય, તેમ ધરતુ આગણુ વાળવાને પણ બહાર નિકળી શકતી ન
 હોય, આવુ દુ ખી જીવિત ગાળ્યા છતાં પણ ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને
 ધરના હપર વૈરાગ્ય આવતો નથી, એ આશ્ચર્યની વાત છે. ૫૭
 ગાર્હલવિકીરિતશ્રુત

હિજાકાસમગદ્રોદરમદામેદગ્ગરૈરાકુલા
 શ્લેષ્માદૈરપિ નિદ્રયા ત્રિરહિતા મન્દાનલાડપાશન ।
 તારણ્યેડપિ વિલોપયતે વહુવિધો જીવા દરિદ્રેશ્વરા
 હા કષ્ટ કથમીદશ મગતત મસારદુસાગરે ॥ ૫૮ ॥

હેકડી, ઉધરસ, ભગદર, મહામેદ, જ્વર (તાવ), કફ
 વગેરે અનેક રોગોથી પીડા થાય છે, જઠરાગ્નિ મદ પડી જાય
 છે, પેટ ભરીને ખાઈ શકાતું નથી, નિદ્રા આવતી નથી, નિર્ધન
 સ્થિતિ ભોગવવી પડે છે આવી રીતે અનેક પ્રકારના દુ ખો
 તરણુવસ્થામા પણ જીવને ભોગવવા પડે છે અને બહુ દુ ખો
 પોતાની દૃષ્ટિથી જુવે છે, છતાં પણ જીવ ભગવાનના ચરણનું
 સેવન કરતો નથી અરેરે ! આ સમારરૂપી દુ ખદાયક
 સિધુમા શું આવુ દુ ખ જ સમાયલુ છે ? ૫૮

યસન્દતિલ્કાશ્રુત

આરમ્ય ગર્ભવસન્તિ મરણાવસાન
 યદ્યપ્તિ જીવિતુમશ્નમનેકકાશ્મ્ ।

જન્તોસ્તથાપિ ન સુખં સુખવિભ્રમોઽયં !

યદ્વાલયાં રતિરનેકવિમૂર્તિભાજઃ ॥ ૫૯ ॥

આ જગતમાં ગંભીરવાસંથી માંડીને મરણ પર્થક આખા
જીવંતમાં પ્રાણીને લેશભર સુખ મળતું નથી. જે કંઈ સુખ
જેવું લાગે છે, તે તો સુખના ભ્રમરૂપ છે. ખરું સુખ નથી.
તેમ જ સ્ત્રીની સાથે સુરતાદિક સુખ ભોગો તથા વૈભવો
પણ આપાત્તઃ રમણીય છે, પરંતુ પરિણામે દુઃખદાયક
થઈ પડે છે. માટે જ્ઞાનીએ સંસારનો ત્યાગ કરી દેવો. ૫૯
શાર્દૂલવિકીરિતવૃક્ષ.

સન્ત્યર્થા મન સશ્ચિતાશ્ચ વહુધ્રાઃ પિત્રોદિભિઃ સામ્પ્રતં :

વાણિજ્યૈઃ કૃષિભિઃ કલાભિરપિ તાન્વિસ્તારયિષ્યામિ વઃ

દે પુત્રા इति भावयन्ननुदिनं संसारपाशावलिं :

હેત્તાયં નુ કથં મનોરથમયી જીવો નિરાલમ્બતઃ ॥ ૬૦ ॥

હું પુત્રો! મારા પિતા, પિતામહ વગેરેએ હીરા, માણેક,
સુવર્ણ, રુપું વગેરે અનેક ધન એકઠું કરીને મને સોંપ્યું છે
અને મેં પણ હમણાં તેમાં વધારો કર્યો છે અને હવે હું
વ્યાપારો કરીને, ખેતીપાડી કરીને તથા ખીજી કળાઓવડે
તમારા માટે તે ધનમાં મોટો વધારો કરીશ. આવા આવા,
અજ્ઞાની જીવો રાત દહાડો વિચાર કર્યો કરે છે, પરંતુ તે
નિરાધાર જીવ મનોરથરૂપ, સંસારની ફાંસીને કેવી રીતે
કાપશે? કોઈ પણ રીતે કાપી શકે, એમ જણાતું નથી. ૬૦

તાત્પર્ય-અજ્ઞાની જીવ પુત્રો તથા પૌત્રોને માટે રાત
દહાડો અનેક મનોરથો કર્યા કરે છે અને વધારે ને વધારે
સંસારના પાશમાં બંધાતો જાય છે અને છેવટે તેમાંથી છૂટવા
માટે તેની પાસે કોઈ પણ ઉપાય રહેતો નથી. ૬૦

વસન્તતિલકાવૃત્ત

માતા મૃતા જનયિતાપિ જગામ શોઘ્ર
લોકાન્તર તવ ફલત્રસુતાદયોઽપિ ।
ઘ્રાતસ્તથાપિ ન જહાસિ મૃયામિમાન
દુઃસાત્મકે વપુષિ મૂઘ્રકુદર્પકૃપે ॥ ૬૧ ॥

માતા મરી ગઈ, પિતા પણ સત્વર સ્વર્ગલોકમા
પધાર્યા, સ્ત્રી અને પુત્રો પણ સ્વર્ગે ગયા, તો પછી હે બાઈ
તું હું ખત્રી ભરેલા મૂન, નરક, માસ, રધિર, લોટ, લાળ
વગેરે અપવિત્ર પદાર્થોના અને ગર્વના એક કૂવા સમાન
આ દેહને માટે મિથ્યા અભિમાન હજી પણ છોડતો નથી,
એ મોટા આશ્ચર્યની વાત છે ૬૧

મદાકાન્તાશૃત

કામવ્યાઘ્રે કુમતિફણિનિ સ્યાન્તદુર્વારનીદે
માયાસિંદીવિહરણવને લામમલ્લૂકમીમે ।
જન્મન્યસ્મિન્ મયતિ વિરતિ સજ્જનાનાં કદાચિ
સત્ત્વજ્ઞાનાં વિષયવિષમાકળ્પકાકીર્ણવાર્દયે ॥ ૬૨ ॥

તત્ત્વજ્ઞાની એવા મત્પુરુષોને જન્મરૂપી ભયકર અરણ્ય
ઉપર કોઈ પણ દિવસ પ્રીતિ થતી જ નથી કારણ કે તેમા
કામરૂપી વાઘ રહેલા છે, અંત ક્ષયરૂપી દરમા કુમતિરૂપી
નાગેણુ નિવાસ કરે છે, માયારૂપી સિંદુપુ અને લોભરૂપી
રૈંછોથી તે વન મદા ભયકર હોય છે તથા તે વનના પ્રાત
પ્રદેશે વિષયરૂપી વિષય ઠટકોથી ભરપૂર હોય છે. ૬૨

શાર્દૂલવિક્રાંદિતૃણ

સ્વાધીને નિષ્ટસ્થિતેઽપિ વિમલજ્ઞાનામૃતે માનમે
વિમ્યાત્તે મુનિસેવિતેઽપિ કુધિયા ન ગ્લાન્તિ તીર્થ દ્વિજા
યત્તત્કષ્ટમહો વિષેકરદિતાસ્મીર્થાર્થિનાં કુ સિતા
યત્ર લાપ્યટૃયામટન્તિ જલધૌ મગ્નન્તિ દુ ત્વાકરે ॥ ૬૩ ॥

મહા વિખ્યાત, વસિષ્ઠાદિક મુનિઓએ સેવેલાં, નિર્મળ
જ્ઞાનામૃતથી ભરપૂર, પવિત્ર માનસિક સરોવર પોતાની
સમીપમાં હોવા છતાં પણ સારાસારના વિવેકથી રહિત ધ્યા-
નમાં તથા બીજાઓ તીર્થ, મેળવવાની ઇચ્છાથી દુઃખો વેડીને
પણ રણવગડામાં આડા અવળા ભટકે છે અને છેવટે સંસાર-
રૂપી દુઃખની ખાણરૂપ સમુદ્રમાં ડૂબી મરે છે. , અરેરે ! એ
કેટલી બધી દુઃખની વાત છે ! ૬૩ (-)

યસન્તતિલકાવૃત્ત

ત્વત્સાક્ષિકં સકલમેતદવોચમિથ્યં ॥

1 ભ્રાતર્વિચાર્યં ભવતા કરણીયમિષ્ટમ્ ।

યેનેદશ ન ભવતિ ગવતોઽપિ કપું

શોકાકુલસ્ય ભવસાગરમગ્નમૂર્તે ॥ ૬૪ ॥

હે ભાઈ ! મેં તારા સમક્ષમાં જે સર્વ કશું, તેને વિચાર
કરીને તારે એવાં ઉત્તમ કર્મ કરવાં, કે જે કર્મ કરવાથી તને
કરીને ભવસાગરમાં ડૂબી જઈને શોક કરવાનો દુઃખદાયક
સમય આવે નહિ. અર્થાત્ તું ઉત્તમ કર્મ કર, કે જેથી તને
પરશ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થાય. ૬૪

શાર્દૂલવિનીલિતવૃત્ત

યત્પ્રીત્યર્થમનેકધાઽલભિ મયા કષ્ટેન વસ્તુ પ્રિયં

સ્વસ્થાશાકચલીકૃતેન વિકલીમાર્ગ દધાતેન મે ।

તત્સર્વં વિલય નિનાય ભગવાન્ યો લીલયા નિર્જરો

માં દિત્વા જરયાકુલીકૃતતનું કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૬૫॥

તે સર્વનો નાશ કરી નાંખ્યો. અને મારા શરીરને પણ જરા-
વસ્થાથી-વૃદ્ધાવસ્થાથી વ્યાકુળ કરી દીધું છે; માટે હું તે કાળ-
રૂપી પરમાત્માને પ્રણામ કરું છું. ૬૫

કાળ માહાત્મ્ય

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

આયુર્વેદવિદાં રસાશનવતાં પંથ્યાશિનાં યત્નતો .

વૈદ્યાનામપિ રોગજન્મ વપુષો હ્યન્તર્યતો દ્વિયતે .

દુશ્ચક્ષુઃકવલીકૃતત્રિભુવનો લીલાવિહારસ્થિતઃ

સર્વોપાયવિનાશનૈકચતુરઃ કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥ ૬૬ ॥

જે વૈદો આયુર્વેદને જાણે છે; આરોગ્યને માટે રસાયણો
ખાય છે અને યત્નપૂર્વક પિથ્ય લોજન કરે છે, આટલું કર્યા છતાં
પણ તેઓના શરીરમાં રોગ જોવામાં આવે છે; અને તેઓ
અંતકાળનાં લોગ થઈ પડે છે. જે કાળ ભયંકર દૃષ્ટિપાત કરીને
ત્રણ ભુવનનો રમત માંત્રમાં ફાળિયો કરી જાય છે; અને લોકો
તેનાથી બચવા માટે અનેક ઉપાયો કરે છે, પરંતુ તેના સર્વ
ઉપાયોનો નાશ કરવામાં કાળ મહાન્ ચતુર છે. તે કાળરૂપી
પરમાત્માને હું નમસ્કાર કરું છું. ૬૬

મન્દાક્રાન્તાવૃત્ત

દદ્યં પ્રાયો વિકલમશિલં કાલંસર્પેણ વિદ્યં

ઋરેણેદં શિવશિવ મુને શ્રી રક્ષાપ્રકારમ્ .

અસ્યાસ્ત્યેકં ગૃણુ મુરરિપોધ્યાનિપીયંપાનં .

ત્યક્ત્વા નાન્યત્કિમપિ ભુવને દ્વિયતે શાસ્ત્રદષ્ટ્યા ॥ ૬૭ ॥

હો મુનિ! કાળરૂપી કૂર સર્પ આખા જગતને ઠરડ્યો છે;
તેથી જગત્ વિકલ બની ગયું છે. શિવ! શિવ! હવે તેની રક્ષાનો
ઉપાય મને કહો. તેનો ઉત્તર આપતાં મુનિ બોલ્યા કે; -શાસ્ત્ર-
દૃષ્ટી વિચાર કરી જોતાં તો કાળરૂપી સર્પ કંડેલા પુરુષને

ખચવાનેા શ્રી મુશગ્નિના ધ્યાનરૂપી અમૃતનું પાન કરવારૂપી
એક જ ઉપાય છે તે છોડીને આ જગતમાં ખીજું કોઈ પણ
ઓપધ જોવામાં આવતું નથી. ૬૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ઋશ્ચિત્ત્વન્દતિ કાલકર્મશકરાટ્ટવિનષ્ટ હટા
દુત્ત્વૃષ્ટ તનય વિલોમય પુરત પુત્રેતિ હા હા ક્ષચિત્ ।
કશ્ચિન્નર્તકનર્તકીપન્નિવૃત્તો નૃત્યત્યહો કુત્રચિ
ચિત્ર સમૃત્તિપદ્ધતિ પ્રથયતિ પ્રીતિશ્ચ કષ્ટશ્ચ ન ॥ ૬૮ ॥

કોઈક ઠેકાણે ઠાણે લયકર હાથવડે બાજારકારથી પોતાના
ઉત્તમ પુત્રને હરી લીધેયો હોવાથી કોઈ પુરુષ, હાથ દીકરા ।
હાથ દીકરા । એમ જૂમ પાડીને રહે છે, ત્યારે કોઈક ઠેકાણે
કોઈ પુરુષ નર્તકીઓથી વિટાઈને આનંદમાં નૃત્ય કરે છે.
આ રીતે સસારની વિચિત્ર પદ્ધતિ અમને પ્રીતિ પણ ઉપજાવે
છે અને ણિત્ર પણ કરે છે ૬૮

ઓતિરરમ્ય

વસન્તતિલામૃત

સા રાગિણી યદિ ભવેદથગા વિવર્ણા
વાલાપ્રિયા શશિમુખી રમિકસ્ય પુસ ।
શત્યાયતે હૃદિ તથામરણ વૃશાંગી
યત્તસ્ય સા વિગતનિઙ્સરોરુહાશ્લી ॥ ૬૯ ॥

કોઈ રસિક પુરુષને અદ્રમુખી અને ઉઘડેલા કમળના
જેવા નેત્રવાળી સુંદર સ્ત્રી હોય છે, તથાપિ તે સ્ત્રી ત્યારે માદી
પડે છે અથવા તે તેનું મુખ કરમાઈ જાય છે ત્યારે તેના
પતિના મનમાં ખેદ થાય છે. આ રીતે સુંદર સ્ત્રીના પતિને
પણ મરણ પર્યંત સ્ત્રી શત્રુમમાન થઈ પડે છે ૬૯

૧ રાજ્યમાં સુખ નથી.

વસન્તતિલકાવૃત્ત

નિષ્કંટકેऽપિ ન સુખં વસુધાધિપત્યે

કસ્યાપિ રાજતિલકસ્ય યદેષ દેવઃ ।

વિશ્વેશ્વરો ભુજગરાજવિભૂતિભૂષો

હિત્વા તપસ્યતિ ચિરં સકલા વિભૂતિઃ ॥ ૭૦ ॥

આખી પૃથ્વીનું શત્રુરહિત રાજ્ય મેળવીને પણ કોઈ મહાન રાજ્યએ સુખ મેળવ્યું નથી. કારણ કે વૈભવોની પોછળ દુઃખો જ ઉભેલાં હોય છે. એટલા માટે જ આખા વિશ્વના ઈશ્વર એવા ભગવાન મહાદેવ સર્વ વિભૂતિઓનો ત્યાગ કરી, શરીર ઉપર ચિંતાભરમ ચોળી, મોટા સપોને આલૂપણ તરીકે ધારણ કરીને, ઘણા કાળ થયાં તપશ્ચરણ કરે છે. ૭૦

ભાગ્યાધીન સંપત્તિ છે

શિશ્વરિણીવૃત્ત

કદાચિત્કષ્ટેન દ્રવિણમધમારાધનવશા-

ન્મયા લબ્ધં સ્તોકં નિહિતમવનૌ તસ્કરમયાત્ ।

તતો નૈજે કશ્ચિત્કચિદપિ તદાલુર્વિલગ્નહે

ન યલ્લબ્ધોઽપ્યર્થો ન ભવતિ યદા કર્મે વિપમમ્ ॥ ૭૧ ॥

મેં અધમ પુરુષની દુઃખથી સેવા કરીને જે થોડું ધન મેળવ્યું હતું, તે ચોરનો લયથી પૃથ્વીમાં દાટ્યું હતું. પરંતુ કોઈ ઉદર તે ધનને ત્યાંથી પોતાના દરમાં ઘસડી ગયો. માટે જ્યારે ભાગ્ય અવળ થાય છે ત્યારે મેળવેલું ધન પણ નાશ પામે છે. ૭૧

શિશ્વરિણીવૃત્ત

સ્વયં ભોક્તા દાતા વસુ સુવહુ સંપાદ્ય ભવિતા

કુટુમ્બાનાં પોષ્ટા ગુણનિધિરશેષેષ્ચિત્તનરઃ ।

इति प्रत्याशस्य प्रबलदुरितानीतचिधुरं

शिरस्यस्याकस्मात्पतति निधनं येन भवति ॥ ७२ ॥

હું ઘણું ધન એકઠું કરીને મોટો ધનાઢય થઈશ, તે ધનવડે કુટુંબીઓનું પોષણ કરીશ, ગુણનો ભંડાર થઈને રહીશ અને સર્વે મનુષ્યો મને ચહાશે. આવી અનેક આશાઓમાં મનુષ્ય મદમત્ત થઈ જાય છે. પરંતુ એટલામાં તો તેનાં મહા પ્રબળ પાપોને લીધે તેના મસ્તક ઉપર અણુચિત્તો કાળ આવીને પડે છે કે, જેથી તેનું મરણ નિપજે છે અને મનના મનોરથો મનમાં રહી જાય છે. ૭૨

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

માનુર્ભૂવલયપ્રવક્ષિણગતિઃ ક્રીડારતિઃ સર્વદા
ચન્દ્રોપ્યેય કલાનિધિઃ કવલિતઃ સ્વર્માનુના દુઃખિતઃ ।
હાસં ગચ્છતિ વર્ધતે ચ સતતં ગીર્વાણવિશ્રામભૂ-
સ્તત્સ્થાનં સત્તુ યત્ર નાસ્ત્યપહતિઃ ક્લેશસ્ય સંસારિણામ્ ॥૭૩॥

ક્રીડાપરાયણ સૂર્યને પણ નિત્ય પૃથ્વીના મંડળને પ્રદક્ષિણા કરવી પડે છે તથા રાહુ પર્વને દિવસે તેનો આસ કરીને તેને દુઃખ દે છે તેમ જ કળાના નિધિરૂપ ચંદ્રને પણ રાહુ આસ કરીને દુઃખ દે છે. દેવોની નિવાસભૂમિરૂપ સ્વર્ગનો પણ નિત્ય નાશ અને ઉત્પત્તિ થયા કરે છે. આ રીતે પ્રાણીઓના કલેશનો નાશ કરીને સુખ આપે તેવું કોઈ પણ સ્થાન નથી. માત્ર એક પ્રહ્લધામ જ સુખદાયક છે. ૭૩

વસન્તતિલ્કાવૃત્ત

મૂમળ્ડલં લયમુપૈતિ ભવત્યવાધં
લઙ્ઘાત્મકં પુનરપિ પ્રલયં પ્રયાતિ ।
આવર્તતે સકલમેતદનંતવારં

બ્રહ્માદિભિઃ સમમદો ન સુખં જનાત્તામ્ ॥ ૭૪ ॥

આ ભૂમંડળ અડચણ વગર લય પામે છે, ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછું લય પણ પામે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ આપું

બ્રહ્માડ બ્રહ્માદિક દેવોની સાથે અનતવાર ઉત્પન્ન થઈને પાછું નાશ પામે છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે અરેરે ! આ પૃથ્વીપર મનુષ્યોને બ્રહ્મધામ વિના કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ નથી. ૭૪

અર્થની અનર્થતા

શિશ્વરિણીવૃત્ત

અહોઽત્યયેઽપ્યયે શ્રુતિશતગુરુભ્યામવગતે
નિપિદ્ધત્વેનાપિ પ્રતિદિવસમાધાવતિ મનઃ ।

પિશાચસ્તન્નેવ સ્થિરરતિરસારેઽપિ ચપલો

ન જાને કેનાસ્ય પ્રતિકૃતિરનાર્યસ્ય ભવિતા ॥ ૭૫ ॥

અરેરે ! અર્થ, અનર્થનું કારણ છે, એમ સેંકડો શ્રુતિ-વચનોથી અને ગુરુવચનોથી બાણ્યું, તેનો નિષેધ કરનારાં વચનો પણ સાલજ્યા, છતાં પણ પ્રતિદિવસ મન અનર્થકારક ધનની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ચપલ એવા પુરુષ, પિશાચ થઈને અસાર એવા ધનની ઉપર પણ અત્યંત પ્રીતિ બાધી બેસે છે. અરેરે ! મને ખબર પડતી નથી કે, હવે અનાર્ય (નીચ) એવા મનને અનર્થરૂપ અર્થથી પાછું વાળવાનો કેવી રીતે ઉપાય કરવો ? ૭૫

સંસારમાં ભટક્યા છતાં હજી સૂધી પણ તને યુગદાયક વિરતિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી? અર્થાત્ હવે શાંત થા. ૭૬

શિગરિણીવૃત્ત

અહં શ્રાન્તોઽધ્વાનં बहुविधमतिक्रम्य विषमं
धनाकांक्षाक्षितः कुतपतिसुखालोकनपरः ।

इदानीं केनापि स्थितिमुदरकूपस्य भरणे

कदन्नेनारण्ये कचिदपि समीहे स्थिरमतिः ॥ ७७ ॥

મારે આશુવિકા માટે ધન સંપાદન કરવાની ઈચ્છાથી અનેક દુષ્ટ રાજાઓનાં મુળ જોવાં પડ્યાં અને તે રાજાઓને મળવા માટે અનેક દેશોમાં જવા માટે અનેક બાતના ભયંકર માર્ગો ઉલ્લેખતાં ઉલ્લેખતાં હું યાદી પણ ગયો. માટે હવે તો હું હરકોઈ મુદ્ર અગ્રથી મારો આ ઉદરરૂપી કૂવો પૂરવા માટે મનને સ્થિર કરીને કોઈ પણ અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની ઈચ્છા રાખુ છું. ૭૭

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

सा गोपीं सुहृदां निवारितसुधास्वादाधुना कागम-
त्ते धीरा धरणीधरापकरणीभूता ययुः कापरे ।

ते भूषा भवभीरवां भवरताः कागुर्निरस्तारयां

हा कष्टं क ल गम्यते न हि सुखं काप्यस्ति लोकत्रये ॥ ७८ ॥

અમૃતના રસનો સ્વાદ પણ જેની આગળ તુલ્ય છે એવી સ્નેહી જનોની ગોઠડીઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતી રહી? રાજાઓનો પણ ઉપકાર કરનારા વીરપુરુષો પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા? શત્રુઓનો, સંહાર કરનારા અને સંસારના ભયથી ડરીને શિવની ભક્તિ કરનારા રાજાઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ ગયા? અરે રે!! હવે હું ક્યાં જાઉં અને શું કરું? વિચાર કરતાં ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે મુળ જોવામાં આવતું નથી.

બ્રહ્માઠ બ્રહ્માદિક દેવોની સાથે અનતવાર ઉત્પન્ન થઇને પાછું નાશ પામે છે અને પાછું ઉત્પન્ન થાય છે અરેરે ! આ પૃથ્વીપર મનુષ્યોને બ્રહ્મધામ વિના કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ નથી ૭૪

અર્થની અનર્થતા

શિખરિणीवृत्त

अहाऽत्यर्थेऽप्यर्थे श्रुतिशतगुरुभ्यामवगते
निपिद्धत्वेनापि प्रतिदिवसमाधावति मनः ।

पिशाचस्तत्रैव स्थिररतिरसारेऽपि चपलो

न जाने केनास्य प्रतिवृत्तिरनार्थस्य भविता ॥ ७५ ॥

અરેરે ! અર્થ, અનર્થનું કારણ છે, એમ સંકડો શ્રુતિ વચનોથી અને ગુરુવચનોથી જાણ્યું, તેનો નિષેધ કરનારા વચનો પણ સાલળ્યા, છતાં પણ પ્રતિદિવસ મન અનર્થકારક ધનની પાછળ દોડ્યા કરે છે અને ચપળ એવા પુરુષ, પિશાચ થઇને અસાર એવા ધનની ઉપર પણ અત્યંત પ્રીતિ બાધી બેસે છે અરેરે ! મને ખબર પડતી નથી કે, હવે અનર્થ (નીચ) એવા મનને અનર્થરૂપ અર્થથી પાછું વાળવાનો કેવી રીતે ઉપાય કરવો ? ૭૫

શિખરिणीवृत्त

अरे चेतश्चित्र भ्रमसि यदपास्य प्रियतम

मुकुन्द पार्श्वस्थ पितरमपि मान्य सुमनसाम् ।

वहि शब्दाद्यर्थे प्रवृत्तिचपले क्लेशबहुले

न ते ससारेऽस्मिन्भवति सुखदाद्यापि विरति ७६

હે મન ! તારા હૃદયકમળમાં બિરાજમાન થયેલા, દેવોમાં પણ માન્ય, સર્વ જગતના પ્રિયતમ પિતા એવા શ્રી મુકુન્દનો ત્યાગ કરી તું આ સસારમાં સ્વભાવથી જ ચપળ, પુષ્કળ કલેશ વાળા શબ્દ, સ્પર્શ, આદિ વિષયોમાં ભટક્યા કરે છે અને

સંસારમાં ભટક્યા છતાં હજી સૂધી પણ તને સુખદાયક વિરતિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી? અર્થાત્ હવે શાંત થા. ૭૬

શિવરિણીવૃત્ત

અહં શ્રાન્તોઽધ્યાનં बहुभिध्ममतिक्रम्य विषमं
धनाकांक्षाक्षिप्त. कुतूपतिसुखालोकनपर. ।

इदानीं केनापि स्थितिमुदरकूपस्य भरणे
कदन्तेनारण्ये कचिदपि समीहे स्थिरमतिः ॥ ७७ ॥

મારે આજીવિકા માટે ધન સંપાદન કરવાની ઇચ્છાથી અનેક દુષ્ટ રાજાઓના સુખ જોવાં પડ્યાં અને તે રાજાઓને મળવા માટે અનેક દેશોમા જવા માટે અનેક જાતના ભયંકર માર્ગો ઉદ્ભવતાં ઉદ્ભવતાં હું થાકી પણ ગયો. માટે હવે તો હું હરકોઈ દુઃખ અનથી મારો આ ઉદરરૂપી કૂવો પૂરવા માટે મનને સ્થિર કરીને કોઈ પણ અરણ્યમાં નિવાસ કરવાની ઇચ્છા રાખુ છું. ૭૭

શાર્દૂલવિકીટિતવૃત્ત

सा गोप्त्री सुहृदां निवारितसुधास्वादाधुना कागम-
त्तं धीरा धरणीधरोपकरणीभूता ययुः कापरे ।

ते भूषा भयभीरवो भवरताः कागुर्निरस्तारयों

हा कष्टं क च गम्यते न हि सुखं काप्यस्ति लोकत्रये॥७८॥

અમૃતના રસનો રવાદ પણ જેની આગળ તુચ્છ છે એવી રનેહી જનોની ગોહડીઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતી રહી? રાજાઓનો પણ ઉપકાર કરનારા વીરપુરુષો પણ કોણ જાણે ક્યાંએ જતા રહ્યા? શત્રુઓનો સહાર કરનારા અને સંસારના ભયથી ડરીને શિવની ભક્તિ કરનારા રાજાઓ પણ કોણ જાણે ક્યાંએ ગયા? અરે રે!! હવે હું ક્યા જાઉં અને શું કરું? વિચાર કરતાં ત્રણે લોકમાં કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ જોવામાં આવતું નથી.

ભરતભૂમિને માટે ખેદ

શિતરિણીવૃત્ત

ઉદાસીનો દેવો મદનમધન* સજ્જનકુલે

કલિક્રીડાસક્ત કૃતપરિજન. પ્રાકૃતજન. ।

ઈથં મ્લેચ્છાક્રાન્તા ત્રિદશતટિની ચોભયતટે

કથં ભ્રાતઃ સ્યાતા કથય સુકૃતીન્ કુપ્ર વિભય ॥૭૧॥

હે ભાઈ! કામનો નાશ કરનારા ભગવાન્ શકર હમણા સત્પુરુષોના ઉપર ઉદાસ થઈ ગયા છે, મનુષ્યો પણ પ્રાકૃત બની જઈને પોતાના પરિવાર સાથે પાપકર્મમા રચીપચી રહ્યા છે અને ગંગાનદીના ઉભય તટ પણ મ્લેચ્છોથી ભરપૂર થઈ ગયા છે. આવી સ્થિતિ થવાથી, હે પુણ્યશીલ ભાઈ! કહે, હવે આપણે ક્યાં જઈશું? અને કેવી રીતે નિર્ભય સ્થાનમા નિવાસ કરીશું? ૭૬ શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

નિસ્સારા વસુધાધુના સમજનિ પ્રૌઢપ્રતાપાનઙ-

જ્વાલાજાલસમાકુલા દ્વિપથદાસંઘટ્ટવિક્ષોમિતા ।

મ્લેચ્છાનાં રથવાજિપત્તિનિવહેરુન્મૂલિતા કીદૃશી

ય વિદ્યા ભવિત્તેતિ હન્ત ન સખે જાનીમહે મોહિતાઃ ૮૦

હમણા આ આર્યભૂમિ મ્લેચ્છોના પ્રૌઢ પ્રતાપરૂપી અગ્નિજ્વાળાથી વ્યાકુળ થવાથી તથા મ્લેચ્છોના હાથીઓના સમૂહોના પરસ્પર અથડાવાથી થરથર કંપતી હોવાથી નિર્વાર્ય બની ગઈ છે અને મ્લેચ્છોના રથો, ઘોડાઓ અને પાળાઓના સમૂહો પોતાના પગરવોથી ખોદી નાખી છે હે મિત્ર! આ બધું જોઈને અમે ગભરાટમા પડી ગયા છઈએ અને હવે અમારી પ્રજાવિધાની કેવી ગતિ થશે, તે અમે જાણી શકતા નથી ૮૦

ગંગામાહાત્મ્ય

મગ્ધરાત્રુત

વેદો નિવેદમાગાદિહ નમનમિયા બ્રાહ્મણાનાં વિયોગા-

દ્વૈયાસિકયા ગિરાંડપિ ષ્ચિદપિ વિરલાઃ સામ્પ્રત સન્તિ દેશે ।

इत्थं धर्मे विलीने यवनकुलपतौ शासति क्षोणिर्विभं ।
नित्यं गंगावगाहान्भवति गतिरितः संसृतेरर्थसिद्धौ ॥ ८१ ॥

જિજ્ઞાસુ ત્યારથી યવન રાજાઓ આ ભરતભૂમિ પર રાજ્ય કરવા લાગ્યા છે ત્યારથી જ મારે યવનોને પ્રણામ કરવા પડશે, આવી બીકથી વેદોએ સંન્યાસ ધારણ ક્યો છે. વિદ્વાન્ પ્રાણણોને અભાવે વેદવ્યાસે રચેલાં પુરાણો પણ હુમણું કોઈક જ દેશમાં જોવામાં આવે છે અને ત્યાં પણ તેના થોડો જ પ્રચાર જોવામાં આવે છે. આવી રીતે યવન રાજાઓ પૃથ્વી ઉપર રાજ્ય કરવા લાગ્યા ત્યારથી ધર્મનો નાશ થયો છે માટે હવે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી આ સંસારમાંથી ઉદ્ધાર અને મોક્ષની સિદ્ધિ થાય છે. ૮૧ સમ્બરાવૃત્ત

गंगा गंगेति यस्या. श्रुतमपि पठितं केनचिन्नाममात्रं ।
दूरस्थस्यापि पुंसो वलयति दुरितं प्रौढमिथ्यादुरेके ।
सा गंगा कस्य सेव्या न भवति भुवने सज्जनस्यातिभव्या
ब्रह्माण्डं प्लावयन्ती त्रिपुरहरजटामण्डलं मण्डयन्ती ॥ ८२ ॥

મનુષ્યો દૂર બેઠાં બેઠાં પણ ગંગા ગંગા એમ ગંગાજીના નામનું શ્રવણ કરે અથવા તેા મુખે કરીને ગંગાજીના નામનું ઉચ્ચારણ કરે તેા પણ તેના પ્રચડ પાપનો ગંગા નાશ કરે છે, આમ મુનિઓ કહે છે. આવી મહા ઉત્તમ, શકરની જટાજૂટને શોભા આપનારાં અને બ્રહ્માંડને આપ્લાવન કરનારા ગંગાને જગતમાં કયો સત્પુરુષ સેવે નહિ? ૮૨

शिवरिणीवृत्त

कलौ गंगा काश्यां त्रिपुरहरपुयां भगवती
प्रशस्ता देवानामपि भवति सेव्यानुदिवसम् ।
इति व्यासो वृते मुनिजनधुरीणो हरिकथा-
सुधापानस्वस्थां गलितभवर्बधोऽतुलमतिः ॥ ८३ ॥

કલિયુગ વિષે શંકરની નગરી કાશીપુરીમાં વહેતાં
ભગવતી ગંગા ઈંદ્રાદિક મહાન્ દેવોને પણ નિત્ય સેવવા
યોગ્ય છે. આમ મુનિઓમાં મુખ્ય, હરિકથારૂપી અમૃતનાં
પાનથી નિવૃત્તિસુખને સંપાદન કરનારા, જેનાં ભવબંધનો
તૂટી ગયાં છે, એવા મહાબુદ્ધિમાન્ વ્યાસજી કહે છે
શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

યસ્યાઃ સંગતિરુન્નર્તિ વિતન્નુતે ચારામમીષાં જનૈ-

રુદ્રીતા કવિભિર્મદેશ્વરં મનોમીષા મહીમણ્ડલે ।

સા સન્તઃ શરદિન્દુસોદરપયઃ પૂરાભિરામા નદ-

ત્કોકથ્રેણિમનોહપુણ્યપુલિન્ના માગીરથી સેવ્યતામ્ ॥૮૪॥

જે ગંગાનદીમાં સ્નાન કરવાથી મનુષ્યોની સદ્ગતિ
થાય છે, કવિઓ પણ જેના પવિત્ર જળનું વર્ણન કરે છે,
વળી આ પૃથ્વીપર બિરાજતાં જે ગંગા મહાદેવને ધણા જ
પ્રિય છે, તે શરદના ચંદ્ર સમાન શ્વેત જળવડે સુંદર દેખાતાં
અને હારબંધ બેસીને શબ્દ કરતા કોક પક્ષીઓવડે જેનાં
પવિત્ર તીરો મનોહર લાગે છે એવી ભાગીરથી (ગંગા)
નદીને, હે સંત પુરુષો ! તમે સેવો. ૮૪

શિલરિણીવૃત્ત

કદા માગીરથ્યા ભવજલધિસંસારતરણેઃ

સ્વલદ્વીચીમાલાચપલતલવિસ્તારિતમુદઃ ।

તમસ્થાને કુજે કચિદપિ નિવિદ્યાહતમના

ભવિષ્યામ્યેકાકી નરકમથને ધ્યાનરાસિકઃ ॥ ૮૫ ॥

સંસારરૂપી સમુદ્ર તરવામાં નૌકા સમાન અને ઉછળતા
અચળ તરંગોની પરંપરાવડે આનંદ આપનારાં ગંગા નદીના
કોઈ ગાઢ અંધારાવાળા નિકુંજ વિષે એકલો જોત્રી, મનને
નિયમમાં રાખી નરકનો વિજય કરવા માટે પ્રીતિપૂર્વક પર-
માત્માના ધ્યાનમાં હું ક્યારે નિમગ્ન થઈશ ? ૮૫

માલિનીવૃત્ત

કદા ગોવિન્દેતિ પ્રતિદિવસમુહાસમિલિત
સુધાધારાપ્રાયાસ્ત્રિદશતટિનીત્રીચિમુખરે ।

।ભત્રિપ્યન્યેકાન્તે કચિદપિ નિકુલ્લે મમ ગિરા

મરાલીચન્નાળા શ્રુતિસુખરવાજ્ઞાન્તપુલિને ॥ ૮૬ ॥

તરગોના ખાખખ શબ્દોથી તથા હુસીઓના ટોળા-
ઓના કવરવોથી ગાળ રહેલા ગગા નદીના તીર ઉપરના
કોઈ એકાત નિકુળમા, હે ગોવિંદ! હે ગોવિંદ! આવી રીતે
ઉદ્ધાસથી ભરપૂર અમૃતની ધારાને વર્ષતી વાણીઓને હું
પ્રતિ દિવસ ક્યારે જોવીશ? ૮૬

માલિનીવૃત્ત

મજત વિપુલસિધુ સાધવા લાકવન્ધુ

હરહસિતતરંગ શકરાશીર્ષસગમ્ ।

દલિતમવમુજક્ષ્ણ સ્વ્યાતમાયાવિમગ

નિલિલમુચનવન્ધ્ય સર્વતીર્થોનવચમ્ ॥ ૮૭ ॥

હે સત્પુરુષો! તમે દેવતાની નદી એવા ગગાનુ સેવન
કરો તે સસારમાથી લોકોનો ઉદ્ધાર કરનારા હોવાથી તે
બધુ સમાન છે, શકરના હાથ જેવા તેના તરંગો શ્વેત છે,
શકરના જટામૂટમા બિરાળ રહ્ય છે, સસારરૂપી સર્પનો
નાશ કરનારા છે, માયાનો ભગ કરનારા છે, ત્રણે ભુવનને
વદન કરવા યોગ્ય છે અને સર્વ તીર્થોમા શ્રેષ્ઠ છે ૮૭

માલિનીવૃત્ત

યમમૃતમમૃતાના મગરગપ્રસંગ

પ્રકટિતરસવત્તાવૈભવ પીતમુચ્ચૈ ।

દલયનિ કલિદાગસ્તા સુપવન્નવન્તા

કિમિનિ ન મજતાર્તા બ્રહ્મલોકાવતીર્ણામ્ ॥ ૮૮ ॥

જે ગંગા અમૃતોનું પણ અમૃત છે, જે ઉછળતા તરંગોથી પોતાના રસિક વૈભવોને પ્રકટ કરી રહ્યાં છે અને પાન કરવાથી જે કલિના દોષોનું દહન કરે છે; તે દેવનદી ગંગા બ્રહ્મલોકમાંથી આ મર્ત્યલોકમાં ઉતરી છે. તે ગંગાનું હે આર્તજનો! શા માટે સેવન કરતા નથી? અર્થાત્ તેમાં સ્નાન તથા તેનું પાન કરીને પાવન થાવ. ૮૮

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત .

યત્તીરે ઘસતાં સતામપિ જલૈર્મૂલૈઃ ફલૈર્જીવતાં
મુક્તાદ્દંસમભાવશુદ્ધમનસામાચારવિદ્યાવતામ્ ।

કૈવલ્યં કરંવિલ્વતુલ્યમમલં સંપદ્યતે હેલયા

સા ગંગા હાતુલામલોર્મિપટલા સંદ્ધિઃ કુતો નેક્ષ્યતે ૮૯

સદાચારસંપન્ન વિવેકી પુરુષો જો ગંગાના તીર ઉપર નિવાસ કરી, ગંગાજળનાં પાનથી તથા ક્ષણ અને મૂળથી આજીવિકા કરે છે તો તેઓની અહંતા મમતા છૂટી જાય છે, અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે અને રમત માત્રમાં હાથમાં રહેલાં બીજાંની પેઠે નિર્મળ એવા મોક્ષને મેળવે છે. આવાં અનુપમ નિર્મળ તરંગોથી ભરપૂર ગંગાની સત્પુરુષો શા માટે સેવા કરતા નથી? ૮૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

તીર્થાનામવલોકને સુમનસામુત્કણ્ઠતે માનસં

તાવદ્ધ્રુવલયે સતાં પુરરિપુલ્ક્યાનામૃતાસ્વાદિનામ્ ।

યાવત્તે ન વિલોકયન્તિ સરિતાં રોચિણ્યમુક્તાવર્તી

શ્રીમન્નાકતરંગિણીં હરજટાઝૂટાટ્ટચીવિન્નમામ્ ॥ ૯૦ ॥

શ્રી શંકરનાં ધ્યાનરૂપી અમૃતનું આસ્વાદન કરનારા મહાત્મા પુરુષો જ્યાંસુધી ભૂતળ ઉપર બિરાજતાં, નદીઓના કંઠની ચળકતી મુક્ટામાળા સમાન અને શ્રીશંકરના જટામૃદ-રૂપી અદ્ભુત વિપે વિદ્યાર કરનારાં ગંગા દેવીનાં દર્શન કરતાં

નથી, ત્યાસૂધી તેઓના મનમા પૃથ્વી ઉપરના તીર્થોને અવ
લોકન કરવાની ઉત્કણ રહે છે ૬૦

શાર્દૂલવિકીરિતવૃત્ત

સસારો વિવિધાધિવાધવિધુર સારાયતે માનસે
નિસ્સારોપિ વપુન્મતા કલિવૃત્તક્રાસીકૃતાના ચિરમ્ ।
દૃષ્ટાયાં ઘનસારપાથસિ મહાપુણ્યેન યસ્યા સતા
સા સેવ્યા ન કૃતા મયેત્સુરધુની સ્વર્ગાપવર્ગોદયા ॥૧૧॥
ઠલિરૂપી નહારથી ગળાયલા દેહધારી પુરુષો પણ
મોટા પુણ્યના થોગે કર્પૂરના જેવા શ્વેત રગના ગગા દેવીના
દર્શન કરીને, અનેક જાતની આધિ તથા વ્યાધિથી હુ ખ
દાયક અને તેટલા માટે જ નિઃસાર એવા સસારને પણ
મનમા સારરૂપ માને છે આવા સ્વર્ગ તથા મોક્ષને આપ
નારા ગગાને સત્પુરુષોએ શા માટે ન સેવવા? ૬૧

શિખરિણીવૃત્ત

ઘચિદ્ધસથ્રેણી સુપ્તયતિ રિરસુ શ્રુતિસુખ
નદન્તી ચેતો નો વિપુલપુલિને મથરગતિ ।
હરન્તી પાપોઘાન્ સુરતરુવૃતા નાકતટિની
સદા સદ્ધિ સેવ્યા સકલપુરુષાર્થાય કૃતિભિ ॥ ૧૨ ॥
જેના વિશાળ તટ ઉપર વિહારની ઇચ્છાથી મદ મદ ગતિ
એ ચાલતી હુસોની યક્તિઓ કેઈ ઠેકાણે ઠાનને સુખ ઉપજે
તેવી રીતે શબ્દો કરી શ્રોતાઓના ચિત્તોને પ્રસન્ન કરે છે, તે
પાપના પુન્નેનો નાશ કરનારા, દિવ્ય વૃક્ષોથી વિંટાયલા ગગાને
સત્પુરુષોએ પુરુષાર્થ સંપાદન કરવા માટે સદાય સેવવા
જોઈએ ૬૨

કાશી માહાત્મ્ય

સમ્પદાવૃત્ત

યામાસાઘ ત્રિલોકીજનમહિતશિવાવલ્લભારામભૂર્મિ
બ્રહ્માદીના સુરાણા સુસવસતિભુવા મણ્ડલ મણ્ડયન્તિ ।

નો ગર્ભે વ્યાલુટન્તિ ક્વચિદપિ મનુજા માતુસ્ત્કાન્તિભાજ
સ્તાં કાર્શીં નો ભજન્તે કિમિતિ સુમતયાં દુઃસ્વભાર ઘહન્ત ૧૩
ત્રણે લોકમાં પરમપૂજ્ય શ્રી ઉમાવલ્લભ એવા શંકરની
વિશ્રામભૂમિરૂપ કાગીપુરીમા જે મનુષ્યો નિવાસ કરે છે, તે
મનુષ્યો પ્રદક્ષિણ દેવતાઓના મુખકારક સ્થાનોને પણ અલ
કૃત કરે છે. અર્થાત્ તે તે પવિત્ર સ્થાનોના પણ એક આભૂષ
ભૂત થઈ પડે છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓને માતાના
ગર્ભમા ઠલી પણ આળોટવું પડતું નથી અને જન્મ મરણના
ફેરામાથી મુક્ત થઈ જાય છે. માટે હે સુમતિમાન પુરુષો !
તમે શા માટે સાસારિક દુઃખના ભારને વહ્યા કરો છો ?
અને કાગી પુરીમા શા માટે વાસ કરતા નથી ? ૯૩

સમ્પરાવૃત્ત

વિચન્તે દ્વારકાયા જગતિ વહુવિધા દેવતારાજધાન્યા
યદ્યપ્યન્યાસ્તથાપિ સ્વલદમલજલાવર્તગંગાતરંગા ।
વાદયેવારામકૃજત્પિકઙ્ગુકચટકાક્રાન્તદિકામિનીના
ક્રીડાકાસારશાલા જયતિ મુનિજનાનન્દકન્દૈકભૂમિ ॥૧૪॥
આ પૃથ્વીપર દ્વારકા વગેરે ઘણીએ દેવોની રાજધાનીઓ
છે પરંતુ પોતાના પ્રાણ પ્રદેશમા ધુમરીઓ અને તરંગો સાથે
નિર્મળ જળને વહુન કરનારી, ડોયલો, પોપટો અને ચકલી-
ઓના ધ્વનિઓથી બગીચાઓને મુખપર કરી રહેલી દિશા-
રૂપી કામિનીઓના ક્રીડા મરોવરના પ્રાસાદ સમાન અને
મુનિજનોને આનંદના મૂળરૂપ તો એક વિજયવતી કાગી
પુરી જ છે. ૯૪

શાર્દૂલવિર્ગદિતવૃત્ત

કાશીય સમલૃપ્તા નિરુપમસ્વર્ગાપગાસમય
સ્થૂલોત્તારતરંગવિન્દુવિલસન્મુનાપદ્યધેણિભિ ।
ચન્દ્રચન્દ્રચન્દ્રચન્દ્રીકનિકરદયામામ્બરા રાજતં
વાસારસ્થવિનિદ્રપદ્મનયના વિગ્ધચન્દ્રચન્દ્રી ॥ ૧૫ ॥

જ્યાં વસંત ઋતુમાં ગન્ધારણ્યવિશે પ્રકુલિત થયેલા
આખરાના પુષ્પોનો સમૂહ અગામીમાં ઉભીને વનશ્રીને
નિહાળનારા નગરજનોને અગ્નિની જ્વાળા સમાન જણાય છે,
અથવા તો પોપટોની ચાચ સમાન જણાય છે, તે મુનિજનોને
આનંદ આપનારી, ઉદ્યાનોવડે રમણીય લાગતી શ્રી શકરની
કાશી પુરી આ પૃથ્વીપર સર્વોપરી છે ૯૫

સમ્બરાવૃત્ત

વહ્નિપ્રાકારનુદ્ધિં જનયતિ વલ્મીવાસિના નાગરાણા
ગન્ધારણ્યપ્રસૂતસ્ફુટકુસુમચય કિંશુકાના શુકાનામ્ ।
ચન્દ્ર્યાકારા વસન્તે પરમપદ્મ પદ રાજધાની પુરારે
સા કાશ્યારામરમ્યા જયતિ મુનિજનાનન્દવન્દેકભૂમિ ૯૬॥

શ્રી શકરને અત્યંત પ્રિય એવી કાશીપુરીની શોભા
અલૌકિક છે તે ગંગા નદીમાં ઊગતા મોટા મોઝાઓના
ગિંદુરૂપી શોભાયમાન મુક્તાશ્વજની માળાને ધારણ કરી રહ્યા
છે, આમ તેમ ઉડતા ચચળ બ્રમરમડળરૂપી ય્યામ એઢણીને
તેણે એઢેલી છે અને જ્યાં ત્યાં આવેલા તળાવોમાં ખીલેલા
કમળો તેમના નેત્રની ગોલાન ધારણ કરી રહ્યા છે ૯૬

સમ્બરાવૃત્ત

કિં કુર્મ ક મજામ કિમિદ સમુદિત સાધન મા વયસ્યા
સસારોન્મૂલનાય પ્રતિદિવસમિદાનયશકાવતાર ।
સ્રાતર્જાતિ નિદાન મયમયદલને સગત સગ્જનાના
સા કાશીમાથયામો નિરુપમયશસ સ્વ સ્ત્રવન્ત્યા વયસ્યામ્ ૯૭

હે મિત્રો! પરલોકને માટે શા સાધન કરીએ? જોને
મળીએ? સસારનો નાશ કરવા માટે આ જગત્ વિશે શાએમાં
ઉત્તમ સાધન કયું ઠહ્યું છે? આવી શકાએ મને પ્રતિ દિવસ
થવા કરતી હતી, પરંતુ હે જાહ! સસારનો નાશ કરનાર

સાધન હવે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. અનુપમ યશવાળી ગંગાનદીની બહેન પણી એવી કાશી નગરીનો આશ્રય કરો; કે જ્યાં વિવેકી સત્પુરુષોનો સહજ સમાગમ થાય છે. ૬૭
શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

ભુક્તિઃ ક્વાપિ ન મુક્તિરસ્ત્યભિમતા કાપ્યસ્તિ મુક્તિર્ન સા

કાદયામસ્તિ વિશેષ एव सुतरां श्लाघ्यं यदेतद्वयम् ।

सर्वैरुत्तममध्यमाधमजनैरासाद्यतेऽनुग्रहा-

द्देवस्य त्रिपुरद्विपः सुरधुनीस्नानावदातव्ययैः ॥ ૬૮ ॥

કોઈ તીર્થમાં લોગવિલાસ હોય છે તો ત્યાં ઇચ્છિત એવી મુક્તિ હોતી નથી અને કોઈ ઠેકાણે મુક્તિ મળે તેમ હોય છે તો ત્યાં લોગવિલાસ હોતો નથી. પરંતુ કાશી પુરીમાં તો શ્લાઘ્યા એવી તે બન્ને વસ્તુ સંપૂર્ણ રીતે છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા તો કનિષ્ઠ જાતિનો પુરુષ જો ગંગામાં સ્નાન કરે છે અને સુપાત્રને દાન કરે છે તો ત્રિપુરારિ એવા શંકરના અનુ-ગ્રહથી તેને લૌકિક લોગ અને મુક્તિ બન્ને મળે છે. ૬૮

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

सन्त्यन्ये त्रिदशपगादिपतनात्पुण्याः प्रयागादयः

प्रालेयाचलसंभवा बहुफलाः सिद्धाश्रमाः सिद्धयः ।

यत्राघौघदहा भवन्ति सुधियां ध्यानेश्वराणां चिरं

मुक्ताशेषभियां विनिद्रमनसां कन्दाम्बुपर्णाशिनाम् ॥ ૬૯ ॥

આ કાશીપુરી ઉપરાંત ગંગા, યમુના, વગેરે પવિત્ર નદીઓના તટ ઉપર આવેલાં પ્રયાગ આદિ બીજાં પંજુ ઘણાંએ પવિત્ર તીર્થો છે. તેમ હિમાલયમાં પણ બહુ ક્ષણ આપનારાં ઘણાં સિદ્ધાશ્રમો ને સિદ્ધિઓ વસે છે. જે સિદ્ધાશ્રમોમાં કંદ, પાણી અને પાંદડાં ઉપર નિર્વાહ કરનારાં સર્વ જાતના લયમાંથી મુક્ત થઈ ગયેલા, સાવધાન મનવાળા બુદ્ધિમાન સિદ્ધ પુરુષો

ધણ્યા કાળ સૂધી પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને પાપપુંજને બાળી
નાખનારી સિદ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરે છે. ૬૯

સમ્પરાવૃત્ત

કેદારસ્થાનમેકં રુચિરતરમુમાનાટ્યલીલાવનીકં
પ્રાલેયાદ્રિપ્રદેશે પ્રથિતમતિતરામસ્તિ ગંગાનિવેશે ।

રુપાતં નારાયણસ્ય ત્રિજગતિ વદરીનામ સિદ્ધાશ્રમસ્ય
તત્રૈવાનાદિમૂર્તેર્મુનિજનમનસામન્યદાનન્દમૂર્તેઃ ॥ ૧૦૦ ॥

હિમાલયનો પ્રદેશમાં જ્યાં ગંગા નદી વહે છે ત્યાં કેદાર-
નાથનું એક રમણીય અને અત્યંત પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે; જે પવિત્ર
વનમાં પાર્વતીએ શંકરને પ્રસન્ન કરવા માટે નાટ્યલીલા
કરી હતી. બીજું મુનિઓના મનમાં અલૌકિક આનંદ આપ-
નારા અનાદિદેવ નરનારાયણનું બહરી નામનું સિદ્ધાશ્રમ છે,
તે પણ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૧૦૦

॥ इति श्रीमद्राजर्षिप्रवरस्मृतृहरिहृतं विज्ञानशतकं संपूर्णम् ॥

મર્ત્યહરિકૃત પ્રાસ્તાવિકશ્લોકસંગ્રહ

મંગળાચરણ

ભર્તૃહરિનાં ત્રણે શતકો ઉપરાંત કેટલાક પ્રાસ્તાવિક શ્લોકો
જૂદી જૂદી પ્રતોમાં મળ્યા આવે છે તે સર્વ એકત્ર કરીને અત્ર
આપેલા છે.

અનુદ્યુમ્બુત

અકિञ્ચનસ્ય દાન્તસ્ય શાન્તસ્ય સમચેતસઃ ।

સદા સંતુષ્ટમનસઃ સર્વાઃ સુખમયા વિશઃ ॥ ૧ ॥

અકિંચન, જિતેન્દ્રિય, શાંત, સમાનભાવવાળા અને
સર્વદા સંતુષ્ટ મનના પુરુષને સર્વે દિશાઓ સુખમય છે. ૧

અર્થાત્ જે પુરુષની પાસે કંઈ હોય નહિ, જે જિતે-
ન્દ્રિય હોય, સર્વ પ્રાણીના ઉપર જે સમાન દૃષ્ટિવાળો હોય
અને જેનું મન સદા સંતોષી જ રહેતું હોય, તે પુરુષને
જ્યાં જાય ત્યાં સુખ જ મળે છે.

હરિણીવૃત્ત

અભિમતમહામાનગ્રન્થિપ્રમેદપટીયસી

ગુહતરણુણગ્રામામ્ભોજસ્ફુટોજ્જ્વલચન્દ્રિકા ।

વિપુલવિલસલ્લજ્જાવહ્નીવિદારકુઠારિકા

જઠરપિઠરી દુઃપૂર્યં કરોતિ વિઙ્મનમ્ ॥ ૨ ॥

ધૃષ્ટિત એવી મોટાં માનરૂપી અનિયતો લેદ કરવામાં કુશળ, મોંઘા ગુણરૂપ કમળ સમુદાયને પ્રસિદ્ધ રીતે પ્રકુ-
લિત કરવામાં ચંદ્રિકારૂપ* અને મોટી તથા પ્રસરતી લાજ
વેલને વિદારવામાં કુલુવાડી જેવી જઠરપિકરી-હોજરી મહા
હુઃખે પુરાય તેવી છે અને તે જ મનુષ્યને વિટંબના કરાવે છે. ૨
અર્થાત્ માનખણડન કરનાર, ગુણને ઝાંખા પાડનાર અને
લાજને પણ મૂકાવનાર પેટ ભરવું, એ મહાહુસ્તર છે; અને
તે જ મનુષ્યની ચેષ્ટા કરાવે છે.

શયં પ્રતિ ઉક્તિ.

શાર્દૂલચિકીઢિતવૃત્ત

ઉત્તિષ્ઠ ક્ષણમેકમુદ્રહ શુરં દારિદ્ર્યમારં સલે

શ્રાન્તસ્તાવદર્હં ચિરં મરણજં સૈવે ત્વદીયં સુખમ્ ।

શ્વયુક્તો ધનવર્જિતેન સહસા ગત્વા સ્મશાને શવો

દારિદ્ર્યાન્મરણં વરં વરમિતિ દ્વાલૈવ તૂર્ણીં સ્થિતઃ ॥ ૩ ॥

હૈ મિત્ર ! હું થાકી ગયો છું મારે તું ઉઠ અને એક ક્ષણ
વાર મારો ભારે દારિદ્ર્યભાર ઉપાડી લે તથા મને તારું મરણ
ઉત્પન્ન થયેલું સુખ લાંગો વખત સેવવા દે. સ્મશાનમાં જઈને
એક ધનરહિતે, શયને આ પ્રમાણે કહ્યું; પરંતુ દારિદ્ર્યથી મરણ
(હજાર વાર) સારું, એમ જાણીને (શય) અબોલ જ રહ્યું. ૩

અર્થાત્-એક ગરીબ માણસે સ્મશાનમાં જઈને શયને
કહ્યું કે, શય ! તું ઉઠ અને મારું દારિદ્ર્ય લઈ તારું મરણસુખ
મને આપ, પણ ભર્તૃહરિ કહે છે કે-દારિદ્ર્યથી મરણ હજારગણું
સારું છે, એમ જાણીને જ શયે તેને કંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

* દિવસે ખીવનાર કમળને ઉત્તમવડ ચંદ્રિકા પણ બિડાવી દે છે;
તેમ મોટા મોટા ગુણરૂપ કમળના સમુદાયને હોજરીરૂપ ચંદ્રિકા
ઝાંખા પાડી નાંખે છે.

શિલરિણીદૃત

ઉદન્યચ્છન્ના મૂઃ સ ચ નિધિરપાં યાંજનશતં
સદા પાન્યઃ પૃથા ગગનપરિમાણં કલયતિ ।
इति प्रायां भाषाः स्फुरद्वधिमुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञान्मेघः पुनरयमसीमा विज्ञयते ॥ ४ ॥

પૃથ્વી સમુદ્રથી આવૃત છે, સમુદ્ર એ યોજનનો છે અને સૂર્ય પધિક થઇને સદા ગગનનું પલ્લુ પરિભ્રમણ કરે છે; આ પ્રમાણે ઓનું ભાષ કરાયતું છે, પરંતુ સંતજનનો જ્ઞાન ઉત્કર્ષ તો અભાષ તથા અપરિમિત જ છે અને તેજ વિજય પામે છે. ૪

અર્થાત્ પૃથ્વી, સમુદ્ર અને ગગન, એ ત્રણ મોટામાં મોટાં ગણાય છે, તેનું પલ્લુ પરિભ્રમણ-ભાષ થાય છે, પરંતુ સંતજનના જ્ઞાનનો અવધિ જ નથી અને એવું અવધિરહિત જ્ઞાન જ વિજય પામે છે.

યસન્મતિલકાવૃત

एता हसन्ति च रुदन्ति च कार्यहेतो-
र्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नरेण तु सुशीलसमन्वितेन
नार्यः स्मशानघटिका इव वर्जनीयाः ॥ ५ ॥

સ્રીઓ કાર્યને અર્થે હાસ્ય કરે છે, વખતે રુદન કરે છે અને આપણને વશ્વાસ અણાવે છે; પરંતુ પોતે કોઈનો પલ્લુ વિશ્વાસ કરતી નથી, તેટલા માટે શીલસંપન્ન પુરુષોએ સ્મશાનના ઘડાની પેઠે સ્રીઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૫

શિલરિણીદૃત

क्त्वा घराणस्याममस्तट्टिनीरोधसि वस-
न्वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽल्लिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशमिमिमिव नेष्यामि दिवसान् ॥ ६ ॥

અહો ! કાશીમાં ગંગાના તટપર વસી તથા માત્ર લંગોટી ધારણ કરી મસ્તક ઉપર બે હાથ બ્લેડી, પગે લાગીને, હે ગૌરીનાથ ! હે શંખો ! હે ત્રિપુરહર ! હે ત્રિનયન ! તમે પ્રસન્ન થાવ, એમ કહેવાં કહેતાં ક્યારે હું કણ્ઠની પેઠે દિવસો નિર્ગમન કરીશ ? ૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતશૃત

કાર્કશ્યં સ્તનયોર્દશોસ્તરલતાલીકં મુખે શ્લેષ્યતે
કૌટિલ્યં કન્ધસન્ધયે ચ વદને માન્યં ત્રિકે સ્થૂલતા ।

મીઠ્ઠવં હૃદયે સર્વેવ કથિતં માયાપ્રયોગઃ પ્રિયે

યાસાં દોષગણઃ સદા મૃગદશાં તાઃ સ્યુઃ પદ્મતાં પ્રિયાઃ ॥૭॥

જેના સ્તનમાં કાઠિન્ય, નેત્રમાં ચંચળતા, મુખમાં અસત્ય, કેશના અંગોહમાં વક્રતા, વદનમાં મંદતા, નિતંબપ્રદેશમાં સ્થૂલતા, હૃદયમાં ખીકણપણું સદાય કહેલું છે; તથા જે પોતાના પ્રિય ઉપર માયાપ્રયોગ કરે છે એવા એવા જેમનામાં સદા અવશુભોનો સમૂહ છે, એવી 'મૃગાક્ષીઓ' પશુને જ પ્રિય હોવી જોઈએ. ૭

વસન્તતિલકાવૃત્ત

ગાત્રૈર્ગિરા ચ વિકલચ્છદુમીશ્વરાણાં

કુર્વન્નયં પ્રહસનસ્ય નટઃ કૃતોત્તિ ।

તં ત્વાં પુનઃ પલિતકર્ણકમાજમેનં

નાટ્યેન કેન નટ્યિષ્યતિ દીર્ઘમાયુઃ ॥ ૮ ॥

ગાત્રો અને વાણીથી જોડવાળો થઈ ધનિકોની ખુશામત કરનાર તું, હમણાં પ્રહસનનો નટ બન્યો છે; પરંતુ હવે ક્યારે તારા વાળ ધોળા થઈ ગયા છે ત્યારે આ વૃદ્ધવય તને ક્યા નાટકનો નટ બનાવશે ? અથવા ક્યા નાટકમાં નચાવશે ?* ૮.

* આ શ્લોક મુરારિ કવિદ્વિત્ત અનર્થ રાધવના ત્રીજા અંકમાં પણ છે.

અનુષ્ઠુમ્વત્

ચલા લક્ષ્મીશ્ચલા પ્રાણાશ્ચલે જીવિતયોગને ।

ચલાચલે ચ સસારે ધર્મ પદા દિ નિશ્ચલ ॥ ૯ ॥

લક્ષ્મી ચલિત છે, પ્રાણુ ચલિત તથા હૃદયિત અને યોગન
પણુ ચલિત છે, આ પ્રમાણે ચલાચલ એવા આ સમારમા
માન ધર્મ જ એકલો નિશ્ચલ છે ૯

શાર્દૂલચિક્રીઢિતશ્વત

ચેતશ્ચિન્તય મા રમા સદૃદિમામસ્થાયિનીમાસ્થયા

મૂપાલમ્બુકુટીકુટીરગ્રિહરવ્યાપારપણ્યાદ્ધનામ્ ।

વન્યાકન્ચુવિતા પ્રવિદ્ય ભવનદ્વારાણિ વારાણસી

રથ્યાપદ્મિષુ પાણિપાત્રપતિતા મિક્ષામપેક્ષામદે ॥ ૧૦ ॥

હે ચિત્ત! રાજાઓની વાંછી બ્રમરરૂપી એરડીમા
વિહાર-વ્યાપાર કરવામા વેશના મેમાન લક્ષ્મીને તું સ્થાયિની
ધારીને, આસ્થાથી ચિન્તવીશ નહિ, કારણ કે તે અસ્થિર છે
અમે તો કથાધારી બનીને કાશીની શેરીઓના ભવનદ્વારમા
પેસીને હાથરૂપી પાનમા આવી પડેલી લિક્ષાની અપેક્ષા
રાખીએ છીએ ૧૦

અર્થાત્ હે ચિત્ત! જ્યા જ્યા રાજાની દૃષ્ટિ જાય, ત્યા
ત્યા જનાર ને નાચનાર વેશનાના જેવી લક્ષ્મીનુ ચિન્તન
જરુ તું છોડી દે, કારણ કે હવે અમે તો કાશીમા જઈને
રહેતા માન કથાધારી અને જોમેજ લિક્ષા માગવાની
અપેક્ષાવાળા છીએ, પણુ ધનાદિ વૈભવની અમને સ્પૃહા નથી
શાર્દૂલચિક્રીઢિતશ્વત

તુક્લ વેદમ સુતા સતામભિમતા સત્યાતિગા સપદ

કત્યાણી દ્યયિતા વયશ્ચ નરમિત્યજ્ઞાનમૂઢો જન ।

મત્વા ત્રિશ્વમનશ્વર નિવિશતે સસારવારાગૃહે

સદૃદય ક્ષણમગુર તદલિલ ધ્યયસ્તુ સન્યસ્યતિ ॥૧૧॥

મોટાં મોટાં મંદિર, સજ્જનોથી માન પામેલા પુત્રો, અ-
પાર સંપત્તિ, કંઠ્યાણુધારી સ્ત્રી અને ચક્રતીવચ છે, એમ જાણવા
અજ્ઞાન મૂઠ્ઠા પુરેપો વિશ્વને અમર માનીને સંસારરૂપી કારાગૃહ-
માં પ્રવેશ કરે છે, તેમને ધન્ય નથી; પરંતુ તે સર્વ ક્ષણભંગુર
છે, એમ માનીને જેઓ સંન્યાસ લે છે તેમને જ ધન્ય છે. ૧૧

અર્થાત્ સંસારરૂપ કારાગૃહને સુખરૂપી અને નિત્ય
માનીને તેમાં વેસાવ વિનોદ માનનારાઓને ધન્ય નથી, પણ
સંસારગ્રન્ય સર્વ ક્ષણભંગુર છે, એમ માનીને સંન્યાસ લેના-
રાઓને જ ધન્ય છે-તે જ સુખી છે.

શિતરિણીવૃત્ત

ન મિથ્યા દુષ્પ્રાપ્તા પથિંમમ મહારામરચિતે
ફલેઃ સંપૂર્ણા મૂર્ઠિપમૃગસુચમાંપિ વસનમ્ ।
સુલેવાં દુઃલેવાં સલ્લપારિપાકઃ સ્વલુ તદા
ત્રિનેત્રં ફક્ત્યસ્ત્વા ધનલયમદાન્ધં પ્રણમતિ ॥ ૧૨ ॥

મોટી મોટી વાડીઓવાળા માર્ગમાં મને શિક્ષા દેઈ
દુષ્પ્રાપ્ય નથી, આખી પૃથ્વી કુળથી સંપૂર્ણ છે અને વચ્ચે
માટે પણ હસ્તી તથા મૃગઆદિનાં ચર્મ છે; આ પ્રમાણે
ત્યારે સુખનું અથવા દુઃખનું સરખું પરિણામ છે ત્યારે
ત્રિનેત્રનો (મહાદેવનો) ત્યાગ કરી, લગાર ધન મળવાથી
મહાંધ ધઈ ગયેલા ધનીને તે કોણ નમવા જશે? ૧૨

શાર્દૂલમિમિદિતવૃત્ત

નો સક્ષમવિદારિતઃ કરટિનો નોદ્વેજિતા ધૈરિણ-
સ્તન્વાહ્યા વિપુલે નિવરૂપલકે ન ક્રીડિતં લીલયા ।
નો જુષ્ટં ગિરિરાજનિર્શરક્ષણજ્ઞાંકારકારં ચયઃ
કાલોયં પરિવિન્દલોલુપતયા કાકૈરિય પ્રેરિતઃ ॥ ૧૩ ॥

હસ્તીઓને ખર્જથી ચીરી નાંખ્યા નહીં વૈરીઓને હરા-
વ્યા નહીં; નાબુક અંગવાળી સ્ત્રીની સાથે વિશાળ હિંચોળાપર
લીલાપૂર્વક ક્રીડા કરી નહીં તથા ગિરિરાજના અણુકાર કરતા
અરાઓના જેવું અણુકાર કરતું ઉછળતું યૌવન પણ ન લોગળ્યું;
પણ કાગડાની પેઠે પરના આપેલા લોજનપર આશા રાખતાં
કાળ નિર્ગમન કર્યો. (આવા ભવિતને ધિક્કાર છે.) ૧૩

પૃથ્વીવૃત્ત

परिभ्रमसि किं वृथा कचन चित्त विध्राम्यतां
स्वयं भवति ग्रथया भवति तत्तथा नान्यथा ।

अतीतमपि न स्मरन्नपि च भाव्यसङ्कल्प-

व्रतकिंतगमागमाननुभवस्व भोगानिह ॥ १४ ॥

હે ચિત્ત! તું શું કરવા આમ વૃથા ભ્રમણ કરે છે? કોઈ
પણ સ્થાને વિરામ પામ. જે જેની મેળે થવાનું હોય છે તે થયું
જાય છે, તેથી ઉલટું થતું જ નથી; માટે ગઈ વસ્તુને ન સંભા-
રતાં અને ભવ્ય વસ્તુનું ચિંતવન કર્યા વિના જેનું આગમન અને
ગમન અતર્કિત છે એવા લોગોને! અનુભવ કર. (અર્થાત્ યદ-
ગ્રથથી જે કંઈ લોગ તને આવી મળે, તે લોગવી સંતુષ્ટ રહે.) ૧૪

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

पाणि पात्रयतां निसर्गशुचिना भैक्षेण संतुष्यतां

यत्र क्वापि निषीदतां बहुतृणं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेपि तनोरखण्डपरमानन्दावबोधस्पृहां

मर्त्यः कोपि शिवप्रसादसुलभां संपत्स्यते योगिनाम् १५

હસ્તને પાત્ર ઠલ્પો, સ્વભાવ શુદ્ધ ભિક્ષાગ્રથી સંતુષ્ટ
થાઓ, હરકોઈ પણ સ્થાનમાં નિવાસ કરો અને આ વિશ્વને
વારંવાર તૃણવત્ જુઓ. કોઈક જ મનુષ્ય યોગીઓની પેઠે
શરીરને ત્યાગ કર્યા વિના શિવના પ્રસાદથી સુલભ એવા
અખંડ, પરમાનંદના જ્ઞાનની જિજ્ઞાસાને સંપાદન કરે છે. ૧૫

તાત્પર્ય-આત્મા અને શિવ એક જ રૂપ છે. વિષયોની નિવૃત્ત થયા કેડે આત્મસ્વરૂપ જોવામાં આવે છે અને વિષયોનો રોંધ કરવાનું સાધન યોગ છે. યોગીએ યોગાભ્યાસથી સદેહે આંતરાત્મા ચિદાનંદનાં દર્શન કરે છે; પરંતુ તે દર્શન સર્વને થવાં હુલ્લભ છે, છતાં કોઈ ભાગ્યે જ શિવકૃપાથી તે અખંડ જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; પરંતુ જ્યારે આ સંસારને તૃણવંત જૂએ છે ત્યારે તે જ્ઞાનનો અધિકારી થાય છે.

શાર્દૂલવિક્રીદિતવૃત્ત

પાતાલાશ્વિમોચિતો વત વલી નીતો ન મૃત્યુઃ ક્ષયં
નો મૃદ્ધં શશિલાઙ્ગનં ચ મલિનં નોન્મૂલિતા વ્યાધયઃ ।

દોષસ્યાપિ ચરતં વિધૃત્ય ન કૃતો મારાચતારઃ ક્ષણં
ચેતઃ સત્પુરુષાભિમાનગણનાં મિથ્યા વહન્ લજ્જસે ॥ ૧૬ ॥

હે ચિત્ત! તો પાતાળમાંથી બળીને છોડાવ્યો નથી, યમ રાજાનો તાર પણ કયો નથી, ચંદ્રનો કાળો ડાઘ પણ તો કહાડ્યો નથી, વ્યાધિઓને પણ નિર્મૂળ કયાં નથી, પૃથ્વીને ધારણ કરીને થોડીવાર સૂધી પણ શેષનો ભાર ઉતાર્યો નથી, તો પણ સત્પુરુષમાં ગણાવાનું મિથ્યાભિમાન ધારણ કરતાં તને શરમ આવતી નથી? ૧૬

શિલરિણીવૃષ

ફલં સ્વેચ્છાલભ્યં પ્રતિવનમર્જેદં ક્ષિતિઘ્નાં
પયઃ સ્થાને સ્થાને શિશિરમધુરં પુણ્યસરિતામ્ ।

મૃદુસ્પર્શા શય્યા સુલલિતલતાપલ્લવમયી
સદન્તે સંતાપં તદપિ ધનિનાં દ્વારિ કૃપણાઃ ॥ ૧૭ ॥

જો કે પ્રત્યેક વનમાં કંઈ પણ ખેડ વિના (સહજ) ગ્રંથોનાં ફળ, જ્યારે ઈચ્છા થાય ત્યારે મળે એમ છે, પુણ્ય સરિતાઓનું શીતળ અને મધુર જળ કામ કામ મળે છે,

સારી રમણીય લતાપદ્મવની બનેલી ઠેામળ શય્યા પણ છે છતાં
કૃપણ જનો પૈસાદારને બારણે સંતાપ સહન કરે છે. ૧૭

(અર્થાત્ શ્રીમાનોને બારણે લિશ્કા માંગવા જઈને ત્યાં
તેઓનું અપમાન સહી છે.)

અનુદુમ્બૃત્ત

મિક્ષા કામદુઘા ધેનુઃ કન્થા શીતનિવારિણી ।

અચલા તુ શિવે ભક્તિર્વિભવૈઃ કિં પ્રયોજનમ્ ॥ ૧૮ ॥

કામદુઘા ગાય જેવી ભિક્ષા છે, ટાઢને વારનારી કંથા છે અને
શિવ ઉપર અચળ ભક્તિ છે, તો પછી વૈભવનું શું પ્રયોજન છે?

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યદ્યક્ત્રં મુહુરીક્ષસે ન ધનિનાં દ્યુપે ન ચાટું મૃપા

નૈપાં ગર્વગિરઃ શૃણોપિ ન પુનઃ પ્રત્યાશયા ધાવસિ ।

કાલે વાલતૃણાનિ લાદસિ સુખં નિદ્રાસિ નિદ્રાગમે

તન્મે દ્રૂહિ કુરજ્જ કુત્ર ભવતા કિં નામ તત્તં તપઃ ॥ ૧૯ ॥

હે કુરંગ ! તું ધનીઓનું મોં વારંવાર જોતો નથી, તેમની
મિથ્યા ખુશામત કરતો નથી, તેમના અભિમાનના શબ્દો
સાંભળતો નથી, પણ ભૂખ લાગે છે ત્યારે લીધું ઘાસ ખાય
છે અને ઉઘ આવે છે ત્યારે નીરાંતે ઉઘે છે. તો તું મને
કહે કે, તે એવું શું તપ કર્યું છે, કે જેનું આ ફળ છે? ૧૯

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

યે સંતોષસુખપ્રમોદમુદિતાસ્તેપાં ન મિત્રા મુદો

યે ત્વન્યે ધનલોભસંકુલધિયસ્તેપાં ન તૃણા હતા ।

इत्यं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक्पदं संपदां

स्वात्मन्येव समामहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ ૨૦ ॥

જેઓ સંતોષસુખના આનંદથી ખુશી થાય છે, તેઓના

આનંદો કોઈ દિવસ ખંડિત થતા નથી; પરંતુ ખીજા કે જેઓની
બુદ્ધિ નાઈદિવસ મટતી. વિધિએ

કોને માટે બનાવ્યું હશે? પોતામાં જ જેનો પોતાનો-સુવર્ણનો
મહિમા સમાયલો છે તેનો ગેરુ પર્વત મને તો ગમતો નથી. ૨૦
વસન્તવિલકાવૃત્ત

વર્ણ સિતં શિરસિ ચોક્ષ્ય શિરોરુહાણાં
સ્થાનં જરાપરિમવસ્ય તદેવ પુંસામ્ ।
આરોપિતાસ્થિશકલં પરિહૃત્ય યાન્તિ
ચાળ્ડાલકૃપમિવ દુરતરં તંરુણ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

પુરુષોના જરાએ કચેલા પરાભવના સ્થાનરૂપ માથા-
પરના ધોળા વાળ જોડે, તરુણીઓ જેમ જેના ઉપર એક-
હાડકાનો ઠડકો મૂક્યો હોય એવા ચાણ્ડાલના કૂવાને છોડી
જાય, તેમ તેવા પુરુષને છોડી દૂર જાય છે. ૨૧

શિલરિણીવૃત્ત

સમારમ્ભા મગ્નાઃ કતિ ન કતિવારંસ્તવ પશો
પિપાસોસ્તુચ્છેડસ્મિન્દ્રવિણમૃગતૃણ્ણાણંવજલે ।
તથાપિ પ્રત્યાશા વિરમતિ ન તેડ્યાપિ શતઘા
ન દીર્ઘ યચ્છેતો નિયતમશનિગ્રાવઘટિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

તુરંત એવા દ્રવ્યરૂપી મૃગતૃણુના સમુદ્રનું જળ પીવાની
ઇચ્છાવાળા હે પશુ! કેટલા અને કેટલીવાર તારા સમારંભો શુ
લાંગી પડ્યા નથી? તોપણ તારી આશા હજી સૂધી પણ વિરામ
પામતી નથી અને તારું હૃદય શતઘા ક્ષાટી જતું નથી, માટે તે
ખરેખર વજ્રમય પથરમાંથી બનેલું હોય એમ જણાય છે. ૨૨
વસન્તવિલકાવૃત્ત

સિંહો ઘણો દિરદશૂકરમાંસમોજી
સંવત્સરેણ રતિમેતિ કિલૈકવારમ્ ।

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મિક્ષાહારમદૈન્યમપ્રતિસુખં મીતિચ્છિદં સર્વદા
દુર્માત્સર્યમદાભિમાનમથનં દુઃસ્તૌઘવિધ્વંસનમ્
સર્વત્રાન્વહમપ્રયત્નસુલભં સાધુપ્રિયં પાવનં

શમ્ભોઃ સત્રમવાર્યમક્ષયનિધિં શંસન્તિ યોગીશ્વરાઃ ૨૫

શિવમાર્ગ કોઈથી પણ અટકાવી શકાય નહિ તેવો
મોક્ષનો અક્ષય નિધિ છે, એમ યોગીશ્વરો કહે છે. કારણ કે
આ માર્ગમાં લિક્ષાત્તનો આહાર કરવાનો છે, આ માર્ગ દીન-
તાથી રહિત છે, અનુપમ સુખ આપનારો છે, સર્વદા લાવે
નાશ કરનારો છે, દુષ્ટ એવા માત્સર્ય, મદ, અને અભિમા-
નનો નાશ કરનાર છે, દુઃખના સમૂહનો નાશ કરનારો છે;
સર્વ ઠેકાણે દરરોજ પ્રયત્ન વિના સુલભ છે, મહાત્માઓને
પ્રિય છે, અને પાવન (પવિત્ર) કરનારો છે. ૨૫

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

મોગાસ્તુક્તરક્તમજ્જચપલાઃ પ્રાણાઃ ક્ષણધ્વંસિન-

સ્તોકાન્યેવ દિનાનિ યૌવનસુખં પ્રીતિઃપ્રિયેષ્વસ્થિરા

તત્સંસારમસારમેવ નિશ્ચિલં બુદ્ધા બુધા બોધકા

લોકાનુગ્રહપેશલેન મનસા યત્નઃ સમાધીયતામ્ ॥૨૬॥

હે વિદ્વાન્ ઉપદેશકો! વિષયના ભોગ ઉંચા ઉછળતા
પાણીના તરંગોની પેઠે નાશવંત છે. પ્રાણો ક્ષણમાં નાશ
પામનારાં છે, જીવાનીનું સુખ થોડા દિવસો જ રહે છે,
પ્રિયજનોના ઉપર પ્રીતિ અસ્થિર છે. માટે આખા સંસારને
અસાર જ બાણીને લોકોનો અનુગ્રહ કરવામાં કુશળ એવા
મનવડે યત્ન (પરિશ્રમ) કરો. ૨૬

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

પ્રલેન્દ્રાદિમરુદ્ધાંસ્તૃણકણાન્યથ સ્થિતો મન્યતે

યત્સ્વાદાહિરસા ભવન્તિ વિમવાલ્લેલોક્યરાજ્યાદયઃ ।

ભોગઃ કોપિ સ ઇક ઇવ વરમો નિત્યોદિતો જૃમ્ભતે

મો સાધો ક્ષણમદ્ધુરે તદિતરે ભોગે રતિ મા કથાઃ ॥૨૭॥

અનિર્વચનીય અને નિત્ય પ્રકાશનારો એવો એક જ ઉત્તમ ભોગ પ્રકાશી રહેલો છે, કે જે ભોગમાં સ્થિતિ કરનારો પુરુષ, બ્રહ્મા ઈંદ્ર આદિ દેવતાઓને તથ્યુબક્તા સમાન માને છે, અને જે ભોગનો આસ્વાદ કરવાથી ત્રણે લોકના રાજ્ય આદિ વૈભવો રસ વિનાના થઈ પડે છે. હે સત્પુરુષ! અલૌકિક ભોગથી ખીજા ક્ષણભંગુર ભોગ ઉપર પ્રીતિ કર મા. ૨૭

શાર્દૂલવિક્રીઢિતવૃત્ત

સા રમ્યા નગરી મહાન્સ નૃપતિઃ સામન્તચક્રં ચ તત

પાર્શ્વે તસ્ય ચ સા વિદગ્ધપરિપત્તાશ્ચન્દ્રવિમ્બાનનાઃ ।

હત્તિસ્ત્તઃ સ ચ રાજપુત્રનિચહસ્તે વન્દિનસ્તાઃ કથાઃ

સર્વં યસ્ય વશાદગાત્સ્મૃતિપયં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥૨૮॥

તે રમણીય નગરી, તે મહારાજ, તે માંડલિક રાજાઓનો સમુદાય, તે રાજાની પાસે બેસનારી વિદ્વાનોની સભા, તે ચંદ્ર-મુખી સ્ત્રીઓ; રાજાના ગર્વિષ્ઠ કુમારોનો તે સમુદાય, તે ગંદી-જનો અને રાજાની તે કથાઓ, તે સર્વ જેને લીધે સંભારણુ માત્ર થઈ પડ્યું છે, તે કાળને નમસ્કાર કરીએ છીએ. ૨૮

માલિનીવૃત્ત

ફલમલમશનાય સ્વાદુ પાનાય તોયં

શયનમવનિષ્ઠં વલ્કલે વાસસી ચ ।

નવધનમધુપાનમ્રાન્તસર્વેન્દ્રિયાણા-

મવિનયમનુમન્તું નોત્સદ્દે દુર્જનાનામ્ ॥ ૨૯ ॥

ભોજનને માટે પેટ પૂરતાં ફળો છે, પીવાને માટે સ્વાદિષ્ઠ જ છે, સૂવાને માટે પૃથ્વીની પીઠરૂપી ખીછાનું છે, અને પહેર-

વાને માટે વઢકલ વસો છે, માટે નવીન એવા ધનરૂપી મદિ-
રાનું પાન કરવાથી જેઓની સર્વ ઈદ્રિયો લમી ગયેલી છે, એવા
દુર્જનોનો અવિનય સહન કરવાની હું ઇચ્છા રાખતો નથી. ૨૯
અનુષ્ટુપ્વૃત્ત

અશીમહિ વયં મિક્ષામાશાવાસો વસીમહિ ।

શયીમહિ મહીપૃષ્ઠે કુર્વીમહિ કિમીશ્વરૈઃ ॥ ૩૦ ॥

અમે લિક્ષાનું લોજન કરીએ છીએ, દિશારૂપી વસો
પહેરીએ છીએ, અને પૃથ્વી ઉપર શયન કરીએ છીએ,
માટે અમારે રાજાઓનું શું કામ છે? ૩૦

શિસ્તરિણીવૃત્ત

અહૌ વા હારે વા વલવતિ રિપૌ વા સુહૃદિ વા

મળૌ વા લોષ્ટે વા કુસુમશયને વા દૃપદિ વા ।

તૃણે વા લેણે વા મમ સમદશો યાન્તુ દિવસ્તાઃ

ક્વચિત્પુણ્યારણ્યે શિવ શિવ શિવેતિ પ્રલપ્તઃ ॥ ૩૧ ॥

સર્પના વિશે અથવા તો હારને વિશે, બળવાન શત્રુના
ઉપર અથવા તો રનેહીના ઉપર, મહિના ઉપર અથવા તો
માટીના ઢેફા ઉપર, પુષ્પની શય્યા ઉપર અથવા તો પત્થર-
ની શિલા ઉપર, તૃણ ઉપર અથવા તો સ્ત્રીઓના સમુદાય
ઉપર મારી સમદૃષ્ટિ થાય અને કેઈ એક પવિત્ર અરણ્યને
વિશે શિવ, શિવ શિવ એમ શિવના નામને રટવાં મારા
દિવસો જાય, એવી ઇચ્છા રાખું છું. ૩૧

શિસ્તરિણીવૃત્ત

જનાવર્તી કાલો વ્રજતિ સ વૃથા તન્ન ગણિતં

દશાસ્તાસ્તાઃ સોઢા વ્યસનશતસંપાતવિધુરાઃ ।

કિયદ્વા ઘક્ષ્યામઃ કિમિવ વત નાત્મન્યપકૃતં

ત્વયા યાયન્તાવત્પુનરપિ તદેવ વ્યર્થસિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

પાછો ન આવે એવો ઠાળ વૃથા આપ્યો ગયો, તેની પણ તે ગણના કરી નહિ. સેંકડો દુઃખોના આવવાથી દુઃખ-દાયક એવી જૂદી જૂદી અનેક દશાઓ પણ સહન કરી. તને કેટલું ઠહીએ? તે તારું પોતાનું જરા પણ ભણું કર્યું નહિ; પરંતુ ફરીથી પણ તું તે જ કાર્યનો આરંભ કરી રહ્યો છે. ૩૨

આ ૩૨ મા શ્લોકમાં પામર મનુષ્યને ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે.

માલિનીવૃત્ત

દદતુ દદતુ ગાલીર્ગાલિમન્તો ભવન્તો

વયમપિ તદમાવાદ્ગાલિવાનેऽસમર્થાઃ ।

જગતિ વિવિદિતમેતદ્દીયતે વિદ્યમાનં

ન હિ શશકવિષાણં કોપિ કસ્મૈ દદાતિ ॥ ૩૩ ॥

ભલે તમે ગાળો દો, કારણ કે તમારી પાસે ગાળો છે. પરંતુ અમારી પાસે ગાળો ન હોવાથી અમે ગાળોનું દાન દેવાને અસમર્થ છીએ. જેની પાસે જે હોય તેનું તે દાન કરે છે, આ વાત જગતમાં બાણીતી છે. કોઈ પણ મનુષ્ય શશલાનું શીંગડું કોઈને દાનમાં આપી શકશે નહિ. ૩૩

સમધરાવૃત્ત

મય્યં મક્તં તતઃ કિં કદશનમથવા વાસરાન્તે તતઃ કિં

કૌપીનં વા તતઃ કિં કિમથ સિતમહચામ્પરં વા તતઃ કિમ્ ।

પ્રકા માર્યા તતઃ કિં શતગુણગુણિતા કોટિરેકા તતઃ કિં

ત્વેકો મ્નાન્તસ્તતઃ કિં કરિતુરગશતૈર્વેષ્ટિતો વા તતઃ કિમ્ ૩૪

પ્રભાતમાં ખટરસવાળું લોજન મળ્યું તેથી પણ શું અને છેક સાયંઠાળે ખરાબ લોજન મળ્યું, તો તેથી પણ શું? એક કૌપીન મળી તો તેથી પણ શું અને સ્વેતંરંગનું ઉત્તમ વસ્ત્ર

મળ્યું તો તેથી શું? એક બાયાં હોય તો પણ શું અને એક અબજ બાયાં હોય તો પણ શું? એકલા ભટકવું પડે તો પણ શું અને સેંકડો હાથીઓ અને ઘોડાઓથી વિઠાઇને ભટકવું પડે તો પણ શું? ૩૪ "

મન્દાકાન્તાવૃત્ત

મૂઃ પર્યક્ષો નિજમુંજલતા કન્દુકં લં વિતાનં
વીપશ્ચાન્દ્રો વિરતિવનિતાલબ્ધસદ્ગમોદઃ ।

વિકાન્તાભિઃ પવનચમરૈર્વીજ્યમાનઃ સમન્તા-

ઙ્ગિશ્ચુઃ શેતે નૃપ દય ભુવિ ત્યક્તસર્વસ્પૃહોઽપિ ॥ ૩૫ ॥

બિશુક (સંન્યાસી) સર્વે ધન્યજ્ઞોનેા લ્યાગ કર્યા છતાં પણ રાબની થેઠે પૃથ્વી ઉપર શયન કરે છે. પૃથ્વી તેને પદંગ છે, પોતાની ભુજાઓ તેનું ઓશીકું છે, આકાશ તેને ચંદ્રવેા છે, ચંદ્રમા તેને દીવેા છે, વૈરાગ્યરૂપી વનિતાની સાથે સંગતેા આનંદ મેળવે છે અને દિશારૂપી સ્ત્રીઓ પવનરૂપી ચામરોવડે ચોતરફથી તેને પવન ઢાળે છે, ૩૫

વસન્તતિલકાવૃત્ત

સંમોહયન્તિ મદયન્તિ ત્વહમ્બયન્તિ ।

નિર્મત્સયન્તિ રમયન્તિ વિપાદયન્તિ ।

પ્રતાઃ પ્રવિદ્ય સદયં હૃદયં નરાણાં

ર્કિં નામ વામનયના ન સમાચરન્તિ ॥ ૩૬ ॥

સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ મનુષ્યોના દયાવાળા હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેઓને વિવેક રહિત કરે છે, મદમત્ત કરે છે, ઉપહાસને પાત્ર બનાવે છે, તિરસ્કાર કરે છે, રમાડે છે અને ખેદ કરાવે છે. સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓ શું નથી કરતી? ૩૬

શિશુરિણીવૃત્ત

સ્થિતિઃ પુણ્યેડરણ્યે સહ પરિચયો હન્ત હરિણેઃ

ફલૈર્મેઘ્યા વૃત્તિઃ પ્રતિનદિ ચ તલ્પાનિ દૃપદઃ ।

ઈતીયં સામગ્રી ભવતિ હરભક્તિ સ્પૃહયતાં

વનં વા ગેહં વા સદશમુપશાન્ત્યેકમનસામ્ ॥ ૩૭ ॥

શ્રીહરિની ભક્તિની ઇચ્છા કરનારા પુરુષો પવિત્ર અરણ્યમાં નિવાસ કરે છે, હરિણોની સાથે પરિચય કરે છે, ફળોથી પવિત્ર આહુતિ કરે છે, અને તેઓને પ્રત્યેક નદી ઉપરની શિક્ષાઓ શયનરૂપ હોય છે. આ રીતે અરણ્યમાં સામગ્રી હોય છે, પરંતુ જેઓનું મન સર્વથા શાંત થયું છે, તેઓને તો વન અથવા તો ઘર સરખાં જ છે. ૩૭

શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત

સ્વાદિષ્ટં મધુનો ઘૃતાન્ન રસવદ્યત્પ્રસ્રવત્યક્ષરં

દેવી વાગમૃતાત્મનો રસવતસ્તેનૈવ તૃપ્તા વયમ્ ।

કુક્ષૌ યાવદિમે ભવન્તિ ધૃતયે ભિક્ષાહતાઃ સક્તવ-

સ્તાવદ્વાસ્યકૃતાર્જનૈર્ન હિ ધનૈર્વૃત્તિ સમીદ્દામહે ॥ ૩૮ ॥

દેવીવાણી-વેદવાણી અમૃતરૂપ અને રસવાળા એવા મધના કરતાં પણ સ્વાદિષ્ટ અને નાના કરતાં પણ રસવાળા અક્ષર બ્રહ્માને પ્રસવે છે (ઉપદેશે છે). તેનાથી જ અમે તૃપ્ત થયા છીએ અને શિક્ષા માગીને આણેલા આ સાથવાઓ જ્યાં સૂધી અમારા પેટમાં પડીને અમારા શરીરનું રક્ષણ કરે છે ત્યાં સૂધી અમે દાસ્ય કરીને ગાનનેનાં યજ્ઞોગી આહુતિ કરવાની ઇચ્છા કરતા નથી.

અનુક્રમણિકા

—૧૦૮૫૦૮૧—

નીતિગતક

	શ્લોક	શ્લોક
મગળાચરણ	૧	દેશોત્તતિ કરનાર પુરુષ ૨૨
કામનિન્દા	૨	ઉત્તમ પુરુષની ગતિ ૩૩
અજ્ઞાનિન્દા	૩-૪	દુર્જનની તેજસ્વીને પીડા ૩૪
મૂર્ખ પુરુષ	૫	મોટા પુરુષોના ચરિત્રો ૩૫
ખવ પુરુષ	૬	પિતાનો ત્યાગ કરવો નહિ ૩૬
મૌન	૭	તેજસ્વી પુરુષની અસહન ૩૭
જ્ઞાનમુખા	૮	શીનતા ૩૭
વિપયાસક્ત માણસ	૯	વય એ તેજનો હેતુ નથી ૩૮
વિવેકપ્રપ્ત	૧૦	દ્રવ્ય વિષે
મૂર્ખાઇનું ઓસડ નથી	૧૧-૧૨	દ્રવ્યવિના શુભોની દુઃખતા ૩૮
નરપશુ	૧૩	ધનમાત્ર બધું છે ૪૦-૪૧
મૂર્ખોના સગલાય	૧૪	ખરાબ સલાહ ૪૨
વિદ્વત્પ્રશસા		ધનનાશનું કારણ ૪૩
વિદ્વાનના વખાણ	૧૫	દાનથી શોભા ૪૪
નિઘારૂપી શુભ ધન	૧૬	હવકાઈ તથા મોટાઇનું ૪૫
પેડિતો મોઇના તામેદાર નથી	૧૭	મતલબ અવસ્થા ૪૫
સ્વાભાવિક શુભ	૧૮	રાજનીતિ
વાનીજ્ય ધરેણું	૧૯	મનપાવન ૪૬
વિદ્વાન સર્વસ્વ	૨૦	અનેક પ્રકારની રાજનીતિ ૪૭
સદ્ગુણ અને દુર્ગુણ	૨૧	રાજના માલસોના આદ ૪૮
કળામગળ માણસ	૨૨	શયન શુભો ૪૮
સત્યુત્તરોનો સમાગમ	૨૩	ધન પ્રાપ્તિ મારખા ૪૯
કરિઓ અમર છે	૨૪	ધીન છે ૪૯
૭૨ વાનની રૂપા	૨૫	આશ્રિતને વિના માગે આ ૫૦
કન્યાલનો માર્ગ	૨૬	શ્રય આપવો ૫૦
નીચ, મધ્યમ, ઉત્તમ પુરુષ	૨૭	દીનતા દાખવવી નહિ ૫૧
સત્યુત્તરોના ન્યાયરૂપો	૨૮	દુર્જન નિન્દા ૫૨
માનશૌર્ય પ્રદાના	૨૯-૩૧	જનોનું સ્વાભાવિક વક્ષણ ૫૨

શ્લોક	શ્લોક
દુર્જન વિદ્વાન હોય તોપણ	સત્પુરુષોની સરખામણી. ૭૬
ત્યાગ્ય છે ૫૩	ધીરજ પ્રશંસા
દુર્જનો બધામાં હોય ત્યારે	ધીર પુરુષોનો નિશ્ચય ... ૮૦ ૮૧
છે ૫૪	શીલ એ જ ભૂખણ ... ૮૨
મદ્દણ અને ત્યાગ કરવાના	ધીર પુરુષોનો ન્યાયમાર્ગ. ૮૩
ગુણો ૫૫	દેવનું બળ... .. ૮૪-૮૬
માનસિક દુઃખો... .. ૫૬	આજસ ત્યાગ ૮૫
કોપાવિષ્ટ રાગ ૫૭	આજસ એ જ રાત્રી ... ૮૬
સેવાધર્મ ૫૮	સત્પુરુષો દુઃખથી કરતા
નીચની સેવા ૫૯	નથી ૮૭
મૈત્રી-સમ્મનન દુર્જનની.	દેવની પ્રશંસા
નિષ્કારણ વૈરી ૬૦	મારબ્ધની અનુકળતા ... ૮૮
સુજન પ્રશંસા	વિચારીને કામ કરવું ... ૮૯
સમ્મનનના ગુણો... .. ૬૨	ભાગ્યદીન પુરુષ... .. ૯૦
મહાત્માઓના સ્વાભાવિક	મારબ્ધનું બળ ૯૧-૯૪
ગુણો ૬૩-૬૪	બ્રહ્માનું અજ્ઞાન ૯૨
મહાત્માઓનું ધરેણું ... ૬૫	વિધિના લેખ મિથ્યા યતા
મહાત્માઓનું ચિત્ત ... ૬૬	નથી ૯૩
સંસર્ગથી ગુણ ૬૭	કર્મની પ્રબળતા
સદાચરણ... .. ૬૮	કર્મનું પ્રાબલ્ય ૯૪-૯૫
સત્પુરુષોનું માન... .. ૬૯	ભાગ્ય જ કળદાતા છે ... ૯૬
પરોપકાર પદ્ધતિ	પુણ્યકર્મ બચાવે છે ... ૯૭
પરોપકારીનો સ્વભાવ ... ૭૦	સકર્મો વાંછિત કળ આપે
ઇન્દ્રિયોની શોભા ૭૧	છે ૯૮
સારા મિત્રનું લક્ષણ ... ૭૨	કાર્યનો પ્રથમ વિચાર કરવો.
સ્વાભાવિક પરોપકાર વૃત્તિ.	૭૩ તપ કરવા વિષે ૧૦૦
ક્રિયાભેદથી મનુષ્ય ભેદ... ૭૪	સર્વ વાત કર્મોધીન છે... ૧૦૧
સમ્મનનની મૈત્રી... .. ૭૫	પુણ્યકર્મની આવશ્યકતા. ૧૦૨
મહાત્માઓનો આશ્રય ... ૭૬	ગુણ અને અવગુણ ... ૧૦૩
સમ્મનનનાં લક્ષણો ... ૭૭	પુરુષોની ગતિ ૧૦૪
સમ્મનનો દુર્લભતા ... ૭૮	સમ્મનનની દુર્લભતા ... ૧૦૫

	શ્લોક		શ્લોક
વસંત ઋતુમાં થતા ફેરફારો.	૨૯	ચંચળ વૃત્તિવાળી સ્ત્રી ...	૬૮
વિષત્તિમાં અમૃત પાણી	,	સ્ત્રી નિંદા અનુચિત છે...	૬૯
વિષ	૩૦	વિરહિણી સ્ત્રી ...	૭૦
ચૈત્ર માસ...	૩૧	અનૃષ્ઠ મન ...	૭૧
વસંતનાં ચિહ્નો ...	૩૨-૩૩	મુગ્ધા સુરતાંત ...	૭૨
ગ્રીષ્મ ઋતુ ...	૩૪-૩૬	પ્રવાસી અને વર્ષા ...	૭૩
વર્ષા ઋતુ...	૩૭-૪૧	કામ પુરુષાર્થનો છેડો ...	૭૪
શરદ્ ઋતુ ...	૪૨	કુલીન સ્ત્રીની કામકીશ ...	૭૫
હૈમંત ઋતુ ...	૪૩	અમૃત અને વિષ...	૭૬
શિશિર ...	૪૪-૪૬	કામરૂપ અપરમાર રોગ.	૭૭
નાકની વાળી ...	૪૭	સ્ત્રીનો દાસ ...	૭૮

વૈરાગ્યશતકે

શ્લોક

શ્લોક

મંગળાચરણ	૧	અહંકાર	
તૃષ્ણાનું દૂષણ		અહંકારી પુરુષ	૨૬
મમાદી દુનિયા	૨	નિરુપહી અને રાગ	૩૦
પુણ્ય પણ દુઃખકર છે...	૩	સંસારથી કંટાળો... ..	૩૧
તૃષ્ણાનું બળ	૪	વાનમરથ ક્યારે... ..	૩૨
અવૃક્ષ તૃષ્ણા	૫-૧૪	આત્માનું આરાધન	૩૩
આશા	૬	વૈરાગ્ય ન નિર્ભયતા	૩૪
મોહમદિરા	૭	આત્મલેખા ન કરી... ..	૩૫
યાચનાનું દુઃખ	૮	સંપત્તિ કાળને વરા છે... ..	૩૬
મરણનો ભય	૯	કાળની મતિ	૩૭
બુદ્ધિરૂપ સાધન	૧૦	જગતબાળનાં સોમકાં	૩૮
વ્યર્થ જ્વન	૧૧-૧૨	કું કરું અને કું ન કરું?	૩૯
... ..	૧૩	અધ્યાનમાં લીનતા	૪૦-૪૧

	પાનાં	પાનાં	પાનાં
વનવાસ સુખકર છે ...	૫૭	અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા બેવી	
સુખ કે સમાધિ... ..	૫૯	વસ્તુ	૮૬
શ્રીનો ત્યાગ	૬૦	આધિકાર ભેદે જ્ઞાન ભેદ...	૮૭
નિરુપદ્રીની લક્ષ્મીપ્રતિ		સંસારની વિચિત્રતા ...	૮૮
હક્કિ	૬૧	મુક્તિનું સાધન ઇષ્ટનું	
અવસ્થા ભેદથી ફરક ...	૬૨	ધ્યાન	૮૯
વૈરાગીની સ્ત્રીપ્રતિ હક્કિ. ૬૩-૬૪	૬૩-૬૪	વ્યાધિના પ્રતીકાર કયાકે	૯૦
સર્વ અસ્થિર છે... ..	૬૫	પરસેવાની નિંદા... ..	૯૧
ખજાની સેવા કરતાં વન-		નિરુપદ્રી જીવન... ..	૯૨
વાસ સારો	૬૬-૬૭	હુઝી કુટુંબ જીવન અને	
દાણબંધુર દેહ	૬૮	નિરુપદ્રી જીવન ...	૯૩
નિરુપદ્રીની નિજાસા...	૬૯	કાશીનિવાસ	૯૪-૯૫
વિનાશી વૈભવ	૭૦	વિધિનું બળ	૯૬
નિષ્કામતા... ..	૭૧-૭૨	શિવ ઉપર શ્રદ્ધા... ..	૯૭
અભ્યર્ચિતન કરવું... ..	૭૩	શિવભક્ત કામને જીતે છે,	૯૮
મનને શિખામણ... ..	૭૪	ધ્યાનસ્થ યોગીની સ્થિતિ.	૯૯
સંસારથી હુઝી થયેલા		ભાગાગતો ત્યાગ	૧૦૦

વિજ્ઞાન

પ્રકાર	પ્રકાર	પ્રકાર
ભગવાનની સ્તુતિ	૧ જીવનમુક્ત	૩૬
વજ્રની સ્તુતિ	૨ દરિયાકાંઠા	૩૭
શ્રીકૃષ્ણને વિદાય	૩ સ્ત્રીને તિરસ્કાર	૩૮-૪૨
વજ્રવિદ્યા	૪ સાત્વી સ્ત્રીની પ્રશંસા	૪૩
શાંતિને તીર્થયાત્રાની	અધિકારી મનધિકારી	૪૪
૨૨ નવી	૫ કામાગ્નિન જીવાત્મા	૪૫-૪૭
૧૫	૬ મનને ગિજ્ઞામય	૪૮
કુલ્યમ્બાન	૭ લોભીને ઉપદેશ	૪૯-૫૪
મજાન સવ બગવાન	૮ નિર્ધન પુરુષની દશા	૫૫-૫૭
ધાર્મિક	૯ દુઃખમય ગણતરી	૫૮
શાસ્ત્રિક	૧૦-૧૧ અજ્ઞાની જીવ	૫૯-૬૦
દેવગેહનુ ગિરનાલ	૧૨ તત્ત્વજ્ઞાની	૬૧-૬૪
કુલ્યમ્બાનનું જીવન	૧૩ માર્ગસ્થ પદમા મા	૬૫
મવસા ૧૨ નરનાર	૧૪ મળ માદા મય	૬૬

પ્રાસ્તાવિક

	શ્લોક	પૃષ્ઠા
સતોપી સદા સુખી	૧ ધનિકોની ખુશામત ન	
પેટરૂપ કૃત્વે	૨ કરવી	૧
દારિદ્ર્યથી મરણ સારુ	૩ અંતોથી ને અમતોથી-	
મજા અમાપ છે	૪ નિરપૃહતા	૨૦
સ્ત્રીનો વિશ્વાસ કરવો નહિ	૫ ઘડપા	૨૧
પાશીનિવાસનું સુખ	૬ નિર્નજન મનુષ્ય	૨૨
સ્ત્રીઓ પશુને પ્રિય હોય	૭ કુદ અને મોટા પુરો	૨૩
છે	૮ શકરનું તેજ	૨૪
મનુષ્યની મૂર્ખતા	૯ શિવનો માર્ગ	૨૫
એક ધર્મ જ અચલ છે	૧૦ પોડોપકાર કરવો	૨૬
લક્ષ્મીની ચચળતા	૧૧ અધૈકિક ભોગ	૨૭
સંન્યાસીઓને ધન્ય છે	૧૨ કામનું માહાત્મ્ય	૨૮
નિરપૃહતા	૧૩ નિરપૃહતા	૨૯ ૩૮
ધિક્કારને યોગ્ય જીવન	૧૪ પામર મનુષ્ય	૩૨
જે મળે તેનાથી અંતો	જેની પાસે જે હોય તે	
રાખવો	૧૫ આપે	૩૩
શિવની કૃપાથી જ્ઞાન	૧૬ પદાર્થોની અનિત્યતા	૩૪
ચિત્તને સંબોધન સંગ	૧૭ બિમ્બ અને રાત	૩૫
બિજાની શ્રેષ્ઠતા	૧૮ સ્ત્રીઓની શક્તિ	૩૬